

Микола Жарких

Бахчисарайська Успенська скеля

Київ, грудень 2015 – квітень 2016 р.

До уваги читачів

Даний документ можна завантажити з мого персонального сайту, з HTML-версії роботи, за адресою

www.m-zharkikh.name/uk/History/Monographs/BaxchisarajUspenSkelja.html

В HTML-версію можуть вноситись невеликі виправлення та доповнення.

В HTML-версії доступні зображення великого розміру, які в даний документ вставлено у зменшеному розмірі.

Сокращенная русская версия:

www.M-Zharkikh.name/ru/History/Monographs/BaxchisarajUspenSkelja.html

Shortened english version:

www.M-Zharkikh.name/en/History/Monographs/BaxchisarajUspenSkelja.html

Дана версія документа згенерована 23 травня 2016 р.

Зміст

Вступ	6
Літопис	6
15 ст.	7
16 ст.	8
17 ст.	15
18 ст.	26
1801 – 1820 рр.	40
1821 – 1825 рр.	43
1826 – 1835 рр.	47
1836 – 1845 рр.	54
1846 – 1850 рр.	60
1851 – 1875 рр.	71
1876 – 1900 рр.	81
20 ст.	84
Галерея	90
1598 р. Церкви довкола Бахчисарая	90
18 ст. Картосхема околиць Бахчисарая	91
1817 р. Карта околиць Бахчисарая	91
1831 р. Загальний вигляд	92
1836 р. Карта околиць Бахчисарая	92
1842 р. Карта околиць Бахчисарая	93
1865 р. Карта околиць Бахчисарая	94
1869 р. Загальний вигляд	95
1869 р. Маріупольська ікона божої матері	96
[1880-і рр.] Ліва частина панорами	97
[1880-і рр.] Права частина панорами	98
1890 р. Карта околиць Бахчисарая	99
[Кін. 19 ст.] Верхня тераса	99
[Кін. 19 ст.] Середня і верхня тераси	100
[Кін. 19 ст.] Вигляд з гори	100
[Кін. 19 ст.] Вид скель і монастиря	101
[Кін. 19 ст.] Скелі над монастирем	101
1901 р. Панорама	102
1901 р. Загальний вигляд	102
1903 р. Верхня тераса	103
[Поч. 20 ст.] Панорама	103
[Поч. 20 ст.] Верхня тераса	104
[Поч. 20 ст.] Верхня тераса	104
[Поч. 20 ст.] Верхня тераса	105
[Поч. 20 ст.] Сходи та дзвіниця	106
[Поч. 20 ст.] Фрагмент дзвіниці та Успенська церква	107
[Поч. 20 ст.] Церква св. Костянтина і Олени	108
[Поч. 20 ст.] Святі ворота	109

1913 р. Загальний вигляд.....	109
1985 р. План Успенської церкви	110
1985 р. Зовнішній вигляд Успенської церкви	110
1985 р. Альтанка.....	111
1985 р. Будинок настоятеля	111
1990 р. Загальний вигляд.....	112
1990 р. Зовнішній вигляд Успенської церкви	112
2000 р. Загальний вигляд.....	113
2009 р. Інтер'єр Успенської церкви	114
2009 р. Могила П. А. Вревського	115
2010 р. Панорама.....	116
2012 р. Загальний вигляд.....	116
2012 р. Зовнішній вигляд Успенської церкви	117
Історія.....	117
Джерельна база. Періодизація	117
Передісторія (15 – 16 ст.)	119
Заснування Успенської церкви (1596 – 1598 рр.).....	120
Успенська церква у 17 ст.....	123
Успенська церква у 18 ст.....	128
Баснословний «монастир» (1794 – 1849 рр.).....	130
Вигляд споруд (1794 – 1849 рр.).....	137
Успенський скит (1850 – 1921 рр.).....	147
Вигляд споруд (1850 – 1900 рр.).....	152
Спустошення і відродження (1921 – 2016 рр.).....	157
Баснословіє	160
Бахчисарайський змії.....	160
Прибіжище переслідуваних християн	162
Чудо з колискою.....	163
Пастух-засновник.....	163
Буря на Чорному морі.....	163
Князь Михайл-Бей	164
Чудесні зцілення	164
Церква св. Софії	164
Виселення християн.....	165
Федір Ліванов	165
Є. Литвинова.....	165
Олександр Герцен і Юрій Могаричов	165
Віктор Тур.....	166
Висновки	166
Додатки	168
Митрополити доби Кримського ханства	168
Виведення християн з Криму в 1778 р.	177
Відвідини Успенської скелі височайшими особами	222
Бахчисарайська / Маріупольська ікона.....	227

Література	229
------------------	-----

Вступ

Бахчисарайська Успенська скеля – давній християнський сакральний об'єкт, який знаходиться у місті Бахчисарай (АР Крим, Україна).

Для кращого розуміння документів варто мати перед очима план Бахчисарая з усіма мікротопонімами. Слід також пам'ятати, що струмок в ущелині Маріам-Дере тече в напрямку з південного сходу на північний захід, тому, стоячи обличчям в напрямку його течії, Успенська скеля буде на **лівому** боці, а урвища Бурунчака – на **правому**.

Так належить називати боки ущелини згідно загального правила. Але оскільки більшість людей прибуває до скелі з Бахчисарая, рухаючись проти течії струмка, вони бачать скелю на правому боці, а Чуфут-Кале – на лівому. І саме така – не наукова – практика іменування застосовується у більшості описів відвідувачів скелі.

Також відвідувачі спрощено писали, що ущелина біля скелі повертає на **південь** (замість правильного південного сходу) і тому скеля знаходиться на **західному** її боці (замість правильного південно-західного).

Розділ «[Літопис](#)» призначено для тих, хто хоче самостійно познайомитись з джерельними свідченнями про скелю і самостійно скласти враження – що це таке. Розділ «[Історія](#)» побудовано на основі літопису, але в більш концентрованому і зв'язному викладі. В розділі «[Баснословіє](#)» розглянуто давні й нові легенди про скелю, пояснено їх походження і розвиток.

Нарешті, в найбільш концентрованому і стислому вигляді історія скелі подана у «[Висновках](#)».

Київ, 26.12.2015 – 30.04.2016 р.

Літопис

У відповідності до [настанов класиків](#) історичної науки ми складемо літопис письмових звісток про скелю, використовуючи такі позначення:

- Цифрою (1) і **зеленим тлом заголовка** виділено достовірні джерела, які містять конкретну інформацію про об'єкт.
- Цифрою (2) і **жовтим тлом заголовка** виділено джерела, які могли б містити звістки про об'єкт, але насправді не містять їх.
- Цифрою (3) і **червоним тлом заголовка** виділено джерела, які містять свідомо сфальшовані або несвідомо (у добрій вірі до давніших джерел) переписані фальшиві звістки про об'єкт.

15 ст.

(2) 1427 р. Записки Йогана Шильтбергера

Йоган Шильтбергер (1381 – 1440?) – німець який потрапив у турецький полон під час Нікопольської битви 1396 р. і понад 30 років провів серед мусульман. Був він і в Криму (в Кафі), і згадав про Кирк-Ор:

Item город **Киркьёр** (Karckeri), в хорошей стране, именуемой Готфиею (Sudi, Suti), но которую язычники называют Тат (That, Than) [Брун Ф.К.

[Путешествие Ивана Шильтбергера](#) по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 гг. – Записки Новороссийского университета, 1867 г., т. 1, с. 58 – 59].

О. Л. Бертъе-Делагард слушно зауважив, що країна «Sudi / Suti» – це ніяка не Готія, але Судак, Судацька земля [Бертъе-Делагард А. Л. Исследование некоторых недоумённых вопросов средневековья в Крыму. – Известия Таврической учёной архивной комиссии, 1920 г., № 57, с. 126]. У його перекладі цей фрагмент читається так:

Item город **Каркери** (Karckeri); до нього належить плодоносна область, що зветься Сугдея (Sudi, Suti), яку язичники звать Тат (That, Than). Її жителі. грецькі християни, виробляють прекрасне вино. Це місто [Сугдея] лежить на Чорному морі [там сам, с. 127].

Шильтбергер цікавився християнськими святинами і записав, що у Херсоні втопили св. Климента. Але ніяких подробиць такого роду про Кирк-Ор він не знав.

(2) 1466 р. Хроніка Яна Длугоша

Польський хроніст Ян Длугош (1415 – 1480) жив у Кракові і працював над своєю «Хронікою» до кінця життя. Описуючи події 1465 року, згадував про приїзд хана Хаджи-Гірея до «сильного городу **Керхер** (Kercher)» (тобто Кирк-Ор) [Długosz J. Roczniki czyli kroniki sławnego królestwa Polskiego. – Warszawa: 2009, kn. 12, s. 132], але не подав про нього ніяких подробиць.

(2) 1474 р. Записки Амброджо Контаріні

Венеціанський посол А. Контаріні (1429 – 1499) по дорозі до Персії проїхав через Крим в 1474 р. і згадував про Кирк-Ор, але не записав про нього ніяких подробиць [[Барбаро и Контарини о России](#). – Лг. : Наука, 1971 г., с. 213].

(2) Від 1474 р. Дипломатичне листування Москви і Криму

Московська держава від 4 чв. 15 ст. підтримувала постійні зв'язки з Кримським ханством, кримські книги у фонді Посольського приказу зберегли документи від 1474 р., і ці документи непогано досліджені. Найдавніші документи (1474 – 1521 рр.) опубліковані (Сборник Русского исторического общества, 1884 г., т. 41; 1895 г., т. 95), і в них маємо такі звістки про Кирк-Ор:

[Квітень 1491 р., князь Василь Ромодановський із Криму – великому князю Івану 3-у в Москву] Тут, государю, цар Менглі-Гірей добре здоровий; а осаду розпустив після Великодня, а сам після Великодня в неділю виїхав до **Кирк-Ора** [Великдень – 3.04.1491 р.; т. 41, с. 111].

[Отримано в Москві в січні 1493 р. Костянтин Заболоцький із Криму – великому князю Івану 3-у] Приїхали, государ, до Орди в Козмодем'янів день, а

цар був у **Кирк-Орі**, а посол королівський був в Орді князь Іван Глинський [день св. Кузьми і Дем'яна – 1 листопада; т. 41, с. 170].

[Отримано в Москві в 1493 р. Костянтин Заболоцький із Криму – великому князю Івану 3-у] Цар, государю, пішов з **Кирк-Ора** за три тижні до заговіння до м'ясного, а пішов до Києва. А посла литовського Глинського відпустив на Николин день [Пиlipів піст починався 15.11.1493 р., день св. Миколи – 6 грудня; т. 41, с. 181].

[Отримано в Москві в жовтні 1493 р. хан Менглі-Гірей із Криму – великому князю Івану 3-у] Що ти, брате мій, наказав в Костянтині [Заболоцьким], і по твоєму слову я з литовським князем Олександром нині воюю [...] посол прийшов [кн. І. Глинський?], і я його арештував і ув'язнити наказав, і до цього часу в городі нашому в **Кирк-Орі** в ув'язненні [Пиlipів піст починався 15.11.1493 р., день св. Миколи – 6 грудня; т. 41, с. 193].

[Отримано в Москві в 1493 р. Костянтин Заболоцький із Криму – великому князю Івану 3-у] А князь великий литовський до царя послав свого чоловіка Леза з Мусакон на Петрово говіння [...] І цар, государю, з моєї намови того Леза схопив і посадив його у **Кирк-Орі**, і людей його перепродав [Петрове говіння – 30.05 – 29.06.1493 р.; в листі згадано Воздвиження – 14 вересня 1493 р.; т. 41, с. 195].

16 ст.

(2) 1501 – 1519 рр. Дипломатичне листування Москви і Криму

На початку 16 ст. серія звісток про Кирк-Ор в кримських книгах Посольського приказу, розпочата в кінці 15 ст., продовжена:

[Отримано в Москві 23.07.1501 р. Іван Мамонов із Криму – великому князю Івану 3-у] До Менглі-Гірея, государю, до царя в **Кирк-Ор** приїхав я у неділю після Різдва Христового [26.12.1500 р.], і цар наказав бути в нього у вівторок [Сборник Русского исторического общества, 1884 г., т. 41, с. 354].

[Отримано в Москві 26.01.1502 р. Іван Мамонов із Криму – великому князю Івану 3-у] І цар, приїхавши до **Кирк-Ора**, нам казав: ми дізналися, що наш ворог Ших-Ахмет буде зимувати на усті Сейму [виходить, це було восени 1501 р.; т. 41, с. 379].

[Отримано в Москві 26.01.1502 р. Федір Кисельов із Криму – великому князю Івану 3-у] Приїхали ми, государю, в **Кирк-Ор** в неділю після Юр'єва дня [28.11.1501 р.]; а назавтра, у понеділок, цар наказав мені бути у себе [т. 41, с. 381].

[Отримано в Москві 17.06.1502 р. Олексій Заболоцький із Криму – великому князю Івану 3-у] Приїхав я, государю, в **Кирк-Ор** у четвер на четвертому тижні по Великодню [22.04.1502 р.], і у царя був тієї ж ночі [...] А прийшов, государю, з Волох в **Кирк-Ор** Микифор Чашников [т. 41, с. 417, 418].

[Отримано в Москві 17.06.1502 р. Федір Кисельов із Криму – великому князю Івану 3-у] Приїхав цар із Кафи в **Кирк-Ор** у понеділок на другому тижні по Великодню [4.04.1502 р.; т. 41, с. 419].

[Отримано в Москві 19.06.1515 р. Федір Коробов із Азова – великому князю Василю 3-у] І розповідають, государю, що приїжджав із **Кирк-Ора** від

Михайла [Тучкова] в Кафу їх [2 татар] відпускати до тебе до государя твій же татарин Курман Кебяков [Сборник Русского исторического общества, 1895 г., т. 95, с. 143].

[Отримано в Москві 10.04.1516 р. Іван Мамонов з Перекопу – великому князю Василю 3-у. Ось що розповів Мамонову ханський пристав Бетюка:] І коли Абди-Рахман бив чолом царю, мене [Бетюки] там не було, бо я вижу звідсіля далеко, в **Кирк-Орі**, а проти тебе Мамонова приїхав [до Перекопу] по царевій грамоті. Пан наш цар прислав мені з Криму в Кирк-Ор свою грамоту [...]

А після того, государю, на десятий день прислав до мене [Мамонова] Аппак князь з **Кирк-Ора** свого чоловіка Тоботая з грамотою [...]

А за три тижні, государю, до Великодня на похвальному тижні у понеділок [3.03.1516 р.] приїхала із Кирк-Ора до Перекопу цариця Нур-салтан [...] [т. 95, с. 270, 271, 287].

[Вересень 1517 р. Великий князь Василь 3-й з Москви – царевичу Ахмат-Гірею] [...] А на той час брата нашого Магмед-Гірея у перекопі не було, а був у Кирк-Орі [...] [т. 95, с. 349].

[Отримано в Москві 22.10.1516 р. Іван Мамонов з Криму – великому князю Василю 3-у] І говорив мені цар, щоб я поїхав до його цариці до Нуруни в **Кирк-Ор** того ж дня, а потім щоб був у Агиша в Криму [...]

А я [цар] за тобою [Мамоновим] у той же час їду в **Кирк-Ор** [...] І за тобою [Мамоновим] негайно відпускаю в **Кирк-Ор** князя Аппака [...]

І я [Мамонов] приїхав у **Кирк-Ор** і чекав Аппака [...] [Все це було навесні 1516 р., близько річниці смерті Менглі-Гірея; т. 95, с. 354, 355; у виданні весь пакет документів, отриманих у Москві 22 жовтня 7025 року, тобто 22.10.1516 р., чомусь датовано 22.10.1517 р.].

А Аппак – у **Кирк-Орі**. І Ахмат-паша також у **Кирк-Ор** поїхав [орієнтовно, травень 1516 р.; т. 95, с. 358].

А на четвертому тижні Петрова поста у понеділок [9.06.1516 р.] приїхав до царя з Очакова Ахмат царевич [...] І я [Мамонов] почав царевичу Ахмату говорити: ми, пане, чуємо, що цар піде в **Кирк-Ор** [...] А Багатир [син царя Магомет-Гірея] у **Кирк-Орі** був, і вже п'ятий день як приїхав [мабуть, у Перекоп] [...] А у вівторок на четвертому тижні Петрова поста [10.06.1516 р.] наказав мені [Мамонову] бути у себе Багатир царевич, як приїхав з **Кирк-Ора** на шостий день. І говорив мені царевич Багатир: як я був у Кирк-Орі, говорив з Аппаком про справу великого князя [т. 95, с. 361].

І цар мені [Мамонову] відповів: сьогодні [14.06.1516 р.] я їду в **Кирк-Ор**, а там пробуду недовго, і як приїду з Кирк-Ора, до великого князя пішлю гінця Азику [...] А нині цар їде у Кирк-Ор до головної своєї цариці до Нуруни умовляти її [т. 95, с. 367].

І цар у Кирк-Ор поїхав за пів-третя тижня до Петрова дня [мабуть, таки 14.06.1516 р.], а я в нього не був, і мені не наказував: ані жити у Перекопі до його повернення, ані їхати за ним у Кирк-Ор. І лишивши мене у полі, поїхав у город [Перекоп], мені ж не наказав нічого, а з города у Кирк-Ор поїхав [т. 95, с. 368].

[Отримано в Москві 22.10.1516 р. Митя Іванов з Криму – великому князю Василю 3-у] За десять днів до Петрова дня, з середи проти четверга вночі [18 / 19.06.1516 р.] не стало Івана Мамонова на полі на Янгиз-Агачі [...] І царевич

Ахмат говорив: брат мій цар нині в **Кирк-Орі**, а мені наказав город [Перекоп] відати [...] І того ж дня Митя Іванов послав у Кирк-Ор до Аппака козака великого князя Неболеу Пестрого, з тим що Івана не стало, і царю то відомо було. А на Різдво Іоана Предтечі [24.06.1516 р.] приїхав з Кирк-Ора Кудояр мурза (Аппаков племінник) [...] А в дев'ятий день після Петрова дня у понеділок [7.07.1516 р.] з Кирк-Ора приїхав цар у Перекоп [...] А після царя у четвер [10.07.1516 р.] приїхав з Кирк-Ора Аппак князь [т. 95, с. 370, 371, 372].

[22 лютого 1518 р. Василь Шадрін приїхав з Криму до Москви і доповідав великому князю Василю 3-у:] А сам цар нині поїхав у **Кирк-Ор** [т. 95, с. 499].

[29 лютого 1518 р. Василь Шадрін приїхав з Криму до Москви і доповідав великому князю Василю 3-у:] А Багатир царевич поїхав в **Кирк-Ор** до матері [...] І Тевекель мурза наказав матері своїй їхати з Кирк-Ора з царицею [...] І цариця того ж часу поїхала в Кирк-Ор [т. 95, с. 502, 503].

[Отримано в Москві 19.01.1519 р. Останя Андріїв з Криму – великому князю Василю 3-у] Приїхали до Криму добре, а царя, государю, знайшли у **Кирк-Орі** [т. 95, с. 606].

[Отримано в Москві у березні 1519 р. Ілля Челіщев з Криму – великому князю Василю 3-у] Приїхали до Криму добре, а царя, государю, знайшли у **Кирк-Орі**, а Останя Андріїв у царя – також у Кирк-Орі [т. 95, с. 631].

[Отримано в Москві у березні 1519 р. Хан Магомет-Гірей – великому князю Василю 3-у] А це сьома грамота царева про Одоївський ясак [...] Літа 925, в кінці січня місяця. Писана в **Кирк-Орі** [т. 95, с. 638].

З усіх цих звісток ми бачимо, що від кінця 15 ст. Кирк-Ор виступає як столиця Кримського ханства: там часто перебуває хан, там живуть цариці та вельможі, туди їдуть послы і проводяться переговори. Але в них немає жодної згадки про монастир.

Для пізнішого часу ми маємо регестові записи Кримських справ [Лашков Ф.Ф. Реєстр делам Крымского двора с 1474 по 1779 гг, учинённый действительным статским советником Николаем Николаевичем Бантыш-Каменским в 1808 г. – Известия Таврической учёной архивной комиссии, 1891 г., № 14, с. 1 – 42; Лашков Ф.Ф. Реєстр 2-й Крымского двора старых лет делам, в столпах содержащимся, с 1579 по 1700 гг. – Известия Таврической учёной архивной комиссии, 1892 г., № 15, с. 1 – 48; 1892 г., № 16, с. 1 – 50; 1892 г., № 17, с. 67 – 102; 1893 г., № 18, с. 1 – 33], але в них нема нічого по нашій темі аж до 1596 року (див. нижче).

Тобто ми не можемо сказати, що в Москві не цікавились кримськими християнами або припускати, що досвідчений архівіст М. М. Бантыш-Каменський ігнорував такі звістки як неістотні. Я думаю, таких звісток до 1596 р. просто не було.

(3) 1517 р. М. Меховський Трактат про дві Сарматії

Матвій Меховський (1457 – 1523) – польський історик, професор Краківського університету. Описуючи кримських татар, він подає таку легенду:

Другой, меньший город – Киркель. Над ним, на высокой скале, выстроен замок из бревен и глины.

Рассказывают, что в этой скале жил дракон, убивавший людей и скот, так что жители соседних мест бежали, бросив дома пустыми.

Греки и итальянцы, жившие на острове, молились преславной Марии, матери божьей, чтобы она избавила их от дракона. И вот, по прошествии времени, они увидели, что внутри скалы горит свеча. Они вырезали и высекли в скале ступени для подъема, добрались до горящей свечи и увидели образ пресвятой богородицы, перед ним горящий свет, а внизу дракона, разорванного пополам.

Они вознесли благодарность за это чудесное избавление, а дракона, разрубив на куски, сбросили со скалы.

Так как жители, славя святую деву, стали ходить к ее образу на поклонение, то, по их примеру, и государь Перекопский **Ацигери**, воевавший со своими братьями, стал просить святую деву Марию помочь ему и дал обет отблагодарить благословенную деву.

Надо сказать, что магометане чтут святую Марию и признают, что она – дева, без брака зачала и родила великого и благословенного пророка Иисуса.

Когда, с ее помощью, Ацигери победил соперников, то, продав двух лучших, какие у него были, коней и купив воску, он сделал две громадных свечи и приказал, чтобы они из года в год горели перед образом, что и до сего дня соблюдается всеми последующими императорами. [Меховский М. Трактат о двух Сарматиях / ред. С. А. Аннинский. – М.-Лг. : и-во АН СССР, 1936 г., с. 91]

Конкретного джерела цієї легенди я вказати не вмію, але ясно, що це – чисто літературний сюжет, котрий механічно прив'язаний до Кирк-Ора.

Ніхто з «істориків» не використав цього тексту, хоча згадують про Гваньїні – довелося чекати, аж поки фізики-теоретики займуться цим питанням і з'ясують взаємну залежність різних джерел. На вказівку О. Л. Берт'є-Делагарда [К истории христианства в Крыму. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1910 г., т. 28, с. 55] про походження легенди також ніхто не звернув уваги – бо Делагард не історик, а військовий інженер...

Ці рядки вже були написані, коли Дмитро Вортман вказав мені статтю Владислава Дятлова « [Доля легенди](#) про заснування Успенського Бахчисарайського монастиря у вітчизняній науковій та паломницькій літературі на межі ХХ–ХХІ століть» (2014 р.). Хоча я знайшов свій власний е-передрук М. Меховського незалежно від нього, вношу поправку: ніхто з істориків, окрім В. Дятлова, не використав цього тексту.

(3) 1573 р. Блез де Віженер Хроніки і аннали Польщі

Французький вчений Блез де Віженер (Blaise de Vigenère, ? – 1596) написав «Les Chroniques et annales de Poloigne» (Paris: Jean Richer, 1573). Ця книга призначалась для принца Генріха Валуа, обраного польським королем – як довідник про країну, якою він мав правити. Віженер нічого сумняшеся переписав багато чого із Меховського, зокрема і легенду про змія:

Другой город, менее значительный, Киркея, в которой находится замок, сделанный из дерева и дерна на вершине скалы.

Рассказывают, что некогда жил там дракон, пожиравший всех и грозивший совсем опустошить страну, если бы некоторые из проживавших там итальянцев, привычных к различным чудовищам, не прибегли с молитвою о помощи к Деве Марии. Вскоре после того они заметили какой-то свет в

скале, вырубili в ней ступени и проникли в подземелье, где нашли икону Богородицы, перед которою горела свеча, а у ног ее лежал дракон, пронзенный насквозь.

Слух о чуде распространился и потому хан перекопский Ачи-Гирей, готовясь к войне с братьями, также вручил себя заступничеству чудотворной иконы и надавал множество обетов, если ей угодно будет оказать помощь в этом деле. Ибо сами магометане с большим почетом относятся к Пречистой Деве, признавая, что она без всякого сообщества мужчины и без нарушения девства зачала и родила великого пророка Иисуса Христа (как они называют его).

Поэтому хан, получив помощь, которую искал, продал пару самых лучших из своих лошадей, за вырученные деньги купил воск и приказал отлить две свечи, которые день и ночь горели перед иконою, что и поныне поддерживается его преемниками [[Мемуары](#), относящиеся к истории Южной Руси. – Киев: 1890 г., т. 1].

(2) 1579 р. Мартин Броневський Опис Татарії

Польський посол М. Броневський (? – бл. 1592), який двічі відвідав Крим у 1578 та 1579 рр., склав досить докладний опис Криму і згадав про Салачик [Броневський М. Описание Крыма. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1867 г., т. 6, с. 344], але не побачив там монастиря ані греків – тільки турецькі будинки. Це тим більше показово, що Георгіївський монастир в Балаклаві він описав як діючий, і про приплив богомольців туди на день св. Георгія не забув згадати.

(2) 1587 – 1588 рр. Статейний список І. Судакова

Цей московський посол немалий час провів у Бахчисараї, але не записав нічого про місцеві церкви чи монастирі [Лашков Ф.Ф. Статейный список московского посланника в Крым Ивана Судакова в 1587 – 1588 гг. – Известия Таврической учёной архивной комиссии, 1891 г., № 14, с. 43 – 80].

(2) 1593 р. Статейний список С. Безобразова

І цей московський посол був у Бахчисараї, але не записав нічого про місцеві церкви чи монастирі [Лашков Ф.Ф. Статейный список московского посланника в Крым Семёна Безобразова в 1593 г. – Известия Таврической учёной архивной комиссии, 1892 г., № 15, с. 70 – 94]. Відсутність таких згадок є показовою на тлі звітів московських послів кінця 17 ст., де занотовано їхні молитви в місцевих церквах і зносили з грецькими духовними особами.

(1) 1596 р. Указ царя Федора Івановича

27 травня 1596 р. позначено «Справу при видачу приїжджому з Криму греку Пасхалію на монастир Салачевський по жалуванній грамоті милостині 15 рублів» [Лашков Ф.Ф. Реестр 2-й Крымского двора старых лет делам, в столпах содержащимся, с 1579 по 1700 гг. – Известия Таврической учёной архивной комиссии, 1892 г., № 15, с. 5].

Повний текст виглядає так:

Лета 1596 мая 27. По государеву, цареву и великаго князя Федора Ивановича всея Руси указу память боярину князю Ивану Васильевичу Сицкому.

Приехал к государю, царю и великому князю Федору Ивановичу всея Руси из Крыму с крымскими гонцы, из **монастыря от Пречистой из Салачика** греченин Пасхалий бити челом о милостыне, а наперед сего посылаю в тот монастырь ко Пречистой в Салачик по государевой жалованной грамоте милостыню по 15 рублей.

И ныне бояре приговорили послати в тот монастырь с греченином с Пасхалием 15 же рублей денег, и боярину князю Ивану Васильевичу Сицкому велеть те деньги 15 рублей прислати в Посольский приказ к дьяку Василию Щелкалову, а из посольского приказа дьяк Василий Щелкалов велит те деньги отдать греченину Пасхалию [Лашков Ф. Ф. Дело о выдаче выезжему из Крыма греку Пасхалию на монастырь Салаченский по жалованной грамоте милостыни 15 руб. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1894 г., т. 17, отд. 4, с. 6 – 7].

(1) 1598 р. Указ царя Бориса Годунова

Груднем 1598 р. позначено «Список жалованной від царя Бориса Годунова грамоти, даной в Крим на **4 церкви благочестиві на Салачику** на щорічну выдачу руги [жалования] по 30 рублів на рік, надісланий від російських посланників у Криму Тарбеева і Басова (1628 р.)» [Лашков Ф.Ф. Реестр 2-й Крымского двора старых лет делам, в столпах содержащимся, с 1579 по 1700 гг. – Известия Таврической учёной архивной комиссии, 1892 г., № 15, с. 5].

Повний текст із Кримських справ Посольського приказу за 7107 рік виглядає так:

Государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всея Руси холопи твои Степанко Тарбеев, Ивашко Басов челом бьют.

Приезжали к нас холопам твоим на стан в Яшлов из **Золотчиков поп Онтон** да поп Василий и привозили с собою к нам холопам твоим царя Бориса и сына его царевича Федора жалованную ружную грамоту за красною печатью, а говорили нам холопом твоим, что они молят Бога за тебя великого государя, и за всех благоверных князей. И мы холопи твои с той жалованной грамоты, списав список слово в слово, послали к тебе государю, подклея под нее отписку, а подлинную грамоту отдали им назад. А списали, государь, с той грамоты и послали к тебе государю для того, чтоб тебе государю про ту грамоту было ведомо.

На звороті такі відписки:

Государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всея Руси.

136-го августа в 24-е со станичным татаринцом Салехдою Бунюковым [одрержано 24.08.1628 р.]

136-го августа в 25-е государь и святейший патриарх указал к тем храмам ко Пречистой Богородице что в Золотчике, и к Предтече, и к Егорью, и к Федору Стратилату посылать его государево жалованье по-прежнему.

Список с грамоты слово в слово

Бога всемогущего и во всех всяческая действующего везде сый и вся исполняющего и утешения благая всем человеком дарующего того силою и

действием человеколюбия и жизни дателя в Троицы славимого милостию и властью и хотением и благоволением Богом избранный утвердившему скипетр держать в православии во осмотрение и во обдержание великого Российского царствия и многих новоприбылых государств и с Божею помощью соблюдать мирно и безмятежно на веки.

Мы, великий государь, царь и великий князь Борис Федорович всея Руси, самодержец Владимирский, Московский, новгородский, царь Казанский, царь Астраханский, государь Псковский и великий князь Смоленский, Тверский, Югорский, Пермский, Вятский, Болгарский и иных, государь и великий князь Нова города Низовской земли, Черниговский, Рязанский, Ростовский, Ярославский, Белозерский, Лифляндский, Удорский, Обдорский, Кондинский и всея Сибирския земля и северные страны повелитель, и государь Иверские земли, грузинских царей и Кабардинские земли Черкасских и горских князей и иных многих государств государь и обладатель, и сын наш царевич Федор Борисович всея Руси.

Пожаловали есмя Пречистой Богородице что в Крыме и Салачике попа Онтон да брата его попа Павла, да Егория страстотерпца, что в Корсун, игумена Мелентия, да Ивана Предтечи попа Константина, да Федора Стратилата попа Федора или вперед кто у тех храмов иные попы будут,

что бил нам [...] поп Онтон да гречия [sic! мабуть таки *гречина*] Паскел да Ол[...] а сказали: было де у них блаженные памяти [...] государя царя и великого князя Федора Ивановича и всея Руси самодержца жалованная грамота, что им имати жалованье годовой руги на те четыре престола тридцать рублей на год, и та де у них жалованная грамота утерлась

и нам бы великому государю царю и великому князю Борису Федоровичу всея Руси самодержцу и сыну нашему царевичу князю Федору Борисовичу всея Руси попа Онтон да брата его попа Павла и игумена Мелентия и попов Константина да Федора и иных, которые впредь у тех храмов попы будут, пожаловать, велеть им дать нашу царскую жалованную новую грамоту на наше царское имя и на сына нашего царевичево князе Федорово имя.

Мы великий государь, царь и великий князь Борис Федорович всея Руси самодержец и сын наш царевич князь Федор Борисович всея Руси, Пречистые Богородицы что в Крыме на Салачике попа Онтон или кто по них у тех церквей попы впредь будут, пожаловали, нашу царскую жалованную грамоту велели им дать за нашею царскою печатью,

коли попы Онтон или иной который поп от тех храмов приедут к нам в наше государство к Москве и им нашего царского жалованья велел есмы давати на престол ко Пречистой Богородицы в Салачик по пятнадцати рублей на год, по пяти рублей к престолу, и всего на се четыре престола велели есмя давати нашего жалованья руги по тридцать рублей денег на год;

а коли поп Онтон или Ивана Предтечи и от Егория страстотерпца и от Федора Стратилата священники в котором году к Москве [не] приедут, мы великий государь, царь и великий князь Борис Федорович всея Руси самодержец и сын наш царевич князь Федор Борисович всея Руси те руж[...] велим посылать в Крым с нашими посланниками или с гонцами, когда лучится от нас посылка в Крым.

А ныне пожаловали есмя, велели дати нашей руги попу Онтону на прошлые на три года, на которые годы им нашего жалованья руги не дано, на

105 да на 106 да на 107 год [1596, 1597, 1598] по расчету по прежнему нашему указу двадцать два рубля с полтиною,

а к Ивану Предтече и к Егорию страсотерпцу и к Федору Стратилату наше жалованье ругу на те прошлые на три года велели есмя послать с гонцом нашим с Иваном с Лодыженским по прежнему на храм по двадцати по два рубля с полтиною;

да с попом же Онтоном послали есмя к Пречистой Богородице в Салачик да к архангелу Михаилу в новосуроженой храм да и храм же к Настасье Христовы мученицы три образа – образ Пречистой Богородицы да образ архангела Михаила да образ великой мученицы Настасьи да три свечи местных поставных.

Дана ся наша царская и сына нашего царевича князя Федора жалованная грамота в царствующем граде Москве лета 7107 месяца декабря [Бертье-Делагард А. Л. К истории христианства в Крыму. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1910 г., т. 28, с. 72 – 74].

На думку О. Л. Бертье-Делагарда, тут згадано такі об'єкти (дивись [картосхему](#)):

1, монастир св. Георгія, де ігуменом був Мелентій, – це сучасний Георгіївський Балаклавський монастир;

2, церква св. Іоана Предтечі – в селі Бія-Сала за 12 верст від Бахчисарая, споруджена в 1587 р. [в 1944 р. злочинна російська влада, намагаючись знищити сліди татар у Криму, перейменувала це село на Верхоріччя];

3, церква св. Михаїла – в селі Шурю (в 9 верстах від Бахчисарая і за 2 – 3 версти від Бія-Сали [з 1944 р. – Кудрине]); на ньому є вирубаний в камені напис про її відновлення в 1594 р., так що грамота правильно зве її новоспорудженою;

4, церква св. Анастасії знаходився у маленькому селі Качи-Кальон, яке зникло. Воно було біля села Пички, за 8 верст від Бахчисарая і за 4 версти від села Шурю;

5, церква св. Федора Стратилата – у великому селі Мангуш [з 1944 р. – Прохладное]; після виселення греків село заселили росіяни і переосвятили давню церкву на Петра і Павла;

Село Яшлов (Біюк-Яшлав [з 1944 р. – Репіно]) знаходилось за 8 верст на північний захід від Бахчисарая [Бертье-Делагард А. Л. К истории христианства в Крыму. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1910 г., т. 28, с. 58 – 59].

Однак з цієї грамоти зовсім не видно **монастиря** – тільки церкви.

17 ст.

(3) 1611 р. Мартин Пашковський Опис Європейської Сарматії

Алессандро Гваньїні (1538? – 1614) – італійський військовик на службі в Речі Посполитій. В 1578 р. він надрукував книгу « [Sarmatiae Europaeae Descriptio](#)», котру в 1611 р. Мартин Пашковський переклав польською мовою, значно доповнив і надрукував у Кракові.

Слід знати, що в латинському виданні 1578 р. наступної легенди нема, вона з'явилася тільки у виданні 1611 року, котре в нашій історіографії власне і зветься «книгою Гваньїні»:

Там недалеко є замок на скелі, що (домінує) над тим містом. Він обліплений глиною і його називають Керкель або Білгород, тому (місцеві) татари називаються керкельськими або білгородськими.

Як кажуть, під цією скелею жив колись змії, що пожирав людей і бидло. Через це люди втекли звідти і залишили це місце пустим. Там тоді ще жили греки та італійці. Вони просили тоді велебної Діви Марії, щоб вона визволила їх від цього змія. Одного разу побачила свічку, яка горіла на скелі. Тоді у скелі вирубали східці, щоб можна було на неї зійти, люди дісталися до світла і знайшли образ діви Марії, перед яким горіла свічка, а під образом лежав роздутий (здохлий) змії. Тоді вони подякували Найсвятішій Діві Марії за таке дивовижне визволення від цієї bestії, а потім порубали змія на кавалки і спалили.

Потім, особливо генуезці, які жили в Кафі, жителі ходили з молитвами до образу і приносили пожертви; татарський цар Ачи-Гірей ще перед захопленням їх (татар) турками, воював проти іноземців і просив, щоб Діва Марія йому допомогла, обіцяючи їй дати певну жертву, бо магометани вшановують Найсвятішу Діву, кажучи, що вона непорочне народила Великого Пророка Ісуса Христа. Коли захопивши здобич, цар повернувся додому, то продав пару найкращих коней, накупив воску, наробив свічок і цілий рік ставив їх на тій скелі. Так само чинили і його потомки.

Про ці чудеса Овідій так написав:

«Crede tamen necte causas nescire sinemus,

Hic quoque Sarmaticum iure manere solum

Fama refert namque hic signum caeleste fuisse

Consortem Phoebi gens colit ilia Deam».

Польською:

«Знай то і ми хочемо тебе про те повідомити

Про те, що ми знаємо про ту Сарматську країну,

Твердять, що колись тут з неба з'явився знак,

Котрим через Богиню було явлене.»

[Гваньїні О. Хроніка про татарську землю / ред. Ю. А. Мицик. – Зп. : Тандем-У, 2000 р., с. 50 – 51; також Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / переклад з польської о. Юрія Мицика. – К.: Вид. дім "Києво-могилянська академія", 2007 р., с. 723 – 724].

(2) 1613 р. Статейний список А. Лодыженського

І цей московський посол був у Бахчисараї, але не записав нічого про місцеві церкви чи монастирі [Сергеев А. А. Наказ посланникам в Крым Амвросию Лодыженскому и подъячому Петру Данилову с объявлением об избрании на Российское царство государя Михаила Фёдоровича, с отписками и статейным списком [1613 р.]. – Известия Таврической учёной архивной комиссии, 1913 г., № 50, с. 20 – 56]. Відсутність таких згадок є показовою на тлі звітів московських

послів кінця 17 ст., де занотовано їхні молитви в місцевих церквах і зносили з грецькими духовними особами.

(2) 1626 р. Повідомлення Ходирева

20 січня 1626 р. позначено повідомлення (извет) пристава Ходирева, який був при кримських послах [у Москві], про двох грецьких митрополитів, що живуть в Криму, та про надіслану від одного з них – Йосипа – грамоту до государя [Лашков Ф. Ф. Реестр 2-й Крымского двора старых лет делам, в столпах содержащимся, с 1579 по 1700 гг. – Известия Таврической учёной архивной комиссии, 1892 г., № 15, с. 27].

Зазначену архівну справу [Московский главный архив Министерства иностранных дел, Крымские дела 1626 г., 20 января, № 3] переглянув О. Л. Бертьє-Делагард. Грамота грецького митрополита Йосипа не збереглась, але через неї у Посольському приказі розпитували піддячого Рахманина Болдирева. Той пояснив, що в Криму було два митрополити, з яких один живе недалеко від Бахчисарая у Георгіївському монастирі, а другий – від Бахчисарая верст за 50, близько Кафи. Як звався цей другий монастир, як звали цих митрополитів, як давно вони в Криму живуть, звідки прибули до Криму – цього нічого Болдирев не знав. Він був у Криму двічі, в 1617 – 1618 та в 1624 – 1625 роках, описана ситуація, мабуть, з останньої поїздки [Бертьє-Делагард А. Л. К истории христианства в Крыму. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1910 г., т. 28, с. 60].

Окрім того, запитали грека Федора Алакоза, який приїхав із Криму. Він сказав, що митрополит Йосип живе в Криму уже років 18 (тобто з 1608 р.) у «Айлійському монастирі». Ще це за монастир – невідомо [Бертьє-Делагард А. Л. Исследование некоторых недоумённых вопросов средневековья в Крыму. – Известия Таврической учёной архивной комиссии, 1920 г., № 57, с. 37].

(1) 1627 р. Книга Большому чертежу

Да за царевым двором [в Бахчисараї], версты з 2, **церковь пречистая Богородицы в Солодчиках**; а служат у нее гречаня. [[Книга Большому Чертежу](#). – М. – Лг. : и-во АН СССР, 1950 г., с. 65 – 66].

Слід знати, що в літературі подекуди зустрічається помилкове твердження, буцімто в Книзі Большому чертежу згадується поселення біля монастиря під назвою Маріанополь або село Мар'їно. Єдина згадка про Мар'їно звучить так: «А ниже Николаевского ж Улейменского монастыря и речки Овчюгов впала в Улейму речка Котошка близ **деревни Марьяна** над мельницею Бораиновой» [с. 130]. Річка [Улейма](#) – в Ярославській області.

Це не заважає сучасним «дослідникам» повторювати, що **монастир** (так, мої любі, монастир!) згадано в «Книзі Большому чертежу» **кінця 16 ст.** (так, мої любі, кінця 16 ст.!) [Катунин Ю. А. Монастыри Крыма в XIX – XX веках (по материалам крымских архивов). – Симферополь: Культура народов Причерноморья, 2000 г., с. 34]. Або: «Об Успенском монастыре упоминается в Книге Большого Чертежа, то есть не позднее XVII в.» [Тур В. Г. Православные монастыри Крыма в 19 – начале 20 вв. – К.: Стило, 2006 г. Раздел « [Бахчисарайский монастырь Успения Богоматери](#) »]. «Вам треба ще дуже довго вчитись, щоб пересвідчитись, що ви нічого не знаєте».

(1) 1628 р. Чолобитна С. Тарбеева та І. Басова

С. Тарбеев та І. Басов – московські послы в Криму в 1626 – 1628 рр. [Савелов Л.М. Из истории сношений Москвы с Крымом при царе Михаиле Фёдоровиче : посольство С.И.Тарбеева 1626 – 1628 гг. – Известия Таврической учёной архивной комиссии, 1906 г., № 39, с. 1 – 105].

До них приходили попи Антон та Василь і показували [грамоту царя Бориса](#) (1598) на грошове жалування. Послы скопіювали цю грамоту і переслали до Москви. Там цар і патріарх ухвалили відновити виплату жалування.

Ми бачимо, що царську грамоту попи ретельно берегли і нагадували Москві про видані нею обіцянки. Але поки що не опубліковані (не знайдені? не збережені?) документи, які б підтверджували фактичну виплату жалування в наступні роки. Знаючи, як ретельно в Москві рахували гроші, можна сподіватись, що ці документи ще знайдуться.

(2) 1633 р. Перелік кримської данини

17 грудня 1633 р. московські послы Тимофій Анисимов та Калістрат Акинфієв уклали з кримськими вельможами унікально докладний перелік – кому і в якій кількості Москва має надсилати данину (поминки). На першому місці там стояв, звичайно, хан Джанібек-Гірей, котрий отримував найбільше, а далі йшли – у порядку зменшення вартості – данина іншим особам, аж до найдрібніших [Лашков Ф.Ф. Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в 16 и 17 вв., хранящиеся в Московском главном архиве Министерства иностранных дел. – Известия Таврической учёной архивной комиссии, 1890 г., № 10, с. 29 – 41].

Там немає ніяких згадок про кримських християн, тому можна думати, що московським послам не було наказано нічого їм виплачувати (а отже, нічого і не могло бути виплачено проти царського указу).

(1) 1634 р. Емідіо Дортеллі д'Асколі Опис Татарії

На половині дороги або шляху до цього замку [Топракала = Кирк-Ор] на віддалі майже однієї милі від Бахчисарая, стоїть на правому боці надзвичайно висока скеля, гладка як стіна, на половині висоти якої знаходиться стародавня церква во ім'я пресвятої Богородиці, цілком висічена всередині скелі, так само як і сходи, що ведуть до неї; піднімаючись ними, добряче спотієш. Церква може містити до п'ятисот чоловік; вона користується надзвичайною повагою у незліченного числа християн, котрі сходяться туди з різних місцевостей Татарії, переважно до свята Успіння в місяці серпні. У церкві служать грецькі священники [[Описание Чёрного моря и Татарии](#) составил доминиканец Эммидио Дортелли Д'Асколи, префект Кафы, Татарии и проч. в 1634 г. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1902 г., т. 24, отд. 2, с. 119 – 120].

Можна тільки дивуватись, чому жоден з «істориків» монастиря не використав цього цікавого свідчення, опублікованого в російському перекладі.

(2) 1637 р. Чолобитна митрополита Серафима

Посольство С. Тарбеева та І. Басова подало кримським християнам надію на одержання жалування з Москви. Але воно довгий час не надходило, наслідком чого була наступна чолобитна, збережена у Кримських справах Посольського приказу:

Перевод с греческой грамоты, что писал ко государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всея Руси Серафим митрополит Херсонский и Гератинский о милостыне в нынешнем во 115-м году августа в 16 день.

[16.08.1637 р.]

Благочестивому Богом венчанному христианскому самодержавному Московскому государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всея Руси, благодетелю державному твоему царствию и мир и милость здравье от Бога вседержителя и господа нашего Исуса Христа.

По сем, многолетний царю, дерзнув есть писать к великому твоему царствию, что, государь, во время Магмет-Гирея царя был в Крыму твой государев посол Степан со товарищи и в те поры пришли безбожные ногайские татаровя и осадили нас и ограбили до конца, и преосвященные и священные сосуды и церковное строение всё поимали,

и после того посылал если к тебе государю с греченином с Иваном челобитную, и тот греченин Иван с Москвы в Крым приехал, а указу от тебя государя никакого не привез, а не только привез к нам от царствия твоего одну о милости грамоту, а в ней пишет, что как-де приедут в Крымскую землю твою государевы послы и в ту-де пору пришлют к нам твою государеву милостыню, как тебе, государю, Бог известит,

и с тех, государь, мест три года прошло и ни единого слова к нам не бывало, и люди твои государевы, которые к нам приезжают и отъезжают, а к нам ничего не бывало, и сего ради посылаем царствию твоему грамоту твою государеву, что послал еси к нам.

И как произволит царствие твоё прислати милостыню, и нам для святой божьей церкви всего нужнее зело архиерейские ризы и церковные сосуды; а мы рады за царствие твоё Бога молити беспрестанно.

А ныне от нашего же смиренное моление, потому что пребываем во многих бедностях, в скорбях от безбожных одержавших нас агарян, не токмо те прошлые беды, и в нынешнем году июля месяца поймал нас султан и посадил нас в тюрьму – меня и брата моего попа Димитрия – и взял у нас две тысячи ефимков и сего ради слыша благодательное и нищих любительное милосердие твоего царствия и милостью писали к царствию твоему, что нам головы свои инде приклонить негде и да сотворит царствие твоё милостыню, как тебе государю об нас бедных Бог известит.

Посем благодать Божия и бесчисленная его милость и молитва и благословение нашего смирения буди со державным твоим царствием. Аминь.

Писано лета 7144 [1636] месяца августа в 1 день, а внизу грамоты подпись: смиренный митрополит Гератинский и Херсонский [Бертье-Делагард А. Л. К истории христианства в Крыму. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1910 г., т. 28, с. 75].

Бертье-Делагард опублікував і прокоментував цю грамоту, тому що не був істориком, але військовим інженером (фаху теоретичної фізики тоді не було).

Він вказав місце її зберігання [Московский главный архив Министерства иностранных дел, Крымские дела 1637 г., 16 серпня, № 24] і зазначив, що це – не оригінал (якого нема), а діловодний переклад. До нього долучено недатовану грамоту Серафима (митрополита Херсонського і Єратійського) про мощі св. Меркурія, надіслані ним царю Михайлу [там само, с. 62]. Делагард припускав, що сума викупу в 2 000 єфимків дуже завищена (чи не в 10 разів?) і звертав увагу, що на звороті грамоти немає ніякої резолюції щодо видачі чогось із запитаного [там само, с. 64].

Згадку про грабіж від ногайців Делагард пояснював так: ногайці на чолі з Кантеміром увірвались в Крим в кінці квітня 1628 р. і обложили хана в Бахчисарай. Там, імовірно, вони і заскочили Серафима і пограбували його. Російські послы Тарбеєв і Басов, які жили в Яшлові, на час облоги перебрались у Чуфут-Кале, і справді могли засвідчити цей факт, який мав місце в травні – червні 1628 р. (до усунення з ханства Мухамед-Гірея 3-го і воцаріння Джанібек-Гірея) [там само, с. 64 – 65].

З усім цим можна погодитись. Делагард припускав навіть, що Серафим перебував в цей час саме в Успенському монастирі (оце припущення, на мою думку, вже зайве).

Далі, епізод із захопленням Серафима і Дмитра *султаном* Делагард пояснював як розбій когось із членів роду Гіреїв (всі вони титулювались султанами) і припускав, що це сталося десь не близько від Бахчисарая і без відома хана [там само, с. 65 – 66].

Ми бачимо, що Москва у зносинах з кримськими греками намагалась відбутись надсиланням ласкавих слів, а кримське духовенство наполягало на милостині. Безспірно, митрополит Серафим був знайомий з грамотою 1598 р. і з клопотанням, переданим через С. Тарбеєва.

Що означає титул «Гератинський / Єратійський / Єратинський» – Бертьє-Делагард не міг зрозуміти. Хіба би це був титул «Готфійський», але ця назва була добре відома в Москві, і припускати таку описку важко [Бертье-Делагард А. Л. Исследование некоторых недоумённых вопросов средневековья в Крыму. – Известия Таврической учёной архивной комиссии, 1920 г., № 57, с. 38 – 39].

На мою думку, три різних варіанти написання говорили, що ця назва була московським писарям невідома. Хіба би припускати тут спотворення назви «Гераклейський»?

Але важливо, що цей митрополит був у владі турецького султана, та й титул його – Херсонський – вказував на область, підвладну султану.

(2) 1638 р. Мощі св. Меркурія

17 лютого 1638 р. позначено прохання кримського татарина Ненкиля про нагороду за надіслані ним до государя мощі руки св. мученика Меркурія [Лашков Ф. Ф. Реестр 2-й Крымского двора старых лет делам, в столпах содержащимся, с 1579 по 1700 гг. – Известия Таврической учёной архивной комиссии, 1892 г., № 16, с. 6].

16 травня 1638 р. позначено переклад з грамоти до царя Михайла Федоровича з Криму від Херсонського митрополита Серафима з повідомленням про мощі руки

великомученика Меркурія, надіслані з посланником Тарбєєвим, який був у Криму [с. 8].

Додатковий нюанс для цієї історії навів Ф. Хартахай:

В 1630 [треба – 1628?] р. херсонський митрополит Серафим приїхав у російський стан у селі Вятлове [тобто Яшлові] і вручив посланнику Степану Тередєєву [тобто Тарбєєву] руку з мощів св. Меркурія, при цьому митрополит говорив, щоб вони від греків мощів без його відома не приймали, тому що греки займаються крадіжками і продають підроблені мощі [Хартахай Ф. Християнство в Криму. – “ [Памятная книжка Таврической губернии](#) на 1867 г.”, Сф., 1867 г., т. 1, с. 105].

Оцієї подробиці про торгівлю підробленими мощами я в опублікованих документах посольства не бачив, можливо вона міститься у грамоті 1638 р. (досі не опублікованій).

(2) 1652 р. Фірман для митрополита Давида

26 зуль-каада 1062 р. (19 (29) жовтня 1652 р.) турецький султан Мухамед 4-й видав фірман для митрополита Давида. Фірман наказував властям допомагати митрополиту у збиранні належних йому податків, серед яких значились мита з ярмарків [мабуть, під час храмових свят], шлюбів, **монастирів** й цілющих джерел. Область, де правив цей митрополит, знаходилась в Криму – фірман адресований кадіям округів Тат-Ель, Карасу, Балаклава та Козлов. Область Тат-Елі – дослівно «земля, заселена татами (християнами)» – за здогадом публікатора, означала округи Кафи та Мангуа (я думаю – тільки Мангуа). Документ зберігся у копії (обляті) в кадіаскерській книзі 1651 – 1653 років (на жаль, публікатор не вказав, з якого саме округу) [Биярсланов Мурат-бей Фирман султана Мухаммеда 4 митрополиту кримському Давиду 1062 г. хиджры. – Известия Таврической учёной архивной комиссии, 1889 г., № 7, с. 81 – 82].

Отже, цей митрополит мав владу над християнами, котрі мешкали на турецькій території в Криму (не на території Кримського ханства). Я думаю, статті доходів, зокрема, з монастирів, були переписані з типової грамоти, яку султани давали іншим грецьким духовним особам в імперії, тому не випадає виводити з цього фірмана існування якихось монастирів на зазначеній території.

Ми не знаємо, чи кримські хани видавали подібні грамоти для своєї території. Можна думати, що кадіаскерські книги Кримського ханства містять якісь документи про християн, але ці книги абсолютно не досліджені.

(1) 1652 р. Османський податковий реєстр

Османський податковий реєстр середини 17 ст. (здогадно, 1652 р.) містить запис: «Селище Бахчисарайського кадиліка **Майрам**, земля хана» [Калоєров С. А. От Крыма до Мариупольского греческого округа (1652–1783). – Донецк: 2008 г., т. 1].

(2) 1667 р. Евлія Челебі Книга подорожей

Турецький мандрівник Евлія Челебі (1611 – 1682) склав дуже обширний опис своїх поїздок. В Криму він перебував в 1666 – 1667 роках і склав докладний опис фортеці Чуфут-Кале, Салачика, палацу й саду Ашлама, але не зауважив там ніяких

християнських святинь (що й не дивно, бо його більше цікавили святині мусульманські, котрі він описував із повним знанням справи й дуже докладно. Як [учать нас класики](#) історичної науки, треба пам'ятати про культурний і релігійний бар'єр, котрий відділяє автора джерела від нас). В Салачику Евлія побачив триста будинків, п'ять кварталів з п'ятьма мечетями, медресе, ханський палац, будинок суду та гробниці ханів, але не побачив нічого не-татарського. Описуючи Бахчисарай, Евлія зауважує:

В околиях знаходяться монастирі греків та вірмен. Синагоги іудейської там нема [[Книга путешествий](#) Эвлии Челеби. Походы с татарами и путешествия по Крыму (1641-1667 гг.). — Симферополь: Таврия, 1996, с. 120]

У місті є грецька та вірменська церкви. Але іудейської синагоги нема [Ибрагимова А. Бахчисарайский ханский дворец 16 – 18 вв. – К.: О. Філюк, 2015 г., с. 301].

Ми наочно бачимо, що релігійний та мовний бар'єри не тільки заважають автору подати відомості про те, що нас цікавить, але додатково заважають нам – носіям іншої мови і представникам іншої культури – зрозуміти записане. Якщо опозиції церква / монастир ми можемо не надавати великої ваги (Евлія міг і не розбиратись у тонкощах чужої релігії), то опозиція околиці / місто для нас істотна. Я віддаю перевагу перекладу Ібрагімової, тому що про околиці Бахчисараю Евлія писав раніше і продовжив пізніше.

(1) 1681 р. Статейний список В. М. Тяпкина та М. Зотова

Стольник Василь Михайлович Тяпкин та дяк Микита Зотов були відправлені 15.08.1680 р. послами в Бахчисарай для укладення мирного договору між Росією та Кримським ханством, який вони і уклали (Бахчисарайський договір 1681 р.). Звіт з їх посольства (статейний список) було переписано начисто 3 червня 1681 р. у Царєборисові і опубліковано в 1850 р. [Список со статейного списка великого государя его царского величества посланников: стольника и полковника и наместника переяславского Василья Михайлова сына Тяпкина, дьяка Никиты Зотова [к крымскому хану Мурад-Гирею] 1681 г. / Мурзакевич Н.Н. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1850 г., т. 2, с. 568 – 658.]

[Запис за 3.01.1681 р.:] А для близости [хан] велел нам ехать и стоять в Жидовском городке и в Марьине селе [с. 616; після аудієнції] и удара челом, поехали к себе на подворье в село Мариино [с. 623].

И генваря в 28 день [1681] приехал к нам в село Мариино пристав наш бей разменный и говорил: ханово-де величество изволит быть сего числа в бахчу свою зовома Ашлама, поблизу вашего стану, села Мариина [с. 628].

Февраля во 2 день [1681] приехал к нам в Мариино село пристав наш бей, звал нас и велел нам ехать к ближнему ханова величества человеку к Агмет-аге для разговоров о государских посольских делах [с. 633].

[4.03.1681 р., після відпуску у хана:] Того ж числа, по нашему прошению, поволит нам ханово величество ехать в село Мариино, к церкви пречистой Богородицы, чудотворной её иконе помолиться. Там же, пред чудотворным её образом, за государское здоровье соверша молебное пение и целовав святую икону и воздав благодарение господу Богу и пречистой его Богоматери и взяв у священников благословение, поехали на стан свой, на Алму реку [с. 641].

(1) 1681 р. Прохання ктитора

9 липня 1681 р. позначено прохання **кримського грецького монастиря** ктитора церкви в Бахчисараї **на Солончуку** про допомогу цій церкві грошовим жалуванням та образами [Лашков Ф.Ф. Реєстр 2-й Крымского двора старых лет делам, в столпах содержащимся, с 1579 по 1700 гг. – Известия Таврической учёной архивной комиссии, 1893 г., № 18, с. 10].

Повний текст виглядає так:

Просьба Крымского греческого монастыря. 1681 г., июля 9, выписать из прежних государских указов.

Царю, государю и великому князю Федору Алексеевичу всея Великия и Малыя и Белья России самодержцу бьёт челом молитвенник государев, подданный ханов величества крымского христианин греческого православного [исповедания? якесь слово мабуть пропущене, але сумнівно, щоб це був монастир] Гикаелитов, ктитор, святой восточной церкви **Пречистой Богородицы**, что в Бахчисарае в Марьиной горе на Солончуке.

Предки ваши государские блаженной памяти великие государи цари и великие князья российские имели призрение на святые церкви божьи, в крымских пределах обретающиеся, ко пресвятой Богородице чудотворной иконы иже на Солончуке да по селам стоящих храмов святого Иоанна Предтечи и святого мученика Федора Стратилата, давали свою государскую милость деньгами, святыми иконами погодно и о том даны им государские жалованные грамоты за вислою красною государственною печатью, которая и ныне со мною есть, и присылывалася та ваша государская милостыня в Крым с посланники, а иное на Москву давано во время присылки крымских послов.

И от многих, государь, преминувших лет воинского ради нахождения та ваша государская милостыня на Москве не давана и в Крым не прислана, а ныне, государь, за помощью Божиею меж вами великими государи учинился мир, и я, богомолец твой государев, к вам великому государю, надеясь на вашу государскую исконную милость и призрение на святые церкви, прибрёл побити челом о той вашей государской милостыни за прошлые годы и впредь будущие лета.

Милосердный государь царь и великий князь Федор Алексеевич всея Великия и Малыя и Белья России самодержец, пожалуй меня, иностранного богомольца своего государева, призри своим государским милосердием на святые божьи церкви своим государским денежным жалованьем и святыми местными и на престольными иконами, как тебе великому государю Бог известит. Царь-государь, смилуйся, пожалуй [Лашков Ф. Ф. Реєстр делам Крымского двора с 1474 по 1779 г. учиненный действительным статским советником Николаем Бантыш-Каменским в 1808 г. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1894 г., т. 17, отд. 4, с. 7].

Дивно, що ніхто з «істориків» монастиря не звернув увагу на цей запис, аж поки за це діло не узялися спочатку військові інженери [Бертьє-Делагард А. Л. К истории христианства в Крыму. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1910 г., т. 28, с. 63 – 65] та фізики-теоретики. А тут ми бачимо, що грек справді мав грамоту царя Бориса 1598 р. і досить детально виклав її зміст. Він також орієнтувався у політичній ситуації і сподівався, що свіжо укладений мир сприятиме його проханню.

(3) 1692 р. Андрій Лизлов Скіфська історія

Стольник Андрій Іванович Лизлов (бл. 1655 – після 1696) – московський дворянин, автор великої компілятивної праці «Скіфська історія», завершеної ним в 1692 р. Для нашої теми він подає таку легенду, запозичену із Гваньїні (власне, Пашковського):

Есть еще тамо в оных каменных горах близко Бакшисарая у чудесный образ пресвятыя девы Богородицы. О его же явлении сице поведают.

Бысть некогда во оных каменных горах змий великий, людей и скоты пожирающий, и того ради людие от места того отбежавши пусто оставиша. Но яко тамо во оно время жили еще греки и генуенсы – молишася пресвятей Богородице, дабы их от змия свободила. И тако единого времени в нощи узреша в горе той свещу горящу, идеже не могуще крутыя ради и острыя горы взыти; вытесавше степени ис камени и приидоша тамо, идеже свеща горяше. И обретоша образ пресвятыя Богородицы и свещу пред ним горящу. Тамо же блиско того образа и змия онаго обретоша разседшася.

И тако радосни будуще воздаша велие благодарение Богоматери, избавшей их от такового зла змия онаго, его же изсекши в части сожгоша огнем. И от того времени жителіе тамошнии часто начаша ходити тамо и молитися пресвятей Богородице, паче же генуенсы, иже в Кафе жили. Не точию же сии, но и татарове велию почесть тому святому образу воздают со многим приношением.

Некогда же и хан крымской именем Ачи-Гирей, воюючи противу супостат своих, просил помощи от пресвятыя Богородицы, обещаючися знаменитое приношение и честь образу ея воздати. И творяше тако, егда бо откуда с корыстию и победою возвращашеся. Тогда избрав коня или двух, елико наилучших, продаваше, и накупивши воску и свечь соделавши поставляше тамо чрез целый год. Еже и наследники его крымские ханы многажды творяху [*Лызлов А. И. [Скифийская история](#) / ред. Е. В. Чистякова, А. П. Богданов. – М.: Наука, 1990 г., с. 116 – 117].*

Ця книга залишалась в рукопису до 1776 року, коли її видрукував відомий просвітителі Микола Новіков (і перевидав у 1787 році).

З істориків, які писали про Успенську скелю, першим [використав](#) це оповідання М. Мурзакевич (1836). Він не знав публікацій і процитував його з анонімного рукопису. Далі Ф. Хартахай цитував уже друкований текст [*Хартахай Ф. Христианство в Крыму. – “Памятная книжка Таврической губернии на 1867 г.”, Сф., 1867 г., т. 1, с. 69]*, назвавши його автора Андрієм *Языковим*. Наступним був М. Родіонов [*Родионов М. Статистико-хронологическо-историческое описание Таврической епархии : общий и частный обзор. – Сф. : 1872 г., с. 226]*, який переписав його із Хартаха, виправивши прізвище на *Лизлов*, але назвавши його *священником*. Чисте горе з такими «істориками»!

(1) 1692 р. Статейний список В. Айтемирова

Московський гонець Василь Айтемиров провів у Криму цілих три роки (1692 – 1695). В його статейному списку [*Маркевич А. И. Список со статейного списка подъячего Василия Айтемирова, посланного в Крым с предложением мирных договоров : 1692 – 1695 гг. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1895 г., т. 18]* є деякі цікаві для нас подробиці:

[Кінець квітня 1692 р. Айтемиров просив:] щоби Мустафа ближньому чоловікові Аліш-азі як-небудь прохання Василя доніс, аби йому було дозволено колись у недільні або святкові дні з'їздити до **церкви Пресвятої Богородиці**, котра є в горі біля Бахчисарая. І той пристав Мустафа обіцяв [...] що про бажання його, Василя, до церкви він при слушній нагоді ближньому чоловіку донесе [с. 25].

[2 травня 1692 р. Зустріч з Темирша-беєм:] Темирша-бей говорив – коли він, Василь, захоче для молитви їхати до церкви Пресвятої Богородиці, ханово величство це йому дозволяє.

І Василь того ж числа таємно посилав з повідомленням до грецького митрополита Неофіта (у єпархії якого перебувають усі християнські благочестиві церкви, що є в Криму). З ним Василь таємно від татар бачився і говорив, тому що будинок його, митрополита, з двором, де Василь стояв, стикається городами. У повідомленні просив, щоб митрополит відслужив до Господа Бога і до Пресвятої Богородиці молебень за здоров'є благочестивих великих государів царів і великих князів Іоана Олексійовича, Петра Олексійовича всея Великої і Малої і Білої Росії самодержців і всього їх царського дому і синкліта і воїнства, і для того їхав би до церкви.

І митрополит Неофіт відповів йому, Василю, що він на те добре діло готовий з душевною радістю, тільки імен їх государських не знає, так щоб дали йому на письмі.

І Василь написав імена великих государів царів і великих князів і великих государинь благовірних цариць і великих княгинь і благовірних царевичів і великих князів і благородних царівен – і йому, митрополиту, віддав у церкві, і говорив, щоби він і завжди за їхнє государське здоров'є бога молив, а труди його від бога і від них, великих государів, надалі не будуть забуті й нагородяться їх государським милостивим жалуванням.

І митрополит молебень правив сам, та з ним два чоловіка священників, і надалі обіцяв молити господа бога про їхнє государеве здоров'є.

А до церкви Пресвятої Богородиці з ним, Василем, їздив вищезгаданий пристав Мустафа і перебував на той час у паперті, а до церкви не входив [с. 26 – 27].

[5 червня 1692 р.] І червня у 5-й день у неділю був Василь і з ним гетьманський канцелярист [Василь Велецький] у церкві Пресвятої Богородиці, що в Бахчисарайських горах, на обідні, і в той час тут же були запорозькі козаки Петрушкини [тобто Петрика] товариші, та з ними запорозький же козак Яків Ворона, який був від Січі до Кази-Кермена з Василем провозжатим. [Далі розмова з Яковом]. І Василь і гетьманський канцелярист зрадника Петрушку при товаришах його і при Вороні, і при греках, які на той час тут були, лаяли і крутість його виявили [с. 37 – 38].

[6 червня 1692 р.] Через того жидівського капичея [начальника в Чуфут-Кале] добився Василь, аби йому Василю і всім його людям вільно було ходити до церкви божої як раніше [с. 39].

[19 червня 1692 р.] І в неділю, тобто червня у 19-й день, Василь послав до того ж згаданого Ворони відписки до великих государів і лист до гетьмана, заховавши їх у вощанку, тому що мав відомості, що Ворона ще у Бахчисарай. А передав таємно через священника церкви Пресвятої Діви Богородиці Михайла Маковецького (він був священником у малоросійських задніпрських

містах, і 15 років тому його захопили в полон, а нині він викупився і живе при тій церкві при греках) [с. 39 – 40].

[29 червня 1692 р.] І червня у 29-й день на свято святих верховних апостолів Петра і Павла був Василь у татському селі Чурі у церкві архангела божого Михаїла при обідні (а то село від Жидівського городка знаходиться за горами за 4 версти). І для супроводу їздив з ним Василем капичей Жидівського городка Салтик... [с. 42].

[4 вересня 1692 р.] Вересня у 4-й день у неділю у церкві Пресвятої Богородиці на Магремі в горі були із Запоріжжя двоє козаків – Василь Коваленко та Костянтин Уманець – на обідні, і Василь у них розпитував про новини і про Якова Ворону [– з'ясувалось, що Ворона був у Мазепи в Гадячі; с. 48].

Оці надзвичайно важливі дані нікого з «істориків» не зацікавили, аж поки фізики-теоретики не згадали, що вони вже 120 років як опубліковані.

«Татське село Чурі» – це село Шурю, де церква св. Михаїла відома з 1594 р. [Бертъе-Делагард А. Л. К истории христианства в Крыму. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1910 г., т. 28, с. 59].

18 ст.

(2) 1706 р. Записка Дюбана

Французький єзуїт Дюбан в 1706 р. прибув до Бахчисарая з Константинополя в якості проповідника. Свою діяльність від описав у листі до французького посла в Константинополі маркіза де Торсі, написаному в 1713 р. Фрагменти листа надруковані в російському перекладі [Красносельцев Н. Ф. Западные миссии против татар-язычников и особенно против татар-мухаммедан. – Казань: 1872 г., с. 195 – 204]. У листі він найчорнішими фарбами малює занепад християнства серед греків та вірмен, а тим більше серед рабів – католиків та схизматиків. Цікава деталь – для проповідей йому було надано куточок у **вірменській церкві** в Бахчисарай, наполовину зруйнованій. Хан Кази-Гірей нібито дозволив навіть побудувати французьку каплицю. За цю каплицю єзуїт продовжував клопотатись і далі.

Для нас цікавим моментом є повне мовчання місіонера про якісь його успіхи щодо греків. Місія проіснувала до 1736 року, коли її спалили російські війська (про це згадує і Х. Манштейн).

(1) 1711 р. Обрі де ля Мотре Подорожні записки

Французький мандрівник Обрі де ля Мотре (Aubrey de la Mottraye, 1674? – 1743) об'їздив значну частину Європи, побував в Африці, довгий час жив у Стамбулі. В 1711 р. він за дорученням шведського короля Карла 12-го їздив у Крим і на Північний Кавказ. У своїх записках він згадує і наш монастир:

Il favorisa la curiosité qu'il remarqua en moi, jusqu'à me conduire à plusieurs endroits qui lui paroissioient meriter le plus d'être vus autout de *Baccheserai*; comme à une ancienne petite Ville encore fermée de murs, à une heure de là, que les habitants, & les gens du Païs qui en ont perdu le nom, appellent *Kale*, qui veut dire château en leur langage. Nous passames par la porte qui est percée dans le pan du mur dont j'ai parlé ci devant, par lequel font jointes les deux montages qui se

retriciissent en cet endroit, & ouvrent le chemin qui conduit à *Kale*. Il me fit remarquer en y allant une affez grande chapelle dediée à la *Panagia* par la devotion des *Grecks*, & creusée dans une des montagnes. Elle ne contient rien qui ne soit moderne, comme quelques peintures de saints, & saints, & des lampes dont quelques – unes font d'argent. A moins qu'on ne regarde comme une antiquité son propre creux, on antre, où les *Grecks* pretendent, sans en donner aucune preuve ni raison, que les *Chrétiens* persecutez faisoient autrefois en secret leurs exercices Religieux, & qui pourroit avoir été quelque *Catacombe*. En effet je remarquai plusieurs autres creux dans le sein des montagnes prochaines, qui, quoi que moins grands, en avoient affez l'air. [[Vouages du Sr. A. de la Motraye en Europe, Asie & Afrique](#). – La Haye: T. Johnson & J. van Duren, 1727, t. 2, p. 47 – 48]

Він зауважив, що сприятиме мені у задоволенні моєї цікавості, і проведе мене по декількох місцях довкола *Бахчисараю*, котрі варті, аби їх побачити. Тут за годину їзди є містечко, оточене стінами, назву якого місцеві жителі забули, і звать його *Кале*, що на їх мові означає замок.

Ми пройшли крізь браму, котра міститься там, де з'єднуються дві частини муру, про які я писав раніше, і вийшли на шлях до Кале.

По дорозі він показав мені досить велику каплицю *Панагії*, котра належить грекам; вона висічена в скелях. Там нема нічого сучасного – намальовано кілька святих, і святі, і кілька лампад – зроблені зі срібла. Вона виглядає як давня печера. Греки твердять (не наводячи ніяких доказів чи обґрунтувань), що це була *катакомба*, в якій переслідувані християни таємно відправляли свій культ. Справді, я помітив у сусідніх скелях ще кілька печер.

Слід знати, що по-французьки в нашому селі не говорять, і мій переклад – дуже приблизний. Але треба підкреслити – це свідчення ніхто з «істориків» не використав, хоча воно було **надруковане** 289 років тому.

(2) 1735 р. Справа про царське жалування

Справа «Про палестинський штат» зберігалась в архіві Синоду під № 354 за 1735 р. [виклад: Описание документов и дел, хранящихся в архиве святейшего правительствующего Синода. – Спб.: синодальная тип., 1907 г., т. 15 (1735 г.), стб. 494 – 504]. Ця справа почалась 11 жовтня 1735 року і містить дещо повчальне для нашої теми.

Царським указом від Синоду вимагалось привести в ясність – яким духовним особам і установам за межами Росії уряд має виплачувати жалування. Синод поробив запити до Колегії іноземних справ. До переліку потрапили митрополити та єпископи з Чорногорії, Македонії, Сербії, Афону, яким було призначено персональне жалування, а от кримського (готського, чи що) митрополита там не згадано.

Другий розділ переліку охоплював монастирі, жалування для яких не залежало від осіб. Тут названо монастирі Афона, Македонії, Сербії, Валахії, Молдавії, Лівана, Трапезунда, Крита, островів Мармурового моря, Польщі (Галичини, Вільнюса), Царгорода – всього 48 монастирів. Знову нема ніякої згадки про Крим.

24 травня 1736 р. імператриця затвердила витрату 5 000 рублів на рік на це жалування, яке Синод мав розподіляти між претендентами. 4 січня 1742 р. Синод ухвалив надіслати східним патріархам грамоти з викладом нового порядку виплати жалування і переліками монастирів з їхніх єпархій, яким це жалування належало.

В 1747 р. російський посол в Константинополі А. Неплюєв надіслав відомість про ці монастирі [там само, стб. 975 – 980]. Крим і тут не згадано.

Справа 1741 – 1743 рр. про жалуванні грамоти монастирям за межами Росії. – Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания, т. 1, № 27.

(2) 1736 р. Опис Х. Г. Манштейна

Христофор Герман Манштейн (1711 – 1757) – німець, полковник російської служби. Він відомий як автор записок за 1727 – 1744 роки. В 1736 році він в складі армію Мініха побував у Бахчисарай і залишив його опис. Цей опис існує як окремий документ (так, в дипломатичному архіві є «Опис столичного кримського міста Бахчисарая і ханських палат, зроблений капітаном Манштейном після здобуття фельдмаршалом графом Мініхом цього півострова» [Лашков Ф.Ф. Реєстр 3-й Крымского двора новых лет делам с 1700 по 1779 гг. – Известия Таврической учёной архивной комиссии, 1893 г., № 18, с. 38]); у сильно скороченому вигляді він включений і до складу записок. У виданні 1875 р., яким я користувався, надруковано як записки, так і цей окремий опис:

Місто [Бахчисарай] розташоване у глибокій долині; будинків у ньому біля 2 000; третина цього числа належить грекам, у них тут і **церква** своя [Записки Манштейна о России. – Спб.: 1875 г., с. 84].

У східній половині [Бахчисараю] жили християни усяких сповідань і різних національностей, але переважно вірмени та греки, всього до 1 000 родин; у них і **церква** там була своя. Але після прибуття російської армії татари понижили цю частину міста і пограбували християн, а багатьох із них убили [Окремий опис, там само, с. 350].

І ця згадка пройшла повз увагу «істориків», так що довелось фізикам-теоретикам розшукувати того Манштейна.

Слід знати, що трохи раніше опис Манштейна було надруковано у російському перекладі П. К. Бруном у примітках до перекладу анонімного турецького опису Криму 1740-х років [Крымский полуостров около половины 18 в. / пер. с нем. Ф.К.Бруна. – “Новороссийский календарь на 1858 г.”, Од., 1857 г., с. 17 – 20]. Брун скористався також німецьким виданням щоденника походу Мініха в Крим, але за подробицями щодо Бахчисарая щоденник відсилає до опису Манштейна.

(2) 1755 р. Щоденник Матвія Миронова

Російський секунд-майор Матвій Миронов був відряджений з Києва з листом до кримського хана. Його поїздка до Бахчисараю відбулася у серпні – вересні 1755 року:

[2 вересня 1755 р.] Вранці, о 10-й годині, грек Янакій таємно зустрів козака Орловського і переказав, щоб доніс секунд-майору таємно, аби прийшов до **церкви** – деякі, мовляв, відомості оголошу, а мені самому вдень до квартири його підозріло ходити, щоб не дізнались, а я у **митрополита** просив, щоби та церква не була зачинена. І та церква від квартири секунд-майора не на далекій відстані, не буде й 50 сажнів. І секунд-майор таємно прийшов у ту церкву... [А. Андр. [К истории](#) пограничных наших сношений с Крымским ханством : путевой журнал секунд-майора Матвея Миронова в

командировку его к крымскому хану в 1755 г. – Киевская старина, 1885 г., № 2, с. 352].

На жаль Миронов у своїх записах не уточнює, де саме була його квартира, згодом – у самому Бахчисараї. Митрополит, не названий по імені – згодом, Гедеон.

(2) 1760 р. Фірман для митрополита Гедеона

Фірман турецького султана Мустафи для кримського митрополита Гедеона був виданий 16 сефера 1171 р. (18 (29) жовтня 1757 р.) та підтверджений 19 джемазі-уль-ахира 1173 р. (23 квітня (4 травня) 1760 р.) [цю другу дату часто, але помилково переводять як 1759 р.]. Оригінал другого фірмана зберігався в Московського головному архіві Міністерства закордонних справ. [Негри А. Ф. Фирман турецкого султана Мустафы, данный по прошению константинопольского патриарха Серафима митрополиту Гедеону на Крымскую епархию : 1757 г. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1850 г., т. 2, с. 680 – 684].

Вдруге цей документ передрукував Ф. Хартахай [Хартахай Ф. Христианство в Крыму. – “Памятная книжка Таврической губернии на 1867 г.”, Сф., 1867 г., т. 1, с. 83 – 90], дещо змінивши мову і не давши, своїм звичаєм, посилання на першу публікацію. До того ж він датував 1-й фірман 11 сефера 1771 р., або 11 лютого 1757 р. [цей перевод дати зовсім неправильний!]

Далі цей фірман передрукували В. Х. Кондаракі [История христианства в Тавриде. – Одесса: 1871 г.], Арсеній [Арсений (Иващенко), архим. Готская епархия в Крыму. – Журнал Министерства народного просвещения, 1873 г., т. 165, № 1, отд. 2, с. 75 – 80], Ф. Ліванов [Ливанов Ф. В. Путеводитель по Крыму с исторически описанием достопримечательностей Крыма. – М.: 1875 г., разд. паг.; глава «Бахчисарайский Успенский скит в Крыму» – с. 12 – 17].

З преамбули видно, що перший фірман було видано з нагоди вступу на престол нового султана – Мустафи 3-го, коли підтверджувались всі взагалі грамоти попереднього правителя. При цьому виявилось, що митрополит Гедеон не сплатив належних у такому випадку грошей. Я навіть припускаю, що через це фірман 1757 року так і не був вручений за призначенням. Справа тягнулась цілих 2.5 роки, – до того часу, коли замість Гедеона належну суму вніс патріарх Серафим, і аж тоді було видано фірман 1760 р. Таким чином, патріарх не тільки що не мав ніякого доходу зі своєї Кримської митрополії, але ще й був змушений робити за неї обов'язкові платежі.

Влада цього митрополита поширювалась на Кафу, Мангуп, Балаклаву, Судак та Азов – тобто області, підпорядковані турецькому султану (не на Кримське ханство). Фірман визначає його права, згадуючи при цьому монастирі і ченців. Як я уже відзначав з приводу подібного фірмана 1652 р., це не більше як стандартні формули, котрі ще не означають фактичної наявності названого.

(2) 1759 – 1789 р. Записки протопопа Трифілія

Грек Трифілій служив при кримських митрополитах Гедеоні та Ігнатії. Його записки дуже короткі, займають цілих 1.5 сторінки друку:

В 1759 році митрополит Гедеон висвятив мене на священника; 18 років я служив у його домі, займаючись письмоводством. Через глибоку старість

митрополит, я власною рукою його годував, коли він обідав. В 1769 році Гедеон помер.

До цього фрагменту С. Серафимов зробив примітку: «Кафедра митрополита в той час була у передмісті Бахчисарая, в Маріамполі». Цей здогад Серафимова, не опертий на **ніяких** документах, мав **вирішальний вплив** на всі подальшу історіографію. Твердження кочувало з однієї «наукової статті» в іншу, аж до наших днів. Так, у поважній енциклопедії читаємо:

В 1725 – 1769 гг. престол митрополита Гедеона располагался в Мариамполе, в предместье Бахчисарая [Айбабин А. И. [Готская епархия](#). – Православная энциклопедия. Т. 12. М., 2006. С. 216].

Людський розум не терпить порожнечі, і коли її подибує – заповнює її довільними фантазіями. Це ще Джамбатіста Віко зауважив, і наведений приклад – наочне підтвердження. Ну, читаємо Трифілія далі:

В 1771 році 23 квітня митрополит [Ігнатій] прибув у Балаклаву, у **Георгіївський монастир**, а 27 – в Бахчисарай.

Того року почалася війна. Від татар ми натерпілись великого страху, ховались де тільки могли, в будинках і навіть у шафах. Митрополита я переховував у відомих мені таємних місцях. А татари шукали на; якби знайшли, на куски порізали б. Девлет-Гірей-хан замкнув митрополита і мене у двір капуджиїв. [Анахронізм – Девлет-Гірей був ханом в 1769 – 1770, 1775 – 1777 роках].

15 серпня [1771] приїхали з Кафи і відвезли митрополита у своє місто. В цей час Кафа була узята [росіянами – російські війська зайняли Кафу бл. 30.06.1771 р.]. Від'їжджаючи, митрополит усю єпархію доручив мені.

В грудні 1772 року я узяв у Батир-аги варту і привіз митрополита з Кафи до Карасу-Базара, де провели свято Богоявлення [6.01.1773 р.]. Звідси приїхали до Бахчисарая.

В 1772 році [митрополит] висвятив мене на протопопа і поставив мене управляти справами єпархії.

В 1772 році у візира ханського я узяв варту, щоб привезти митрополита Ігнатія з Кафи в Бахчисарай. Коли ми переїхали Карасу-Базар, ніякийсь Ширін-мурза, що чинив розбої у тих місцях, наважився нас убити; ми тікали і врятувались у дворі Самуїла-мурзи.

1773. Митрополит якось послав мене у село Бешев. По дорозі вранці п'яні татари погнались за мною з голими шаблями. Я утік, бог мене охоронив.

1774. Відбулися ворохобні. Стражу з донських козаків, скільки їх було, татари убили, зробили набіг на мій будинок [де саме – ?], двері прорубали сокирою. Напасників було 300 чоловік. В таємному місці господь мене врятував і не віддав у руки злочинців.

Девлет-Гірей хан мене разом з митрополитом замкнув у дворі капуджиїв і тримав нас два місяці, а потім узяв 500 червінців і випустив. [Пригода розказана вдруге і знову під неможливою датою].

Того ж року, коли я ходив у с. Богатир, Озен-Башлії, в лісі зустрілися зі мною татари, вони витягли свої шаблі, я утік до пахарів, які були поблизу, і вони мене врятували.

Коли вони [татари?] спалили селище Русохат біля Балаклави, я перебував у Камарі; це небезпечне лісове місце з боку Черкес-Кермена і Байдарської

долини. Татари з обох боків випередили мене біля 3-х годин. Я врятувався, устигнувши умовити їх. Багато я перетерпів, займаючись справами єпархії.

В 1778 р. ми вийшли з Криму в Катеринославську губернію, тут було одержано указ, за яким у Новоселиці були відведені нам квартири.

[Анахронізм – Катеринославська губернія була утворена в 1802 році; Новоселиця ж перейменована на Новомосковськ в 1784 р.]

В 1779 році, 21 червня, височайшею волею імператора [але не імператриці! Анахронізм] митрополит Ігнатій був покликаний до Петербурга. Із собою владику узяв і мене, протопопа Трифілія. 2 червня [! липня?], у неділю, був в'їзд наш у столицю [але 2.06.1779 р. – справді неділя, 2.07.1779 – вівторок. Хронологія плутана]. Скінчивши справи, митрополит послав мене наперед у Москву, а звідти я по його волі відправився в Самару [мабуть, не ту, що на Волзі, а Новоселицю-Новомосковськ].

В 1789 р. старець ще раз згадує про свою поїздку до Петербурга з Ігнатієм [як завжди, під неможливою датою, бо Ігнатій помер ще в 1786 р.].

[Серафимов С. Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1867 г., т. 6, с. 592 – 593].

Видно, що записки писались значно пізніше подій, не раніше 1802 р., людиною дуже старою. Це видно з подвоєнь оповідань про ті самі події (в дуже коротких записках їх аж три) та у постійних порушеннях хронології. Характерно також, що записка написана татарською мовою, але грецькими літерами з додатком російських. Ясно, що ніяких російських літер в Криму Трифілій бачити не міг і вивчив їх уже після переселення, коли йому хоч-не-хоч доводилось листуватись з начальством російською мовою. Тому «точним датам» Трифілія не можна надавати значення.

Для нас істотно те, що згадано Балаклавський монастир і видно перебування Ігнатія у Бахчисараї, але нема Успенського монастиря.

(2) 1769 р. Миколай Клеєман Подорож по Криму

Німецький купець Миколай Ернест Клеєман (1736 – 1801) відвідав Крим у своїх приватних купецьких справах. У своїх записках він подає описи тих місць, де побував, зокрема, у квітні 1769 р. він перебував у Бахчисараї. Місто, за його спостереженнями, заселене татарами, великою кількістю вірмен, є також євреї, турки та римо-католики. Окремо він подав опис Чуфут-Кале і караїмів, котрі там живуть. Ніяких греків і грецьких святинь він не побачив [[Клеєманово путешествие](#) из Вены в Белград и Новую Килию, також в земли буджатских и нагайских татар и во весь Крым, с возвратом чрез Константинополь, Смирну и Триест в Австрию в 1768, 1769 и 1770 годах, с приобщением достопамятностей крымских. / Переведенное с немецкаго на французский, а со онаго на российский язык Государственной Военной коллегии секретарем Иваном Одинцовым. – В Санктпетербурге : при Государственной Военной коллегии, 1783, с. 104 – 106].

(2) 1775 р. Кримські мученики

У 1775 р. у Лейпцигу була надрукована грецькою мовою служба преподобним і богоносним отцям Варнаві, Софронію та Христофору, засновникам Сумелійської обителі біля Трапезунда. На сторінці 64 є підрядкова примітка, котра містить наступне:

Кафа, поселення мілетян, грецьке приморське велике і багатолюдне місто Скіфського або Таврійського Херсонеса, тобто Крима, кафедра митрополита Готського і Кафинського і значний торговельний пункт. За свідченням Мелетія, звалась колись Феодосією...

Отут в 1730 р. учитель мого учителя, о. Кириазія, ієромонах Никифор, був оклепаний якимось вірменином, знатним купцем кримського хана, і турки примушували його відректися від Христової віри. Не скорившись їх волі, він після різних жорстоких мук був повішений на дереві і таким чином прийняв мученицький вінець 12-го березня. Похований поза містом, на цвинтарі у місцевості Цандон.

Подібним чином і мій мужній друг, мученик Євстафій, маючи 14 років, голосно й зухвало перед судилищем турецьким визнав істинного бога і творця всесвіту господа Ісуса Христа, за що жорстоко був битий і потім вкинтий у темницю, а потім, за незмінність своєї віри, був скараний на горло на моїх очах у Кафі, у місцевості Отун-Базар, в 1759 році, 10 травня, в понеділок [10.05.1759 р. – дійсно понеділок] о 10-й годині, і похований у притворі храму Пресвятої Богородиці в митрополії. Заради дружби і благоговіння я замалював його могилу.

Також і другий мій учитель, священник і економ кафинського митрополита – Давид в 1770 році за найсолодше ім'я Ісуса Христа був обезглавлений турками і досяг мученицького вінця.

Однак і раніше означених мучеників у Бахчисараї (столиці страшного хана), коли митрополит готський і кафинський Гедеон, а з ним інші християни, несправедливо звинувачені у зраді, були засуджені до повішення на дереві, – ієромонах Даниїл, з любові християнської, прийняв на себе їх звинувачення і був повішений за них в 1725 році, положив, за писанням, душу свою за други свої [[Крымские мученики](#). – Херсонские епархиальные ведомости, прибавление, 1860 г., № 2 (15 июля 1860 г.), с. 87 – 88].

Ця замітка у короткому викладі подана в статтях С. Серафимова [*Серафимов С. Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря.* – Херсонские епархиальные ведомости, прибавления, 1862 г., № 5, [с. 148](#)] та Арсенія [*Арсений (Иващенко), архим.* Готская епархия в Крыму. – Журнал Министерства народного просвещения, 1873 г., т. 165, № 1, отд. 2, с. 74].

Хоч як я скептично ставлюсь до благочестивих церковних оповідань, тут мушу визнати, що всі зовнішні ознаки правдоподібності збережено: 1, записка була опублікована всього через 5 років після останнього згаданого випадку, тобто по свіжих слідах; 2, вона написана особою, яка признається до знайомства з описаними людьми (мабуть, ченцем Сумелійського монастиря); 3, точна дата – таки точна; і вказуються дрібні мікротопоніми, які я не можу перевірити, але вони надають оповіданню риси конкретності.

Інша справа – освітлення цих випадків. Можна припускати, що йшлося про гроші, про їх вимагання. Але це, звичайно, не скасовує того факту, що мусульмани страчували християн.

Серафимов подав ще один переказ такого ж змісту:

Обклавши наших батьків жахливими податками, хан хотів примусити їх відріктися від віри і прийняти іслам. Але бачивши їхню непохитність, жорстокий властитель, за намовою голови свого духовенства, видав таку

нелюдську постанову: ієреям і вчителям грецької віри, в числі 70 душ, відрізати живим язики. І це варварство в очах батьків цих християн і було виконано. Язики, ці, нанизані на шворку, були відіслані турецькому султану, а страдальці за віру – деякі швидко, а інші після довгих мук – скінчили своє життя [Серафимов, с. 149; у скороченні – Арсеній, с. 83; за його здогадом, це подвиг Селім-Гірея, вигнаного з Криму в квітні 1778 р.].

Цю байку він узяв з рукопису «Відомості про місто Маріуполь з його округою, складені благочинним протоієреєм і настоятелем Маріупольського собора Григорієм Чернявським», а батько цього Григорія був казначеєм митрополита Ігнатія. Попри ентузіастичне ставлення Серафимова до цього «джерела», ми мусило визнати його дальнім переказом, віддаленим від часу подій (якщо вони взагалі мали місце) на 80 – 100 років, і переданим не самим очевидцем, а через третю особу. До того ж байка позбавлена будь-якої конкретики.

Але кожна фантастика все ж таки має свої межі. От і в цій байці жертвами фанатизму названі священики і «вчителі» (тобто люди, які могли когось навчити вірі), але **не ченці**. От чого нема – так нема.

(2) 1777 р. Йоган Тунман Опис Кримського ханства

Шведський історик Йоган Еріх Тунман (1746 – 1778) працював у німецькому місті Галле і в 1777 р. склав за доступними йому літературними джерелами опис Кримського ханства [Тунманн [Крымское ханство](#). – Сф.: ГИЗ Крымской АССР, 1936 г.].

Там є опис Бахчисарая та Чуфут-Кале [с. 33 – 34], але нема ніяких згадок про греків та грецькі святині в цих місцях.

(1) 1777 р. Лист князя О. О. Прозоровського графу П. О. Рум'янцеву

31 травня 1777 р. князь О. Прозоровський писав із Бахчисарая до графа П. О. Румянцева-Задунайського:

Тут є, ваше сіятельство, з давніх часів грецька невелика церква, **вирубана у горі з каменю**, яка хоча й була частково відновлена, але уся у занепаді. У наш час архієрей місцевий, бачившись зі мною, відкривав свій намір, щоби нову і вже порядну муровану церкву збудувати на тому самому місці, або де світлішому хану завгодно буде показати.

Я на те сказав, що про це належить просити дозволу його світлості [хана] і радив йому зробити це таким чином, щоб спершу приїхати до нього, привітати його з прибуттям сюди і з благополучним вступом на ханство, і потім можна уже просити і того дозволу.

На що він і погодився, просячи також при тому ж моєї допомоги в одержанні йому від доброзичливців деякої суми грошей на побудову цієї церкви, що я йому й обіцяв, і вашому сіятельству наважуюсь приватно доповісти, що при отриманні ним згаданого дозволу, чи не завгодно буде її імператорському величеству всемілостивіше якусь на це в подаяння суму визначити, і коли б уже була на то всевисочайша воля, то не указано було б уже на церкву і креслення надіслати?

До монаршого благовоління в додаток безсумнівна буде і тут допомога від перебуваючих тут військ, на що найнижче прошу милостивого повідомлення. [Архив военно-походной канцелярии графа П.А.Румянцева-Задунайского. –

Чтения в обществе истории и древностей российских, 1876 г., № 1, [с. 126 – 127](#)].

(2) 1782 р. Василь Зуєв Подорож по Криму

Російський вчений та мандрівник Василь Федорович Зуєв (1754 – 1794) – приятель і співробітник П. С. Палласа. В усіх своїх подорожах він писав записки, котрі й сьогодні опубліковані лише частково. В 1782 році він відвідав Крим і зробив короткий опис Бахчисараю, але не згадав там про монастир [[Выписка из путешественных записок Василья Зуева](#), касающихся до полуострова Крыма. – “Месяцеслов исторический и географический на 1783 г.”, Спб., 1783 г.].

(1) 1783 р. Статистичний опис Криму

В 1783 р., після захоплення Криму Росією, Г. О. Потьомкін зобов'язав місцеву владу подати статистичні відомості про нову область. 15.10.1783 р. він писав він наказав командирі російських військ у Криму (і за сумісництвом начальнику адміністрації) барону [О. А. Ігельстрому](#):

Раджу доставити мені негайно наступні відомості:

1, про число християнських церков в усьому Кримському півострові, не виключаючи і зруйнованих, а зазначивши тільки це в описі;

2, про число всіх християнських деревень, які лишилися у Криму після виходу християн, перерахувавши також, чи зовсім вони спустошені, чи ще не до кінця, і скільки в них домів [...] [Распоряжения светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического касательно устройства Таврической области с 1781 по 1786 год. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1881 г., т. 12, с. 286].

14.11.1783 р. барон Ігельстром написав листа готському і кафинському митрополиту Ігнатію з проханням надати відомості про грецькі та вірменські церкви і духовенство в Криму [Статистические сведения о Крыме, сообщённые каймаканами в 1783 г. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1886 г., т. 14, с. 147].

137

Відповідь митрополита (з Маріуполя) датована 14 грудня 1778 р. Він написав, що в Бахчисараї була одна церква св. Миколи, при ній 4 священики і 280 дворів. Наступним іде **село Майрум з церквою Успіння**, 4 священиками та 75 дворами. До цієї церкви належала деревня Улак (45 дворів) [там само, с. 136 – 137; Машрум або Майрум – це Маріамполь].

В Мангупському кадилику митрополит відзначив монастир св. Георгія, де було 3 ченці [там само, с. 138].

В Бахчисараї зазначено одну вірменську церкву, при ній 3 священики і 395 дворів [Записки Одесского общества истории и древностей, 1886 г., т. 14, с. 141].

Тобто в часи Ігнатія ніякого **монастиря** в Успенській скелі не було, тільки церква. Також слід зважати, що число дворів у переліку Ігнатія показано на здогад буряків (він сам писав, що його папери згоріли в 1780 році, і не можна дати точніших відомостей).

17.12.1783 р. була складена відомість про число християнських дворів, які лишилися порожніми після виходу християн: у Бахчисараї таких дворів показано

485, а у деревні Майрум – 73 [Записки Одесского общества истории и древностей, 1886 г., т. 14, с. 105; також Известия Таврической учёной архивной комиссии, 1889 г., № 7, с. 26 – 27].

Тим же днем датована відомість про число християнських церков – у Бахчисараї зазначена 1 ціла (не понищена) церква, а в деревні Майрум – 1 понищена [Записки Одесского общества истории и древностей, 1886 г., т. 14, с. 111; також Известия Таврической учёной архивной комиссии, 1889 г., № 7, с. 35].

(1) 1784 р. Статистичний опис Криму

В травні – червні 1784 р. начальник Криму барон Ігельстром уклав і відіслав Потьомкіну більш докладний опис Криму [Лашков Ф.Ф. О камеральном описании Крыма 1784 г. – Известия Таврической учёной архивной комиссии, 1887 г., № 2, с. 20 – 30; 1887 г., № 3, с. 36 – 64; 1888 г., № 4, с. 32 – 45; 1888 г., № 6, с. 36 – 64; 1889 г., № 7, с. 25 – 45; 1889 г., № 8, с. 12 – 40]. До його складу включено документи, відіслані Потьомкіну раніше, 17 грудня 1783 р. – вони процитовані нами вище. Нових відомостей для нашої теми тут нема.

(1) 1786 р. Жильбер Ромм Подорож по Криму

Французький мандрівник Жильбер Ромм (1750 – 1795) в 1786 р. з'їздив із Петербурга до Криму. В своїх подорожніх записках він згадує і монастир:

По дороге из Бахчисарая в Джуфут-Кале скалы вертикально прорезаны в некоторых местах пещерами, особенно в долине, где виднеются развалины греческой деревни... [в рукописи пропуск], над которой высится большая отвесная скала с вырытыми в ней пещерами и **греческой церковью**. В этих берлогах смирения и варварства и поныне еще обитает один монах-отшельник, который препятствует, насколько может, их разрушению, собственноручно ставя подпорки. Он возделывает землю, лежащую окрест, так что в этом диком углу впечатление от первобытной страшной природы еще подчеркнуто контрастом с некоторыми следами культуры.

Отвесная, неправильной формы скала, изборожденная водами, в некоторых своих местах изрыта рукой человека, меж тем как в других нависшие уступы ее угрожали бы раздавить все, если бы их не поддерживали каменные контрфорсы. Деревянный балкон посреди скалы и несколько дыр вместо окон обозначают жилье отшельника и место соборща верующих. Вырубленная в скале лестница и сады, разбросанные по склону горы, дополняют своеобразный пейзаж [Жильбер Ромм [Путешествие в Крым в 1786 г.](#) – Ленинград: Издание Ленинградского государственного университета, 1941 г., с. 70].

Цей опис ніхто з «істориків» монастиря ніколи не відкривав і не читав.

(2) 1786 р. Проект мандрівки Катерини 2-ї

В 1786 р. був надрукований путівник по маршруту проєктованої в наступному році поїздки імператриці Катерини 2-ї в Крим. Там є короткий опис Бахчисарая і згадка про Чуфут-Кале, але нічого не згадано за наш монастир [Путешествие ее императорского величества в полуденный край России, предприимлемое в 1787 г.

– Спб.: тип. Горного училища, 1786 г., с. 70]. Тобто це місце при погляді з Петербурга не вважалось гідним уваги.

(2) 1793 р. Справа про кримські монастирі

В 1793 році Синод затребував від вікарного єпископа феодосійського Йова якнай докладніші відомості про церкви і монастирі його єпархії. Синод вимагав вказати їх розміщення, коли влаштовані, хто настоятель, число ченців, нерухоме майно і засоби утримання. 3 листопада 1793 року Йов склав відповідь, де зазначив, що в Криму є тільки **один Георгіївський монастир у Балаклаві**.

Цю справу відшукав в архіві Синоду О. Л. Бертъе-Делагард [К истории христианства в Крыму. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1910 г., т. 28, с. 11]. Отже, на той час єпархіальне начальство не вважало наш об'єкт монастирем (щоправда, про запустілі монастирі Синод не запитував).

(1) 1794 р. Петер Паллас Подорож по Криму

Петер Паллас (1741 – 1811) – німецький природознавець в російській службі. В 1793 – 1794 рр. він об'їхав Крим і залишив його опис. Для нашої теми він дає небагато:

В Бахчисараї є дві церкви – грецька та вірменська [...] питейних домів – 21 [...] жителів-греків – 204 (чоловіків і жінок), вірмен – 51 [Паллас П.С. Путешествие в Крым в 1793 – 1794 гг. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1881 г., т. 12, с. 77].

На наступній сторінці міститься згадка про грецький монастир по дорозі із Бахчисарая до Чуфут-Кале, але опису його нема.

(1) 1795 р. Марія Гатрі Подорож по Криму

Подружжя Метью та Марія Гатрі (Matthew & Maria Guthrie) – шотландці, які в 1760-х роках переїхали до Російської імперії. Біографічних відомостей про них я не знайшов. В 1795 році Марія здійснила подорож до Криму і описала її у своїх листах до чоловіка. Побувала вона і в Бахчисараї, і в Чуфут-Кале. Після того, як мандрівниця, подолавши великі перешкоди, спустилася з Чуфут-Кале (Jew's Citadel), вона побувала в нашому монастирі:

There is a **little monastery** cut out of the rocks in the side of the mountain, and dedicated to the Virgin Mary, probably by the Goths, who were Christians, and introduced their religion, churches, and bishops, into all the cities that they possessed, some of which are still standing, and will be noticed hereafter.

A little rough path conducted us from the bottom of the mountain to the foot of the flight of steps, hewn out of the rock, which leads us to the monastery, and which we mounted beneath the rays of a burning sun.

First, we came to a few little wooden cells, stuck in a manner of the rocks, and suspended in a frightful style above the valley; probably intended to try the courage, and reduce the bodies, of pampered sinners, before entering the cool recesses of the excavated rock; and there was surely little danger of their carrying-in much of their worldly plumpness with them, if they passed a summer in these sweating boxes by way of ordeal, and did not break their necks during the noviciate; an escape,

however, in my opinion, would be no slight mark of their being in the number of the elect, and destined for the service of the Virgin.

One solitary monk now occupies them alone, who is certainly arrived at a state of body that might almost gain him admission into a rabbit-hole.

A little farther up we met with two cells cut in the rock (probably the second stage of probation), furnished some rude utensils; and in mounting still higher, we came to a little vestibule that opens into the chapel, situated in the very heart of the living rock, and only lighted by the feeble rays which pass through this anti-chamber, the less wanted, however, as wax tapers are burning day and night in honour of the saint, and add much, in my opinion, to the religious awe inspired by the sanctuary.

This chapel offers very little to curiosity, independent of its situation and construction, except a rude figure of the Virgin, and some old coins hung about it, the offerings of her pious votaries; but what attracted our attention was, a small cradle hung on the wall, whose history makes it interesting.

It is the grateful offering of a good woman, who, having been long condemned to barrenness, came to obtain the Virgin's intercession in her favour, and remained a few days in the sacred place, to have the advantage of the prayers of the holy fathers; when lo, at the end of nine months (wonderful as it may appear), the pious christian was delivered of a fine rosy boy, and, on her recovery, came to offer the little cradle as a mark of her gratitude and satisfaction; and it is accordingly preserved with much care, as an encouragement to other sterile females to apply to the Virgin in the same manner.

The numbers, however, of these charitable fathers are sadly reduced in these ungodly times, as now only two remains out of 72, the ancient complement; insomuch that the lower cells, to the scandal of religion, serve at the present moment to lodge the neighbouring flocks, instead of their own as formerly.

But it is time to descend from this wonderful mountain, to procure something more solid than the sharp air that we breathe here, which has given an excellent appetite to Yours [[A tour](#) performed in the years 1795 – 1796 through the Taurida, or Crimea etc. by mrs. Maria Guthrie. – London: 1802, p. 87 – 88].

Оскільки по-англійськи в нашому селі трохи говорять, я даю власний переклад:

Тут є маленький монастир, вирубаний у боці гори і присвячений Діві Марії; імовірно [він був споруджений] готами, котрі були християнами, і запроваджували свою релігію, церкви і єпископів в усіх містах, якими вони володіли; і деякі з них все ще існують, і про них буде згадано нижче.

Коротка нерівна дорога вела нас від підніжжя гори до початку сходів, висічених у скелі, котрі вели нас до монастиря, по яких ми піднімались під палючими променями сонця.

Перш за все ми прийшли до кількох маленьких дерев'яних келій, приліплених до скелі і підвішених – так що можна злякатись – над долиною. Імовірно вони призначені щоб випробувати сміливість і змусити схуднути розпещених грішників перед входом у холодну впадину, видовбану у скелі. І тут справді є певна небезпека для тих хто проходить по балці (перекладині) до цих приміщень – це справді випробування, аби вони не зламали собі ший під час новіціату. У схованці, однак, на мою думку, не повинно бути найменших слідів їх перебування у числі обраних і призначених для служби Діві.

Один самотній чернець нині займає їх сам, і він певно досяг такого стану свого тіла, що може пролізти майже в усі оці кролячі нори.

Трохи далі вгору ми зустріли дві келії, видовбані у скелі (імовірно для другої стадії випробування), в яких містилось деяке примітивне начиння. І піднімаючись ще вище, ми прийшли в маленький вестибюль, який відкривається всередину каплиці, розташованої в самому серці природної гори. Ця каплиця освітлена тільки слабкими променями, що проходять через цей передпокій; однак воскові свічки горять вдень і вночі на честь святих, і багато додають, на мій погляд, до релігійного трепету, викликаного святилищем.

Ця каплиця, за винятком її положення і конструкції, дає мало цікавого, за винятком примітивної постаті Діви та декількох старовинних монет, привішених до неї – приношень її благочестивих дарувальників. Але що привернуло нашу увагу – так це маленька колиска, підвішена на стіні, історія якої становить інтерес.

Це – вдячний подарунок доброї жінки, яка була засуджена на тривале безпліддя і прийшла, щоб отримати заступництво Діви для себе; і вона залишилась на кілька днів у священному місці, щоби святі отці помолились переважно за неї. І ось, через дев'ять місяців (просто дивно, як то могло трапитись) благочестиві християни отримали маленького рум'яного хлопчика; і після того як вона видужала, вони принесли в жертву маленьку колиску як знак її вдячності й задоволення. І відповідно вона зберігається з великою пильністю, як заохочення інших неплідних жінок звертатися до Діви у такий же спосіб.

Однак число цих благодійних отців у ці безбожні часи прикро зменшилося, і нині залишилось тільки двоє із 72, котрі становили повний набір (комплект). Більше того, нижні келії, на сором релігії, служать нині для розміщення сусідніх стад, замість своїх власних як раніше. [Думаю, тут гра слів: власне стадо монастиря – це паства.]

Але уже час спускатись з цієї чудесної скелі, щоб забезпечитись чимось більш суттєвим, оскільки свіже повітря, яким ми дихали тут, надало нам прекрасний апетит.

Ми процитували майже повністю 25-й лист пані Марії, присвячений виключно монастирю. Чи треба казати, що за 214 років з моменту публікації ніхто з «істориків» монастиря не відкривав цієї книги? Якщо не зважати на ерудитські міркування про готів, новіціат та призначення певних приміщень – опис фактично побаченого дуже цінний.

(2) 1799 р. Указ імператора Павла 1-го

4 серпня 1799 р. було видано царський указ із такою назвою: «Синодский, в следствие именного июля 31. — Об учреждении соборных церквей в некоторых городах на денежном окладе; об ассигновании суммы на жалованье священно- и церковнослужителям оных церквей и о перемене названий епархий для единообразия по званию тех губерний, в коих кафедры их состоят» [Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е. – Спб.: 1830 г., т. 25, № 19070, с. 750 – 754]. Із цього великого указу нашої теми стосується тільки один

пункт – про необхідність побудувати собори і забезпечити їх окладами з бюджету у 8 містах, в тому числі – в Бахчисараї.

(1) 1799 р. Павло Сумароков Подорож по Криму

Павло Сумароков (1767 – 1846) – російський чиновник, який уславився не так канцелярщиною, як двома своїми книгами про Крим. В 1799 р. він побував в нашому монастирі і описав його так:

Після обіду ми ходили дивитись цікаву грецьку церкву в ім'я Успіння богородиці. Вона знаходиться всередині кам'яної скелястої гори, і коли підняти до неї по 182 ступеням, залишається до вершини майже стільки ж підвищення. Три її стіни зі склепінням та дверима видовбані цілком з однієї [скелі], а четверта з пробитими у ній вікнами прироблена з каменю упритул до тієї великої скелі. Цей храм довжиною 8, шириною 4 сажени [17 × 8.5 м] не має ніяких прикрас, але світлий, чистий, майстерної роботи, і в ньому дотепер по святкових днях відправляється служба.

При вході до неї зустрічаються вирубані у стінах западини з гробницями; а приставлений до неї дерев'яний перехід, який з'єднує її з келіями, зовсім відділився від гори і висить на такій висоті, а підтримують його тільки утверджені в низу гори підпорки. Вид цієї церкви настільки ж дивний, наскільки і жахливий [Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 г. – М. : тип. Моск.ун-та, 1800 г., с. 137 – 138].

Якщо для читання англійських, французьких та німецьких текстів потрібен особливий хист, котрий мають тільки фізики-теоретики, а не має ніхто з «істориків», то чому ніхто з них не поцікавився текстом, написаний російською мовою – я не годен зрозуміти.

(1) 1800 р. Едвард Кларк Подорож по Криму

Едвард Даніель Кларк (1769 – 1822) – англійський вчений і мандрівник. В 1800 році він відвідав Крим і залишив опис монастиря:

Father up the defile, a very remarkable result of human labour is exhibited, in a **Greek monastery, or chapel**, which has been hewn in the very side of the precipice; and in such a manner, that nothing of it is visible but the small perforated cavities whereby light was communicated to the interior.

The Greeks of the Crimea were forbidden by the Tartars the use of any public church; nor were they allowed to exercise publicly the functions of their religion. In consequence of this, like the persecuted Arians, they fled to rocks and **precipices**, secretly excavating almost inaccessible caverns, and ascending to their subterranean shrines by small winding staircases concealed from observation.

This example of their labour and their piety remains among few things the Russians have not found it easy to destroy: it is one of the most singular curiosities in the Crimea, and it seems to be suspended, like a **marten's nest**, upon the face of the lofty precipice, beneath stupendous rocks [[Travels in the various countries of Europe, Asia and Africa by E. D. Clarke. – London: T. Cadell and W. Davies, 1817, vol. 2, p. 188](#)].

Далі у цій ущелині бачимо надзвичайно примітний результат людської праці – грецький монастир або каплицю, яка була вирубана на самому краю

прірви – у такий спосіб, що нічого з цього [ззовні] не видно, але тільки невеликі продовбані отвори, крізь які світло проникає всередину.

Татари забороняли кримським грекам вживати будь-яку публічну церкву; їм також не дозволяли відправляти ніяких публічних релігійних обрядів. Як наслідок, подібно до переслідуваних аріан, вони пішли у скелі та урвища, таємно викопали майже недоступні печери і піднімалися у ці підземні святині вузькими звивистими сходами, прихованими від спостереження.

Цей приклад їхньої праці і благочестя залишається одним з небагатьох, які росіяни знайшли нелегким до зруйнування; це одна з найбільш характерних пам'яток Криму, і вона виглядає підвішеною, як гніздо ластівки, на поверхні стрімкої ущелини, нижче велетенських скель.

Опис, як бачимо, пустословний, але треба зауважити – ніхто з «істориків» за 206 років ним не скористався (перше видання подорожі Кларка почало друкуватись в 1810 р., видання 1817 р., котрим я користувався, позначене як четверте).

1801 – 1820 рр.

(1) 1811 р. Габріель де Кастельно Подорож до Криму

Французький емігрант Габріель де Кастельно (Gabriel de Castelnau, 1757 – ?) в 1804 – 1815 рр. служив історіографом при новоросійському губернаторі Рішельє. В 1820 р. в Парижі як результат його студій була опублікована праця «Давня і нова історія Нової Росії» в 3-х томах. В 1811 році Кастельно об'їхав Крим і відвідав наш монастир:

Le Monastère ou l'Ermitage

Il fait avoir ou bien du mérite, ou bien de la confiance en soi-même, ou une résignation plus qu'humaine, et que par conséquent notre religion ne prescrit pas, pour habiter le lieu le plus sauvage, le plus isolé, le plus affreux de la nature. On m'avait vanté ce site comme une merveille; je ne l'ai considéré que comme un cachot perpendiculairement situé.

Quelque prévention qu'on ait pour ce monastère, ou ne peut nier qu'il consiste en plusieurs pièces creusées au haut d'un rocher presque d'aplomb, sans terrasses ni avant-corps; on ne peut disconvenir que la montagne qui l'entoure est nue, qu'on ne voit à ses pieds ni arbres ni arbustes, que le revers de la montagne opposée est en friche, et qu'on n'a de vue que sur elle.

Il n'y avait, à mon passage, qu'un vieux moine malade, sans secours, abandonné de toute la nature, à laquelle il a lui-même renoncé le premier.

C'est lorsqu'on a dépassé l'Ermitage, pour se rendre à Batchi-Sarai, que la petite vallée devient intéressante; c'est alors qu'on trouve des sites charmants, et dont personne n'a parlé; tantôt un bois touffu sur la hauteur est couplé par de vignobles; tantôt des prés, toujours verts, séparent des vergers, des habitations, des jardins, partout l'eau est abondante: que faut-il donc pour plaire? des rochers nus, des terres dépouillées; car j'augure trop bien du coeur de tous les voyageurs, pour ne pas être persuadé qu'ils déplorent le sort de l'ermite enseveli vivant [Castelnau G.

Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie. – Paris: Rey et Gravier, 1827, t. 3, p. 188 – 189].

Монастир або пустинь

Треба мати багато достоїнств, велику впевненість у собі або зректися всього людського, і всього, чого наша релігія нам не наказує, щоби оселитись у найбільш дикому, ізольованому і страшному місці. Вони похваляються, що це місце – чудесне. Я вважаю його підземеллям, розташованим поперек [урвища].

В монастирі зроблено деякі запобіжні заходи, тому що він складається з кількох частин, вирубаних у високій майже прямовисній скелі, без терас або підпорок. Не можна не відзначити, що оточуючі його гори – голі, і біля їх підніжжя немає ні дерев, ані кущів. Протилежний бік гори, як ми бачили, був цілком необроблений.

Під час мого перебування тут був один старий хворий безпомічний чернець, покинутий усім світом, від якого він сам спершу відмовився.

Це справді занедбаний скит становить цікавинку в долині, котра веде до Бахчисарая – ми знаходимо такі чарівні місця, про які ще ніхто не говорив. Іноді густі гаї, вгорі перевиті виноградом; іноді постійно зелені луки, окремі фруктові сади, будинки, парки, всюди – достаток води; що ще потрібно для втіхи? І поруч – голі скелі, пустки, і добре серце мандрівника оплакує долю похованого живцем відлюдника.

Переклад мій – нагадую – дуже приблизний, але що ж скажете робити? Жоден «історик» монастиря цього свідчення очевидця не використав. Історикам взагалі нема коли займатись історією. В радянський час вони писали доноси один на одного (а робота займає весь відведений на неї час), а в незалежній Україні... мабуть, гроші заробляють, паркани фарбують? Але з другого боку, в Україні нема стільки парканів.

(1) 1820 р. Іван Муравйов-Апостол Подорож до Криму

Російський мандрівник Іван Матвійович Муравйов-Апостол (1767 – 1851) в 1820 році об'їхав Крим. Про наш монастир він написав так:

Ця жидівська фортеця [Чуфут-Кале] лежить прямою дорогою версти три від Бахчисарая, на високій кам'яній горі. Дорога до неї іде лощиною, де Сурук-Су звивається і губиться у скелях. Ми поїхали верхи; це був мій перший досвід мандрівки нашої по горах, і перше знайомство з татарськими кінями.

Вийшовши з міста на схід по правому краю долини і піднявшись до половини гори, ми були змушені покинути коней, тому що неможливо було їхати вище верхи, і пішли по вирубаних у камені сходах – у колишній монастир, а нині тільки **церкву Успіння**, котра знаходиться в печері гори.

Примітного я у ній нічого не знайшов, окрім жахливого балкона біля неї, котрий висить над прірвою. Одного разу, розповідали мені, зібралася тут така маса богомольців, що не вмістились у церкві, більша частина вийшла на оцей балкон, котрий затріщав від ваги; з того часу у свято Успіння бахчисарайська поліція приймає запобіжні заходи, щоби не допускати народ тлумитися у цьому страшному навісі.

Від внутрішніх сходів у горі, не доходячи до церкви ліворуч, є дерев'яна кімната, котра також висить назовні скелі, неначе ластівчине гніздо. В ній живуть сторожі храму, старий диякон грек зі своєю дружиною. Вони запросили мене у свою повітряну хижку, в якій чотири чоловіки ледве можуть

поміститися. Старуха піднесла мені винограду на горшечному черепку. *Debris d'un vieux vase, autre injure du temps.*

Я спитав подружжя, чи не страшно їм жити у самоті у такій жахливій пустелі, особливо взимку, коли лютують бурі й непогоди.

– Ні, – відповів мені диякон, – ми звикли. Трапляється в зимові бурі, що клітка наша тремтить від поривів вихору, але ми спимо спокійно.

– І ви самі?

– Нікого з нами нема.

– Що то таке, – спитав я, підійшовши до віконця, – отам внизу біліє?

– Це хрести на могилах, кладовище; тут починає дехто з бахчисарайських християн. І ми – додав він, вказавши на стару подругу свою, – тут же ляжемо й заснемо разом...

Нехай здійсниться бажання ваше, чета благословенна! Цей випадок нагадав мені збережену в міфології повість, що боги нагородили благочестя Філемона і Бавкіді не тим, що перетворили їхню хижину на велеліпний храм, але тим, що не дозволили їм пережити одне одного [[Путешествие по Тавриде в 1820 году](#) / [И. М. Муравьев-Апостол]. – Спб.: 1823 г., с. 125 – 127].

Попри те, що опис подорожі був перекладений в 1823 році німецькою мовою, ніхто з «істориків» монастиря його не читав – ані по-російськи, ані по-німецьки.

(1) 1820 р. Гавриїл Гераков Подорож до Криму

Грек Гавриїл Васильович Гераков (1775 – 1838) у Росії дослужився до чина статського радника і посади обер-прокурора Сенату. В 1820 – 1821 роках він об'їхав Росію й Україну, і кожен день записував свої враження. 20 вересня 1820 року він відвідав наш монастир:

Часний пристав посадив мене на широкі дрозди, у супроводі чотирьох татар пішки, а сам верхи. Проїхавши майже кроком по кам'янистій горі версти дві з половиною, все піднімаючись, зупинились біля **монастиря Успіння**, років 800 тому побудованого у горі.

Якщо йти пішки, що я зробив спускаючись, треба пройти 95 сходинок нових і 122 старих – сам рахував. Церква чистенька; слід думати, що під час гонінь на християн тут ховались люди твердого благочестя – видовище чудесне.

Тут живе старик грек з жінкою; вони кажуть, буває багато відвідувачів, і з недавнього часу часто. Деякі привозять з собою священика, і тоді відбувається служба. Стара гречанка зраділа мені, що я з нею говорив по-грецьки, і зі слюзами цілувала мене, коли отримала від мене знак вдячності.

На зовнішніх стінах є багато написів різними мовами; я по-російськи свинцевим олівцем написав своє ім'я, прізвище, рік і число. Є також багато написів на французькій мові, непристойних для цього святого місця. Я просив часного пристава, щоб він постарався забілити; він дав слово [Гераков Г. В.

[Продолжение путевых записок](#) по многим российским губерниям 1820 – начала 1821-го года. – Петроград: в типографии Н. Греча, 1830 г., с. 27 – 28].

І це свідчення очевидця не привернуло уваги «істориків».

1821 – 1825 рр.

(1) 1822 р. Роберт Лиал Подорож до Криму

Англійський лікар і мандрівник Роберт Лиал (1790 – 1841) багато років прожив у Росії, вивчив російську мову; в 1822 – 1823 рр. він об'їхав південь України та Кавказ. Про Бахчисарай і наш монастир він написав так:

Християн у Бахчисараї живе, згідно з офіційними даними (чоловіків / жінок / разом): офіцерів та чиновників – 40 / 26 / 66; духовних осіб – 6 / 7 / 13; міщан 89 / 75 / 164. [Lyall R. Travels in Russia, the Krimea [sic!], the Caucasus, and Georgia. – London: T. Cadell, 1825, vol. 1, [p. 264](#)].

Тут є одна грецька церква, один грецький монастир і одна вірменська церква [p. 265].

Soon after passing the ruins of an extensive palace, called *Ashlama*, we reached the **Greek monastery**, which we remarked in the morning. This establishment, formed by excavations in the front of a perpendicular rock, has been described by Pallas, Clarke, and Castelnau. I nearly agree with the latter author, who says,

"One must have a great deal of merit, much self-confidence, or more than human resignation, in choosing the most savage, isolated, and frightful place in nature for a residence. I only consider it as a dungeon perpendicularly situated."

It is now no longer the residence of monks, but is inhabited by a solitary couple, an old man and his wife, who are its keepers. As the calcareous rock is soft, there could be no great difficulty in cutting out subterranean chambers; but it is the overhanging position of part of the rock, without any support, which renders it singular and frightful. A wooden balcony is erected in its front, from which we had a view of the defile of Tchufut-Kale, and the surrounding mountains and rocks, a scene singularly wild and fantastic [p. 272 – 273].

Скоро після проїзду попри руїни великого палацу *Ашлама* ми прибули до грецького монастиря, який ми зауважили зранку. Ця споруда, утворена вирубками у вертикальній скелі, була описана Палласом, Кларком та Кастельно. Я мушу погодитись з останнім автором, який сказав:

«Треба мати багато достоїнств, велику самовпевненість або понад-людське зречення, щоби обрати для проживання найбільш дику, ізольоване і страшне місце. Я вважаю його підземеллям, розташованим поперек» [до поверхні скелі].

Нині це не є мешканням ченців, але тут живе усамітнена пара, старий чоловік і його жінка, котрі тут доглядають. Оскільки вапняна порода м'яка, не становило великою труднощі вирубати підземні камери; але над ним нависає частина скелі, без будь-якої опори, що робить його особливим і небезпечним. Перед ним споруджений дерев'яний балкон, з якого ми дивились на долину Чуфут-Кале та на оточуючі гори і скелі – вид особливо дикий і фантастичний.

Ну, нам не випадає дивуватись, що і цей опис не був зауважений ніким з «істориків» монастиря.

(1) 1823 р. Джордж Джонс Подорож до Криму

Англійський морський офіцер Джордж Джонс в 1822 – 1823 роках об'їхав Росію та Україну. У квітні 1823 р. він відвідав наш монастир (а що роблять іноземці в Росії вдалині від скель Бахчисарая?):

On the right side of the valley, at two versts from the town, situated half way up the cliff, by an approach romantic and even terrific, is the **Monaster of St. Mary**, cut out of the solid rock, but with a gallery and several wooden cells, apparently of the frailest nature, stuck on the side of the cliff, with overhanging fragments ready to fall and hurl them to the bottom.

The chapel is held in high veneration by the Greeks, who on Saint's day flock to it from all parts of the Crimea. Tradition says it was founded by a shepherd, in consequence of an order from St. Mary, given in a miraculous interview which he had with her.

Seventy monks were originally on the establishment; at present the number is reduced to two, although the superstition of the devoteed has rather increased then diminished. In the lower part of the cliffs many excavations are to be met with, which are said to have formerly served the Arians as places of refuge; at present they answer the same purposes to hordes of gipsies [*Jones G. M. Travels in Norway, Sweden, Finland, Russia, and Turkey. – London: J. Murray, 1827, vol. 2, p. 245*].

На правому боці долини, за дві версти від міста [Бахчисарая], на половині висоти скелі розташований монастир св. Марії. Підхід до нього романтичний і навіть приголомшуючий. Він вирубаний у суцільній скелі, але має галереї і кілька дерев'яних келій, котрі здаються дуже крихкими. Вони приліплені на боці скелі, а їх нависаючі частини готові упасти на дно.

Каплиця дуже шанована серед греків, котрі на день свята сходяться до неї з усіх частин Криму. Переказ говорить, що монастир був заснований пастухом, з наказу святої Марії, даному у чудесному видінні, яке він мав.

Спочатку тут було сімдесят ченців, нині їх число скоротилось до двох, але марновірство прихожан тільки збільшується, а не зменшується. У нижній частині скелі можна побачити багато печер, котрі, як кажуть, колись служили аріанам як місце притулку. А нині вони служать для тієї ж цілі ордам циган.

Ясна річ, ніхто з «істориків» ніколи цього англійця не читав. Я читав, але ж я не історик (бог милував).

(1) 1825 р. Павло Свиныйн Подорож до Криму

Російський журналіст Павло Петрович Свиныйн (1787 – 1839) у 1825 році об'їхав Росію, щоб подивитись залишки старовини. Він відвідав і наш монастир:

Поблизу Бахчисарая знаходяться дві пам'ятки віддаленої давнини: це **Успенський монастир** і Чуфут-Кале. Перший складається з церкви і кількох келій, викопаних у високій перпендикулярній горі, подібно до інкерманських печер. 15 серпня буває тут величезний збір богомольців з усього Криму [*Обозрение путешествия издателя «Отечественных записок» по России в 1825 году, относительно археологии. – Отечественные записки, 1826 г., т. 26, № 72, апрель, с. 122 – 123*].

Цей опис, хоча й був надрукований **російською мовою** 190 (сто дев'яносто, мої любі!) років тому, не привернув увагу нікого з «істориків». Мабуть, і російська мова для них – така ж тяжка, як для мене латинська.

(1) 1825 р. Джеймс Вебстер Подорож до Криму

Англійський мандрівник Джеймс Вебстер в 1825 році об'їхав Крим і відвідав наш монастир:

On our return, we saw a **Greek monastery on Mareonopoli**. It is now uninhabited, and is half way up on the cliffs. In front are three balconies of wood, overhanging a large low-roofed chapel, fifty feet by thirty. It is cut in the rock, has four pillars, and rude paintings of three apostles. A lamp was burning at the side, and some votive offerings were fastened on the apostolic paintings, such as copecs, cradles, ropes, and other such acceptable tributes [*Webster J. Travels through the Crimea, Turkey and Egypt, performed during the years 1825 – 1828. – London: 1830, v. 1, p. 82*].

При нашому поверненні [із Чуфут-Кале до Бахчисарая] ми бачили грецький монастир у Мареополі. Нині він не заселений і розташований на половині висоти скелі. Спереду – три дерев'яних балкони, які нависають над великою низькою каплицею, 50 футів на 30 [15 × 9 м]. Вона вирубана у скелі, має чотири стовпи, і грубо намальовані три апостоли. Збоку горить лампа, і деякі присвятні пожертви прикріплені до намальованих апостолів – такі як копійки, колиски, мотузки, та інші такого роду приноси.

Цей короткий, але дуже змістовний опис монастиря, ясна річ, ніхто з його «істориків» ніколи не читав і не використав. Навіщо самим трудитись – все одно колись цим займуться фізики-теоретики і все зроблять. Звертаємо увагу на колиски (навіть у множині), що підтверджує записи Марії Гатрі.

(1) 1825 р. Б. Єгер Подорож до Криму

Німецький мандрівник Б. Єгер в 1825 році проїхав від Петербурга через Україну, Крим і Кавказ. А як він уже виїхав з Петербурга, то куди він ще міг приїхати, як не до Успенського монастиря в Бахчисарай?

Da die bekannte Festung Tschu-Fut-Kale, die blos von Karaimen bewohnt wird, nur 4 Werste von hier entfernt liegt, so mietheten wir sogleich Pferde, und machten uns noch heute dahin auf den Weg. Außerhalb Baktschisarai führt ein schmaler Felsenpfad über steile Steinwände, von denen sich mehre rauschende Bergwässer brausend in die Tiefe stürzen.

Auf der Halfte des Weges stößt man auf eine, etliche hundert Fuß hohe, senkrechte Felsenwand, die man bis gegen Tschu-Fut-Kale immer zur Seite hat. Hier deutete uns unser Führer an, daß wir bei einem **griechischen Kloster** waren, ungeachtet von außen nichts als ein kleiner, an der schroffen hohen Fels senwand hangender, hölzerner Balkon sichtbar war. Ich war sehr neugierig zu wissen, wo sich denn eigentlich dieses Kloster befinden sollte.

Allein unser Führer führte uns an eine in den Felsen eingehauene Treppe, die wir bestiegen, und als wir eine Höhe von beilaufig 5 – 6 Stockwerken erreicht haben konnten, kam uns ein Mönch entgegen, der uns die in den senkrechten Felsen wagerecht eingehauene Kirche mit vielen an der Seite für Mönche bestimmten Zellen zeigte, welche durch den an der Außenwand hangenden Balkon mit einander verbunden sind. Dieses Kloster heißt auf russisch Uspenski Monastyr (Maria Himmelfahrt) [*Jäger B. Reise von St. Petersburg in die Krimm und die Länder des Kaukasus im Jahre 1825. – Leipzig: 1830, S. 51*].

До відомої фортеці Чуфут-Кале, заселеної одними тільки караїмами, звідси тільки 4 версти. Тому ми одразу найняли коней і вирушили в дорогу. За межами Бахчисарая йде вузька кам'яна стежка, над якою височать кам'яні стіни, і потоки гірської води шумлять, падаючи з них в глибину.

На півдорозі зустрічаємо одну вертикальну скелю заввишки кілька сотень футів, котра лежить напроти Чуфут-Кале. Як пояснив наш провідник, ми були біля грецького монастиря, попри те, що ззовні було видно тільки дерев'яний балкон, підвішений на високій стрімкій скелі. Мені було дуже цікаво дізнатись, де по суті він знаходиться.

Наш провідник підвів нас до вирубаних у скелі сходів, по яких ми піднімалися, і коли піднялися на висоту приблизно 5 – 6 поверхів, нам назустріч вийшов чернець, який показав нам церкву, вирубану горизонтально у вертикальній скелі, і численні келії, призначені для проживання ченців. Вони з'єднані між собою балконом, що висить на зовнішній стіні. Цей монастир поросійськи зветься *Успенский монастырь* (Вознесіння Марії).

Німці, як бачимо, виконували настанову Тараса Шевченка і розповідали нам нашу історію, та щось за оці безмаль 200 років не густо було бажаючих читати. Фактично – я був першим читачем цієї книги.

(1) 1825 р. Д. Тарасов Подорож до Криму

Д. К. Тарасов (1792 – 1866) був надвірним медиком російського імператора Олександра 1-го і разом з ним відвідав Крим у 1825 році. Про наш монастир він записав так:

О 12-й годині ранку 29 жовтня [1825 р.] государь переправився через [Севастопольську] бухту і відправився по тракту в Бахчисарай [...] зупинився в ханському палаці.

31 жовтня зранку государь відправився верхи у Чуфут-Кале [...] На зворотньому шляху, в ущелині, государь відвідав Успенський монастир, який дивним способом поміщено на височій скелі, і мабуть цілком готовий зірватися в ущелину. Імператор і ми всі (члени почту) за ним, по висічених у самій скелі вузьких сходах, не без страху увійшли до цієї усамітненої святині. Государя зустріли два іноки і провели прямо до церкви; його величність приклався до св. ікони Божої матері і потім оглянув келії, більш схожі на печери.

Не можна не дивуватись цій обителі, котра з великим трудом і самовідданістю висічена у крейдяній скелі, на висоті десь 20 сажнів від підосви ущелини, яка відділялась вгорі від гірського хребта на значну віддаль. В монастирі перебувають два відшельника-ченця; всі приналежності обителі і само церковне начиння вкрай бідні [Тарасов Д. К. Император Александр I. Последние годы царствования, болезнь, кончина и погребение: По личным воспоминаниям лейб-хирурга Д. К. Тарасова. – Пг. : Тип. т-ва А. С. Суворина, 1915 г., [с. 183, 186](#)].

Слід знати, що свої спогади він почав писати не раніше 1850 року і при цьому не користувався якимись щоденниковими записами, а виключно покладався на свою пам'ять.

1826 – 1835 pp.

(1) 1829 p. Джемс Александер Подорож до Криму

Капітан англійської армії Джемс Едвард Александер (1803 – 1885) в 1829 році поїхав на театр воєнних дій російсько-турецької війни. По дорозі він побував у Криму і відвідав наш монастир:

The valley now divided into two branches; we took the one to the right, and passed the remains of a handsome mosque and minaret on the banks of the stream. After proceeding some distance with high walls of rock on each side, my guide said in Turkish, «Would you like to see the **Monastery**?» and then pointed over head.

Perched against the perpendicular side of a cliff were wooden verandahs, supported by beams in the rock, and seemingly enclosing a range of caves. I immediately dismounted and ran up a long flight of steps, and entered the caverns, which were mostly open in front, and shaded by the verandahs: in the last I came to there were rude pillars supporting the roof, an altar, and a niche for holy water; an old priest in black robes then made his appearance and welcomed me to his singular retreat [*Alexander J. E. Travels to the seat of war in the East, through Russia and Crimea in 1829. – London: H. Colburn and R. Bentley, 1830, vol. 1, p. 256 – 257*].

Долина [за поселенням циган] тут ділиться на дві гілки; ми взяли праворуч і проїхали попри залишки красивої мечеті з мінаретом на березі потічка. Проїхавши деяку віддаль між високими скелями з обох боків, мій провідник спитав по-турецьки: «Чи хочете побачити монастир?» – і потім вказав над головою.

На вертикальному урвищі скелі були розташовані дерев'яні веранди, підтримувані балками у скелі, і мабуть прикривали ряд печер. Я негайно спішився і побіг по довгих сходах та увійшов до печер, які переважно були відкриті спереду і затінені верандами. В останній, куди я зайшов, були грубі стовпи, що підтримували стелю, віттар та ніша для святої води. Потім з'явився старий священик у чорній рясі і привітав мене у своїй самотній схованці.

От бачите, як добре, що я знаю деякі іноземні літери, такі як *s*, *q*, *w*! Завдяки цьому таємному знанню я можу дивитись згори вниз на «істориків», котрі ніяких літер не знають і не читали цього опису.

(1) 1831 p. Шарль Монтандон Путівник по Криму

Швейцарський підприємець Шарль Монтандон (1792 – ?) подорожував у 1831 – 1833 роках по Криму і надрукував в 1834 році в Одесі перший путівник для мандрівників по Криму [*Молочко Є. В. Довідкові видання для мандрівників першої половини XIX століття як історичне джерело з вивчення пам'яток історії та культури (на прикладі Криму). – Історичний архів, 2012 р., т. 8, с. 137 – 144*]. Він дав досить докладний опис і гравюру нашого монастиря:

Pour se rendre de Baghtsché-Saraï au **Monastère de l'Assomption** (Ouspenskoï) on remonte le cours du Djurouk-Sou, par un chemin pierreux qui passe entre des rochers pelés de forme grotesque au pied desquels sont toujours de beaux vergers.

Arrivé au bout de la ville, qui n'a plus que l'apparence d'un maigre faubourg, on découvre sur la gauche un grand nombre de tentes et de bicoques, appuyées sur le

pehchant des rochers. Elles sont peuplées de bohémiens dont les chants, les cris sauvages et la musique discordante produisent un charivari qui retentit au loin dans les montagnes.

Les voyageurs qui aiment à observer et qui ne craindront pas l'être trop dégoûté en voyant de près ces misérables, à peine couverts de haillons, pourra s'avancer vers leurs demeures enfumées; elles sont le tableau parlant de la dégradation humaine portée à son plus haut degré.

Au dessous de ce lieu, qu'on ne sait comment nommer, est la Mèdresse mentionnée plus haut et une ruine très remarquable. Le chemin qui mène directement à Tschoufout-Kalè prend de-là, mais les étrangers le suivent rarement.

La vue de quelques maisons, appartenant à cette forteresse, bâties tout-à-fait au bord d'un rocher à pic, d'une hauteur considérable, est la seule chose qui donne de l'intérêt à cette route; tandis que celle à droite au contraire nourrit constamment l'attention. Après s'être élevé une demi verste en contournant un rocher, où l'on observe des niches dans lesquelles sont taillées des sarcophages qui servent aujourd'hui de crèches, on arrive au pied du monastère; 48 marches creusées dans le roc conduisent à une terrasse d'où l'on monte encore un escalier en pierres avant d'entrer tout-à-fait dans l'intérieur du rocher. Les passages, les cellules et la petite église à colonnes ne sont remarquables que par l'idée des peines qu'elles ont dû coûter. Des galeries en bois, construites à l'extérieur du rocher sur des échafaudages dont on admire la hardiesse, offrent une vue d'une beauté sauvage donnant sur la gorge que l'on a à ses pieds et sur les montagnes qui sont en face.

C'est le 15 Aout que ce lieu saint, habité toute l'année par un prêtre grec, paraît dans tout son éclat. On y vient en pèlerinage, souvent à pieds nus, de toutes les parties de la Crimée; et ce jour là, la contrée est animée par une foule prodigieuse qui se presse sur toutes les avenues pour assister au service qui se fait en l'honneur de la Vierge.

Les groupes d'individus de tout âge, de tout sexe et de toutes nations, qui se forment, sur différents points de la montagne et des rochers adjacents, après cet acte religieux pour faire leurs repas champêtres, offrent des scènes extrêmement curieuses; et le spectacle de la variété des costumes, est relevé par l'originalité d'un site agreste et la vue du monastère qui paraît comme suspendu dans l'air

[Montandon C. H. [Guide du voyageur en Crimée](#). – Odessa: Imprimerie de la ville, 1834, p. 218 – 220].

Вид Успенського монастиря.

Гравюра з книги Ш. Монтандона (1834), між с. 218 та 219.

Кам'яниста дорога веде від Бахчисарая вгору за течією Чурук-Су до Успенського монастиря. Дорога проходить між готими скелями химерної форми, біля підніжжя яких – прекрасні фруктові сади.

Досягнувши кінця міста, котре має вигляд злиденного передмістя, ліворуч ми бачимо велику кількість наметів і халуп, притулених до скель. Вони

населені циганами, і їхні співи, дикі крики і безладна музика утворюють котячий концерт (charivari), який відлунує далеко по горах.

Мандрівник, який любить дивитись і не відвертатись від бридких картин, побачивши цих нещасних, може зайти до їх прокурених будинків. Ця картина говорить про деградацію людей, яка дійшла до вищого ступеня.

Нижче цього місця, котре не має назви, знаходиться згадане вище медресе і варті уваги руїни. Шлях, який веде прямо до Чуфут-Кале, проходить і там, але іноземці рідко ним ходять.

Вид деяких будинків у цій фортеці, повністю побудованих на прямовисній скелі на великій висоті – це єдине, що оживляє дорогу; в той же час вид праворуч, навпаки, постійно привертає увагу. Обійшовши кругом половину версти, ми бачимо біля підніжжя монастиря ніші, котрі були вирубані для гробниць, а тепер слугують яслами [для худоби]. 48 сходинок, вирубаних у скелі, ведуть на терасу, де знову піднімаються кам'яні сходи перед входом, повністю заглибленим у скелю. Коридори, келії та маленька церква з колонами не так цікаві [самі по собі], як думкою – скільки праці вони коштували. Дерев'яні галереї, споруджені на поверхні скелі на підпорках, дивують своєю сміливістю; з них відкривається красивий вид дикої ущелини під ногами і гір перед нами.

15 серпня це святе місце, де живе цілий рік тільки один грецький священник, постає в усій красі. З усіх кінців Криму приходять сюди паломники, часто босими ногами. І в той же день місцевість оживлюється величезним натовпом, який тиснеться усіма дорогами, аби взяти участь у службі на честь Діви.

Особи різного віку, обох статей та усіх народів з цього натовпу розміщуються на всіх точках гори і прилягаючих скель, і відповідно цей релігійний акт виглядає як сільське свято, пропонуючи дуже цікаві сцени. Тут можна побачити різноманітний одяг з цілою низкою оригінальностей на тлі монастиря, який неначе висить у повітрі.

Цей опис і ця гравюра, ніколи не використана ніким з «істориків», включена в повний російський переклад путівника, надрукований у Києві в 2011 році. З одного боку, трохи дивно пропонувати сучасним мандрівникам варіанти переїздів конями чи верблюдами і вказувати ціни, які діяли 180 років тому. Але з другого боку, якщо «руССкій мір» ще років із п'ять потриває, то в Криму може не лишитись і тих готелів, які була за графа Воронцова, а росіянам, котрі за цей час звикнуть ходити босими, зовсім не треба буде їхати аж до Бахчисараю, щоби побачити крайній ступні деградації (вона буде скрізь і довкола)...

(1) 1834 р. Фредерик Дюбуа де Монпере Подорож до Криму

Швейцарський мандрівник і вчений Фредерик Дюбуа де Монпере (1798 – 1850) в 1831 – 1834 роках об'їхав Кавказ і Крим. Опис його подорожі склав шість товстих томів, знайшлося там місце і нашому монастирю:

En face des cryptes vides, en paraissent d'autres dans le rocher opposé à la forteresse; elles sont aussi abandonnées, à l'exception du **monastère de l'Assomption de Notre-Dame**, dont le temple et les cellules sont encore cryptiques (i).

(i) Atlas, 2-e série, pitt., pl. 46. Comparez avec la vue que donne C. H. Montandon, Guide, n° 14. La grande fête du monastère est le 15 du mois d'août: il se fait alors un concours prodigieux de pèlerins venus de toute la Crimée. Son nom, dans l'ancienne hydrographie russe (en russe), p. 16, est *Soontchouki*, y qu'on prononce aujourd'hui *Salatchik*.

La vue que j'en ai donnée servira à faire comprendre ce que sont des cryptes, quand elles sont habitées; et quand on y a ajouté à l'extérieur des cloisons en bois, des murs, des toits, des escaliers, des galeries, etc., comme c'est ici le cas. L'on voit très-bien que ce monastère n'occupe qu'une très-faible partie des anciennes cryptes dont plusieurs devaient être immenses.

Les éboulements des rochers ont fait crouler la plupart des façades, et il ne reste plus que la partie reculée ou le fond des cryptes, ouvertes ainsi à tous les regards. Une saillie de rocher, aujourd'hui couverte de buissons, servait jadis de rue pour l'étage supérieur qu'occupe le monastère; les Grecs riches aiment à se faire ensevelir sur ce sol sacré, et les croix blanches taillées en pierre désignent leurs tombes [*Dubois de Montpereux F. Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Georgie, en Arménie et en Crimée. – Paris: Librairie de Gide, 1845, t. 6, p. 345 – 346*].

На протилежному від фортеці боці з'являються порожні печери; вони переважно занедбані, за винятком монастиря Успіння богоматері, храм і келії якого все ще загадкові (*).

(*) Атлас, 2-га серія, іл. 46. Порівняйте з тим, що дає Ш. Монтандон, № 14. Велике свято в монастирі відбувається 15 серпня; тут сходяться паломники з усього Криму. Його ім'я, згідно старої російської гідрографії (російською мовою), с. 16 – *Соончуки*, а зараз ми говоримо – *Салачик*.

Думки, які я виклав, будуть потрібні, аби зрозуміти, що то за печери, які досі заселені; і до них ззовні додані дерев'яні стіни, дахи, сходи, галереї, як отут. Легко побачити, що монастир займає тільки невелику частину давніх печер, серед яких було кілька дуже великих.

Зсуви породи знищили більшу частину фасадів і залишили тільки дальні або нижні частини печер, відкриті для всіх очей. Виступ скелі, нині порослий чагарником, колись служив вулицею для верхнього поверху монастиря. Багаті греки люблять, щоби їх поховали у цьому священному місці, і призначають для своїх могил хрести з білого різьбленого каменю.

Як додаток до 6 томів опису, Дюбуа випустив ще атлас рисунків у 6 випусках; але це видання дуже рідкісне, і ніде в Мережі його нема. Тому я не можу подати рисунок з 2-го випуску. Рисунок з книги Монтандона ми вже бачили вище. Давня російська гідрографія, на яку посилався Дюбуа – не що більше, як «Книга большому чертежу», процитована нами вище [*Древняя российская гидрография / Н. И. Новиков. – Спб.: 1773 г. – 233 с. В цьому виданні згадка про церкву на Салачику міститься на с. 16*]. Опис цей ніхто з «істориків» не використав.

(1) 1834 р. Август Мармон Подорож до Криму

Наполеонівський маршал Август Мармон (1774 – 1852) в 1834 – 1836 роках об'їхав кілька країн Європи та Азії, відвідав Єгипет. Не міг він обминути і наш монастир:

Возвратившись из этой долины Иосафатовой, мы поехали осмотреть **Успенский монастырь**. Без сомнения, тут было жилище первых христиан в

средние века. Гроты и лестницы, иссеченные в скале на половине горы, а на боку ее немногие постройки, соединяющие разные части – вот что называют Успенским монастырем, в котором некогда обитали отшельники. Один из гротов заменяет церковь: в ней служат обедню каждое воскресенье, в большие праздники тут присутствуют все окрестные христиане [Путешествия маршала Мармона, герцога Рагузского, в Венгрию, Трансильванию, Южную Россию, по Крыму и берегам Азовского моря, в Константинополь, некоторые части Малой Азии, Сирию, Палестину и Египет. – М.: тип. Н. Степанова, 1840 г., т. 1, [с. 207 – 208](#)].

Французський текст цього опису було надруковано в 1837 р., і спеціально для тих, хто у французькій мові *verstechen nicht*, в 1840 р. Ксенофонт Полевий надрукував російський переклад. Але то нічого не допомогло – ніхто з «істориків» цього тексту не читав.

(1) 1834 р. Чарльз Еліот Подорож до Криму

Англійський клірик і мандрівник [Чарльз Еліот](#) (1803 – 1875) в 1834 – 1836 роках проплив по Дунаю, побував в Одесі, Криму, Малій Азії та на Близькому Сході. Ясна річ, він не міг проминути наш монастир:

Here the road turns to the right, leading through a narrow defile between two grand mountains. Before we had proceeded far, we found ourselves among the ruins of a town, whose extensive remains show that it must have been a place of some importance: it bears marks of great antiquity, and may, possibly, have been built by the Greeks.

Exactly opposite, in the side of a perpendicular rock, and very high from the ground, some little wooden balconies attracted our attention, and curiosity prompted us to visit the spot.

It was not possible for horses to cross the intermediate ravine; so, dismounting among the dilapidated walls of the old town, of which time has obliterated even the name, we clambered up flights of rugged steps cut out of the hill, till we reached an excavation which proved to be a long, dark chapel, supported by columns hewn out of the solid stone, and opening into one of the balconies referred to.

This was constructed as a secret place of worship in the days of Musulman rule, when Christians were not suffered to celebrate publicly the outward rites of their faith; and near it are a number of horizontal niches, then used as sarcophagi.

It is called the **monastery of the Assumption of the Virgin**, and gives the name of Mary's valley to the ravine over which it impends. The single individual who now tenants this religious solitude informed us that service is performed in the chapel by a Greek priest from the neighbouring town, as often as one will pay for the same; and that the burial-ground on the slope of the mountain is opened to the reception of every corpse whose friends will purchase for it a resting-place at the price of twenty-five rubles, or twenty-two shillings.

Though quite deserted at other seasons of the year, yet on the fifteenth of August this spot presents a striking spectacle. Pilgrims flock to it, many with naked feet, from all parts of the Crimea; and on that day the whole country is animated by a vast multitude who are seen pressing through a narrow avenues leading to the monastery, to celebrate a festival in honor of the Virgin.

The groups of every age and nation, and of both sexes, collected in different parts of the valley to take their rural repast after the ceremony, are said to constitute a picture singularly novel and curious; and it can easily be imagined that the variety of costumes, together with the surrounding scenery so peculiar in character, the landscape bounded by rocks and the monastery suspended, as it were, in air, at the height of several hundred feet, must form a very interesting coup d'oeil [Elliott C. B. Travels in the Three Great Empires of Austria, Russia, and Turkey. – London: R. Bentley, 1838, [vol. 1](#), p. 305 – 306].

Тут дорога повертає праворуч, йдучи вузьким проходом між двома великими горами. Перш ніж рухатись далі, ми опинились серед руїн міста, великі залишки якого показують, що це мусило би бути місцем з певним значенням. Руїни несуть сліди глибокої давнини, і можливо, були побудовані греками.

Точно напроти, на боці вертикальної скелі і дуже високо над землею, нашу увагу привернули якісь маленькі дерев'яні балкончики, і цікавість спонукала нас відвідати це місце.

Для коней було неможливо перетнути проміжний яр; тому спішившись серед ветхих стін старого міста, з якого час стер навіть назву, ми піднімались вгору сходами з кострубятих сходинок, вирубаних у схилі, аж поки ми не досягли печери, яка виявилась довгою темною каплицею, підтримувану колонами, висіченими із суцільного каменю. Вона відкривається в один із згаданих балконів.

Вона була побудована як таємне місце для поклоніння у дні мусульманського правління, коли християнам не дозволялось публічно відзначати зовнішні обряди своєї віри. Біля каплиці є ряд горизонтальних ніш, які потім використовувались як гробниці.

Це зветься монастирем Успіння Діви, і це дало назву Маріїної долини тій ущелині, над якою він нависає. Єдина особа, яка нині посідає цю релігійну пустинь, сказала нам, що службу в каплиці проводить грецький священник із сусіднього міста, так часто, як хтось заплатить за це. І цвинтар на схилі гори відкритий для прийому кожного покійника, чії друзі забажають придбати для нього місце спочинку ціною 25 рублів, або 22 шилінга.

Цілком запустіле в інші пори року, 15 серпня це місце являє вражаючу картину. Прочани стікаються до нього з усіх частин Криму, багато хто босоніж, і в цей день уся територія оживлюється великими натовпами, котрі тиснуться вузькими вулицями, що ведуть до монастиря, щоб відзначити свято на честь Діви.

Групи людей усякого віку і народності, обох статей, зібрані в різних частинах долини для своєї сільської трапези після церемонії, як кажуть, утворюють картину особливо нову й цікаву. І легко можна собі уявити, що різноманітність костюмів разом з оточуючим пейзажем має такий особливий характер, що краєвид, обмежений скелями і монастирем, котрий неначе висить у повітрі на висоті кількох сотень футів, має утворювати дуже цікавий вид.

Опис свята запозичений з путівника Монтандона, придбаного при проїзді автора через Одесу (ось маємо першого безсумнівного читача), але решта деталей – мабуть, власні спостереження автора. «Історики» монастиря одностайно проігнорували це свідчення очевидця.

(1) 1834 р. Іван Бороздна Поетичні нариси Криму

Іван Петрович Бороздна (1804 – 1858) – російський поет і перекладач із числа малоросійських хохлів. В 1834 р. він проїхав по Україні (в тому числі – по Криму) і описав свої враження у формі 12 поетичних листів до графа В. П. Завадовського. Нам потрібен 8-й лист, написаний 15.02.1836 р. у Стародубі:

Мы едем дальше. Справа, слева
 Всё диче, всё страшней пустырь.
 Но вот Успенский монастырь.
 Туда тебе, святая дева,
 На высь гигантскую горы
 Молитв усердные дары
 Возносятся, как в пышном храме –
 И при кадильном фимиаме
 Хвала, достойная тебя,
 Восходит к небесам, гремя!

Пред нами памятники веры,
 В горах иссечены пещеры
 И церковь между них видна:
 Как будто вставлена она
 Рукой отважной в эти горы!
 Поддерживают перед ней
 Прирубку в виде галерей
 Из брёвен смелые подпоры.
 А сорок восемь ступеней,
 Минуя скромное кладбище,
 Ведут в висячий этот храм –
 И близ него же видно там
 Его служителей жилище.

Внутри он мрачен; нет икон
 В богатых ризах, нет убранства;
 Но этой простотою он
 Напоминает христианства
 Первоначальные века.
 Вот богомольцев именами
 Стена пестреет перед нами:
 Невольно путника рука
 Своё там впишет хоть слегка.

Успенский монастырь – от Бахчисарая до него полторы версты, а до Чуфут-Кале с небольшим две. Впрочем Успенский монастырь не есть убежище монахов и удержал только прежнее название. Это бедная церковь, которой очерк сделан автором писем с возможною точностью.

[Бороздна И. [Поэтические очерки Украины](#), Одессы и Крыма. – М.: тип. С. Селивановского, 1837 г., с. 140 – 141, 148]

Ми бачимо, що його поетичний опис є змістовнішим та інформативнішим за деякі прозові. Даремно «історики» його не використали, залишивши честь його залучення до теми фізикам-теоретикам.

1836 – 1845 рр.

(1) 1836 р. М. Сан-Саво Подорож до Криму

Французький консул в Одесі М. Сан-Саво в 1836 р. супроводжував графа Воронцова в плаванні уздовж берегів Криму і Кавказу. Він відвідав також наш монастир:

A un quart de lieue de là, je m'arrêtai pour monter au **monastère de l'Assumption**, situé à la gauche du chemin tracé dans le ravin qui conduit à Baktché-Séraï. Les escaliers, la petite église à quatre colonnes, les cellules des prêtres et les corridors de ce monastère sont taillés dans le roc. Deux galeries en bois sont construites à l'extérieur, et sont soutenues par des échafaudages. Je ne restai qu'un instant dans ce monastère, qui ne présente d'autre intérêt que celui de la patience qu'il a fallu avoir pour faire dans la rocher les excavations où il se trouve [Saint-Saveur M. Excursion en Crimée et sur les côtes du Caucase, au moins de juillet 1836. – Paris: 1837, [p. 15 – 16](#)].

Через чверть льє [від Чуфут-Кале] я зупинився, щоб піднятися до Успенського монастиря, розташованого ліворуч від дороги в ущелині, що веде до Бахчисарая. Сходи, маленька церква з чотирма колонами, келії священників і коридори монастиря вирубані у скелі. Дві дерев'яні галереї побудовані на зовнішньому боці і підтримуються підпорками. Я не лишився довше в монастирі, який не становить ніякого інтересу, окрім терпіння, котре було потрібне, аби вирубати його в скелях, де він знаходиться.

Ні, людоньки, все ж погано бути фізиком-теоретиком. Там, де «історик», не знаючи жодної іноземної літери, розпрягає собі коні та лягає спочивати, я змушений перекладати оцей опис, котрий ніхто в Україні ніколи ще не читав.

(1) 1836 р. Микола Мурзакевич Подорож до Криму

Російський вчений-історик Микола Никифорович Мурзакевич (1806 – 1883) об'їздив Крим у 1836 році і описав пам'ятки старовини. Про наш монастир він написав так:

За версту з гаком від медресе, піднявшись по похилому добре вирівняному уступу, ми помітили майже висячу споруду – це **храм Успіння** пресвятої Богородиці, який звуть монастирем.

Може бути, що в перші часи християнства нові віруючі, ховаючись в ущелинах, вирубали для себе цей храм. Тіснява церкви, вирубані у суцільному камені, її сумрак і мила простота внушають невідільне благоговіння. Стан первісного християнства, гонимого язичництвом, описаний св. апостолом Павлом: «Озлоблені, гонимі, пригнічені, у вертепах і яскинях земних криються» [До євреїв, 11, 37 – 38], ніде не можна пригадати так доречно, як тут.

Невеликий іконостас з кількома іконами (з яких дві – Успіння та св. Іоана Воїна – давнього (курсунського?) письма), св. сосуди з кількома грецькими книгами складають убоге церковне начиння.

15 серпня ця підземна церква, що нагадує катакомби, в який перші християни відправляли свої громадські молитви, наповнюється жителями Бахчисарая і навіть Симферополя. Передпокій храму, за звичаєм мандрівних пішоходів та їздців, покритий іменами, які однак важко прочитати. У підніжжя ганку, вирубаного із суцільного каменю, який веде до церкви, знаходиться простий надгробок з кам'яним хрестом, який добре пасує до цього місця.

За панування татар, попри їх іновірність, Успенська церква користувалась особливою повагою як від ханів, так і від простого люду. Причиною такої поваги були чудеса від ікони пресвятої Богородиці, що знаходилась тут. Вважаємо належним виписати тут від слова до слова давній переказ про цю обставину (з рукопису 17 ст., який ми маємо):

Есть еще в оных каменных горах, близко Бакшисарая, чудесный образ пресвятой девы Богородицы, о ее же явлении сице поведают.

Бысть некогда во оных каменных горах змий великий, людей и скоты пожирающий, и того ради люди от того места отбежавши, пусто оставиша. Но яко тамо во оно время жили еще греки и генуенсы, молишася пресвятой Богородице, дабы их от одного змия освободила; и тако, единого времени, в нощи, узреща в горе той свещу горящу, идеже не могути крутыя ради и острыя горы взыти, вытесавши степени из камня и приидоша тамо, идеже свеща горяше, и обретоша образ пресвятой Богородицы, и свещу пред ним горящу, тамо же, близко того образа, и змия одного обретоша мертва, разседшася.

И тако радостни бывше, воздаша велие благодарение Богоматери, избавльшей их от такого зла – змия одного; его же, изсекши на части, сожгоша огнем. И от того времени жители тамошние часто начаше ходити тамо молитися пресвятой Богородице, паче же генуенсы, иже в кафе жили. Не точию же сии, но и татарове велию почесть тому святому образу воздают.

Хан крымский, именем Ачи Гирей, воююще против супостат своих, просил помощи от пресвятой Богородицы, обещающе знаменитое приношение и честь образу ее воздати. И творяше тако: егда бо откуда с корыстию и победою возвращашеся, тогда, избрав коня или двух елико наилучших, продаваше и накупивши воску и свещ соделавши, поставляше тамо чрез целый год, еже и наследники его, крымские ханы, многажды творяху [Мурзакевич Н.Н. Поездка в Крым в 1836 г. – Журнал министерства народного просвещения, 1837 г., № 3, [с. 638 – 640](#)].

Рукопис, який процитував Мурзакевич – це, як ми бачимо, «Скіфська історія» А. Лизлова.

Треба визнати, що українським «істориком» бути простіше, ніж російським. Для такого російська мова – іноземна, «мая твая ні панымай», і можна не зважати на джерела, нею опубліковані. От ніхто з «істориків» цього опису не використав.

(1) 1837 р. Анатолій Демідов Подорож до Криму

Російський заводчик Анатолій Миколайович Демідов (1812 – 1870) був фахівцем з вивозу капіталів із Росії та вкладання їх у промисловість у Європі.

Також він купив собі титул князя Сан-Донато. В 1837 році він проїхав по Європі, півдню України та Криму. Він відвідав також наш монастир:

Трохи далі [після поселення циган] картина змінюється: віддаляючись від берегів струмка Чурук-Су починаючи підніматись на гору, ми помітили на правому боці множество скель, від природи розташованих симетрично. На деякій висоті, серед урвищ, ми побачили багаточисельні заглиблення, які сполучаються між собою за допомогою легкої галереї, що тягнеться на велику віддаль уздовж спадистого краю гори.

Це **Успенський монастир**. Дорога до нього лежить у глибокому яру; але щоби проникнути у це, можна сказати, повітряне житло, треба підніматись по сходах, вирубаних в урвищі. Найбільш примітну частину цього ланцюжка печер складає невелика каплиця, прикрашена кількома простими колонами, котрі вирубані самими іноками. Тут є священник православного визнання. В день Успіння пресвятої діви, 15 серпня, з усіх кінців Криму в цей монастир припливає множество богомольців. За словами наших провідників, печери ці були викопані в такий час, коли християни терпіли сильне гоніння від мусульман [Демидов А. Н. Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году. – М.: тип. А. Семена, 1853 г., [с. 338 – 339](#)].

Також мандрівник відзначив, що в Бахчисараї є православна церква (с. 344).

Як справжній **російський** патріот, оцей князь із купленим дипломом надрукував опис своєї подорожі **французькою** мовою в Парижі в 1840 р., а в 1853 р. було надруковано російський переклад. Але наші «історики» паризького видання не читали через *ne parlent pas français*, а російського... ну, що може вийти доброго із Назарета? Опис Демідова згаданий у числі джерел статті В. Зверинського (1890), але її ніхто, в свою чергу, не використав.

(1) 1839 р. Вільям Джесе Подорож до Криму

Англійський мандрівник Вільям Джесе (1809 – 1871) в 1839 – 1840 рр. об'їхав південь України та північний Кавказ. Він відвідав також наш монастир:

We continued our journey in the afternoon, and at a little distance from the town came to a stream, which has been described as the «roaring Djourouksou»; when we passed it was so small than we stepped across it, and ascending the ravine, arrived at the **monastery of the Assumption** at Korolee.

This building, like the St. George, is perched upon a ledge of rock, pierced in many places for mausoleums similar to those of Inkerman [Jesse W. Notes of a half-pay in search of health: or, Russia, Circassia, and the Crimea, in 1839 – 1840. – London: J. Madden, 1841, vol. 1, [p. 159 – 160](#)].

Ми продовжили нашу поїздку після обіду, і на невеликій віддалі від міста [Бахчисараю] прийшли до потоку, який був описаний як «ревучий Чурук-Су»; коли ми проходили, він був такий маленький, що ми перешагнули через нього, і піднімаючись яром, прибули до монастиря Успіння у Королі.

Ця споруда, подібно до [монастиря] св. Георгія, розташована високо на виступі скелі, пронизаній у багатьох місцях [печерами] для мавзолеїв, подібними до інкерманських.

Я сподіваюсь, читач уж змирився з тим, що і цей опис був повністю зігнорований нашими «істориками» – «да зачем уж так стараться, долго ль думой надорваться». Прийдуть фізики-теоретики і все зроблять.

(1) 1841 р. Ксав'є Омар де Гель Подорож до Криму

Французький мандрівник Ксав'є Омар де Гель в 1838 – 1841 рр. об'їхав південь України та південну Росію. В 1841 р. він побував у Криму і в нашому монастирі:

Opposite to Karaite town is the celebrated **convent of the Assumption**, which is annually visited in the month of August by more than twenty thousand pilgrims. Its celles excavated in the rock have a very curious appearance from a distance. Some wooden flights of stairs on the outside of the rock lead to the several stages of this singular convent inhabited by a few monks [*Hommar de Hell X. Travels in the steppes of the Caspian sea, the Crimea, the Caucase etc. – London : 1847, p. 365 – 366*].

Напроти караїмського міста [Чуфут-Кале] розміщено відомий Успенський монастир, який щорічно у місяці серпні відвідують понад двадцять тисяч прочан. Його келії, вирубані у скелі, здалеку виглядають дуже цікаво. Дерев'яні прольоти сходів на поверхні скелі ведуть до кількох ярусів цього виняткового монастиря, де живуть кілька ченців.

Чи треба пояснювати, що і це свідчення ніхто із «істориків» монастиря ніколи не використав? Всі чекають, поки фізики-теоретики цим займуться.

(1) 1844 р. Генрі Сеймур Подорож до Криму

Англійський мандрівник Генрі Сеймур (1820 – 1877) об'їхав Крим в 1844 році. Про наш монастир він написав так:

On the opposite side one of them is converted into the **Monastery of the Assumption**, and inhabited by the monks, and a visit to it enables the traveller to judge how the old crypt towns looked before they were deserted. Many white crosses mark the tombs of rich Greeks, whose bodies have been brought from various parts, to be buried in this sacred ground [*Seymour H. D. Russia on the Black sea and sea of Azof. – London: J. Murray, 1855, p. 46 – 47*].

На протилежному [від Чуфут-Кале] боці одна з них [печер] обернена на монастир Успіння і заселена ченцями. Його відвідання дозволяє мандрівникові судити, як виглядали давні печерні міста до того, як вони були покинуті. Багато білих хрестів відзначають могили заможних греків, чий тіла привозили сюди звідусіль, щоби поховати у цій святій землі.

Ну, наших «істориків» англійськими мандрівниками не злякаєш – ніхто з них цього тексту не читав аж до прищестя Миколи Жарких в українську історичну науку...

(1) 1845 р. Август Грім Подорож до Криму

Німецький чиновник у російській службі Август Теодор Грім (1805 – 1878) у 1845 р. об'їхав Крим. Про наш монастир він написав так:

Der Weg nach diesen Judenburg steigt allmählich das enge Thal empor, in welchem die tatarische Hauptstadt liegt. Gleichzeitig mit uns Reisenden ging ein

langer Zug Wasserträger, ein Geschäft, zu welchem Jahr aus Jahr ein eine Anzahl Esel männlichen und weiblichen Geschlechts angestellt sind; denn auf der Felsenhöhe der Stadt quillt nirgends ein Brunnen.

Das Thal, obgleich nur etwa drei Viertelstunden lang, macht einen unerquicklichen Eindruck, denn der Weg ist schwierig für Fußgänger, wird immer enger, die Felsenstürze immer drohender, und bietet keinen Reiz der Pflanzenwelt, ja nicht einen Busch oder Palm, der das eintönige Grau der Reise unterbräche. Unterhalb des Rheinsteines ist ein ähnlich enges Thal, die Morgenbach genannt, welches aber im Herbst besonders einen bunten Schmuck des Laubes darbietet und der Düsseldorfer Schule manche schöne Landschaft geliesert hat.

Etwa auf der Hälfte des Weges führt ein hölzernes Gerüst über eine Schlucht mitten in eine Felsenhöhlung hinein, welche das **Kloster zur Himmelfahrt** genannt wird. Der Sage nach ist es von russischen Matrosen nach dem Vorbilde von Inkerman in die senkrechte Wand eingemeiselt, enthält eine kleine Kapelle und die apostolische Wohnung eines Priesters. Wahrscheinlich ist es nur von Matrosen vergrößert und mit dem Meisel seine Wände geebnet worden; denn viele andere natürliche Höhlen sind noch jetzt sehr oft der Zufluchtsort von Zigeunerbanden [Grimm A. T. Wanderung nach Südosten. – Berlin: 1855, [Theil 1](#), S. 138 – 139].

Дорога до цього жидівського міста [Чуфут-Кале] піднімається поступово вгору по вузькій долині, у якій лежить татарська столиця. Одночасно з нами, мандрівниками, йшла довга череда водоносів; цим займаються рік у рік [за допомогою] ослів та ослиць, тому що на високій горі, де місто, немає ніякого джерела води.

Долина, хоча й простягається лише на три чверті години, робить неприємне враження, тому що дорога важка для пішоходів, стає все вужчою, падіння каменів – усе більш загрозливим, і не має нічого привабливого з рослинного світу, ані кущів ні дерев, що би розбивало одноманітний сірий колір дороги. Нижче оцих рейнських скель є інша вузька долина, яка зветься Моргенбах; восени вона прикрашається барвистим листям, і Дюсельдорфська школа зробила би з цього красиві пейзажі.

Близько середини дороги бачимо дерев'яні підпорки над урвищем на середині висоти гори, – це зветься монастир Вознесіння [у католиків, як відомо, немає свята Успіння, є Вознесіння діви Марії]. За оповіданням російських матросів, він вирубаний у вертикальній стінці за прикладом Інкермана, має невелику каплицю і апостольське житло священика. Мабуть, це розширено тільки для матросів і стіни вирівняно за допомогою долот, тому що є багато інших природних печер, які нині часто служать притулком для груп циган.

Цей поетично настроєний німець наповнив книгу своїми численними віршами, написаними одночасно із шевченковим «нехай скаже німець». Німець-то сказав, але читати його ніхто окрім мене не схотів.

(1) 1845 р. Олімпіада Шишкіна Подорож до Криму

Олімпіада Петрівна Шишкіна (1791 – 1854) – російська придворна пані й письменниця. в 1845 році вона проїхала від Петербурга до Криму. Про нашу скелю вона написала так:

Під'їхавши до монастиря, точніше сказати до **церкви Успіння божої матері**, ми по високих, висічених у камені сходах піднялися на дерев'яний балкон, незрозуміло як укріплений в такому місці, і я, подивившись на глибоку ущелину піді мною, на круту гору проти мене, на ясне блакитне небо, із замилюванням відчула, що тут не потрібні мирські задоволення, і цілком можна насолоджуватись одним спогляданням величності божої.

Є переказ, нібито плавателі, які тонули в Чорному морі, коли були врятовані у день Успіння, за даною ними обітницею видовбали тут у кам'яній горі існуючу нині церкву з куполом. Вона досить велика, і в ній усе, навіть, підсвічники, з того ж каменю.

Ми просили відслужити нам молебень. Зворушливим було це моління. Старий протопоп Бахчисарайського собору, окрім якого нема тут іншого священика, пильно молився, як справжній відшельник, який віддав перевагу цій пустині перед світом, і лик Божої матері, надзвичайно привабливий, здавалось, запрошував нас залишити тут свої клопоти і думи житейські.

Ми заходили до келійки, де живе стара жінка, яка присвятила себе догляду за церквою. Мені хотілося з нею поговорити, але ми були недалеко від Чуфут-Кале, його теж цікаво було оглянути, і час не дозволяв баритись.

Я однак простояла хвилину на площадці, яка видається з гори, де ховають християн, і на пам'ятнику з кримського порфіра прочитала, що тут лежить сімнадцятирічна дочка генерала Потапова. Дивний цвинтар – тут не засипають землюю гроби, а ставлять їх, неначе у склеп, вирубаючи місце в горі. Інших за бажанням ховають також у церкві [Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году. – Спб.: 1848 г., т. 2, с. 108 – 109].

Бідний собор у Бахчисараї! Не схожий він на собори російські. при ньому немає й дзвіниці, ікони написані погано, співають недоладно [там само, с. 132].

Цього запису ніхто з «істориків», ясна річ, не використав. Він згаданий у числі джерел статті В. Зверинського (1890), але її ніхто, в свою чергу, не використав.

(1) 1845 р. Олександр Ратшин Опис монастирів Російської імперії

Олександр Ратшин (? – ?) склав опис монастирів та визначніших церков у Російській імперії. Хоча його книга була надрукована в 1852 р., цензурний дозвіл дано ще 11.05.1845 р., тому слід вважати, що дані цього довідника – не пізніші за 1845 р.

Монастир знищений: Успенський грецький, чоловічий, за 3 версти від Бахчисарая, на досить крутій горі. Коли він був заснований, невідомо. Тут церква Успіння Богородиці (в якій у святкові дні відправляється богослужіння) висічена у скелі; а біля неї, також у скелях, є печери та гроти, в яких мешкали колись іноки [Ратшин А. Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквях в России. – М. : 1852 г., с. 502]

Ці дані використовували автори наступних довідників (зокрема, Зверинський, 1890), але не «дослідники» Успенської скелі.

1846 – 1850 рр.

(1) 1848 р. Гавриїл Історико-статистичний опис Таврійської єпархії

Архієпископ Херсонський і Таврійський Гавриїл (В. Ф. Розанов, 1781 – 1858) на відміну від багатьох своїх колег (Жериволів і Куроїдів) цікавився історією своєї єпархії. Про наш монастир він написав так:

Міста Бахчисарая, **Успенська церква**. Заснування цієї церкви може бути віднесене до часів появи тут християнства, до 1 – 2 – 3-го віків, коли християни, що оселились тут, від переслідування язичників змушені були ховатись «у горах, у вертепах і у яскинях земних».

Подібно до найдавніших кримських церков, які знаходяться в Інкермані, Черкес-Кермені та Тепе-Кермені, і Успенська також вирубана у горі, у вигляді видовженої печери, до котрої для входу всередину прироблено сходи. Біля церкви вирубано ряд тісних келій, імовірно чернецьких. Над входом до церкви зображено Успіння пресвятої Богородиці, мабуть в пам'ять тієї ікони, яка в 1779 р. Ігнатієм митрополитом Готським і Кафинським перенесена до новозаснованого міста Маріуполя.

Про явлення, яке було тут колись, читай у «Скіфській історії» Андрія Лизова. У притворі начертані власноручні підписи благочестивішого государя імператора, імператриці, наслідника, великих князів і княжон, які відвідали цей храм. Нині в Успенській церкві служба буває рідко, але урочисто відзначається свято в 15-й день серпня [Гавриил Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1848 г., т. 2, с. 197 – 198].

В цьому описі для нас важливі два **припущення** Гавриїла: 1, він припускав, що тут був монастир (але не знав про нього нічого певного); 2, він припускав, що ікона, узята до Маріуполя, зображала Успіння (насправді там була зображена [Одигітрія](#)).

Далі під 1799 роком записано:

Міста Бахчисарая соборна Миколаївська кам'яна церква. Збудована старостою цієї ж церкви, поміщиком, провінційним секретарем Стефаном Калігою, котрий, рапортуючи про це архієпископу Платону, сказав між іншим, що «він, будучи бездітним, і стараючись про загальну користь християн, що живуть між магометанами, збудував своїм старанням кам'яну церкву», і т. д. На це від преосвященого надійшла відповідь: «Цьому доброму християнину висловлюємо пастирське наше благословіння; а храм не полишить його вічно згадувати у молитвах» [там само, с. 204].

(1) 1849 р. Прохання жителів Криму

В архіві Таврійської духовної консисторії в кінці 19 ст. зберігалася справа № 720 «Про влаштування Бахчисарайського Успенського скиту і про знаменування інших священних місць на Кримському півострові церковними установами» (22.01.1849 – 11.01.1859). Ось прохання жителів Симферополя, Бахчисарая, Алушти та інших місць на ім'я херсонського і таврійського архієпископа Інокентія (Борисова). Випишуємо істотне:

[...] Нині з цих священних старожитностей облаштований і зберігається у благоліпії тільки один Георгіївський монастир – Балаклавський, грецький. Інші ж старовинні церкви, влаштовані в горах, вирубані у скелях, стоять порожніми і попораються стопами іновірних [...]

Просимо ваше високопреосвященство ужити, якщо можливо, заходи до їх поступового відновлення [...] Для цього нам, що живуть поблизу і бачать уповні стан справ, видається найліпшим почати цю святую справу заснуванням у **Успенській**, що біля Бахчисараю, **скелі** центрального скиту монастирського [...]

Успенська скеля звертає на себе переважну увагу тому:

1, вона була останнім під владою татар місцем перебування ієрархії херсонесько-таврійської, яка продовжувалась від часів апостольських. З неї останній митрополит готський Ігнатій, як відомо, в 1786 [!] році перейшов з невеликим числом греків у Маріуполь.

2, в цій скелі окрім готової церкви, не бідної на богослужбові речі, знаходяться вже й готові келії, які можуть вмістити потрібне для богослужіння число ченців.

3, до цього місця донині продовжується особлива горливість православного народу по всьому Криму, що доводиться щорічним багаточисельним припливом народу до храмового свята Успіння, котре триває не менше 8 днів.

4, від доходів з богомольців майбутній скит Успенський може мати значну допомогу для свого утримання. [Далі перелічено ще 10 святих місць].

Якщо ваше високопреосвященство знайде цю нашу пропозицію корисною, то після повідомлення про це кримських жителів негайно з'являться люди з посильними приношеннями на цю благу справу [Архивные документы, относящиеся к истории Херсонесского монастыря. – Известия Таврической учёной архивной комиссии, 1888 г., № 5, с. 81 – 83].

Прохання не датоване. З огляду на лист Інокентія від 29.08.1849 р., процитований нижче, можна датувати його орієнтовно серпнем 1849 р. В публікації не подано підписи прохачів, тому ми не знаємо, чи стояв там першим губернатор...

(1) 1849 р. Записка Михайла Родіонова

Михайло Родіонов жив у Симферополі, був протопопом, в 1836 – 1860 роках – благочинний Кримського півострова, тобто найвищим місцевим церковним начальником (до утворення Таврійської єпархії в 1860 р.). В 1849 р. він написав записку про Успенську церкву в Бахчисараї, звідки ми дещо процитуємо:

1. Коли і ким саме видовбана і влаштована у Бахчисарайській кам'яній скелі церква на ім'я Успіння пресвятої Богородиці, історичних письмових відомостей нема ніяких. За кліровими відомостями про цю церкву пишеться, що про давність її спорудження нічого не відомо. [Далі здогади про 1 – 4 ст.]

2. Народний усний переказ, переданий старожилами, про це місце такий:

Церква, влаштована в Бахчисарайській скелі, спочатку була дуже мала, схожа більше на печеру, довжиною близько 6 і шириною близько 2 сажнів.

За 15 верст від цього місця, серед високих гір і лісистих місць, за течією річки Кача (де нині татарська деревня Шурі і православне селище Біясали)

жив благочестивий князь Михаїл Бей. Він влаштував у тих місцях дві кам'яні невеликі церкви, руїни яких і нині існують.

Цей князь мав численні стада овець, і вони привільно паслися у тих лісистих місцях. Один з його пастухів, більш набожний за інших, у лісі, в дикому місці, куди рідко заходила нога людини, на неприступній голій кам'яній скелі побачив ікону Успіння божої матері, доповів про те своєму князю, і той, з великим трудом діставши ту ікону, узяв її у свій дім і поставив серед інших.

Але на другий день ікони тієї не виявилось в його домі, між тим йому донесли, що ікона знову на тому ж місці, з якого узята; повторивши такі спроби перенесення у дім до трьох разів, князь упевнився, що святій іконі не благоугодно бути в його домі. Тому він наказав розчистити ліс і розширити по можливості ту печеру, над якою віднайдена ікона, і з належним благоговінням узявши її зі скелі, вніс до печери і влаштував у ній храм во ім'я Успіння Богородиці.

Це було за 800 або більше років до нинішнього часу.

При влаштуванні у такий спосіб церкви цей же власник поселив спершу мале, а потім і більше число своїх підданих, і назвав це поселення Маріянополем. В ньому налічувалось до 100 дворів православних жителів-греків.

Це місце явлення ікони було в особливому пошануванні у всіх, так що митрополит готський і кафінський Ігнатій обрав його для свого жителя і спочатку утвердив при цій же Успенській церкві митрополиту і свою кафедру.

Але в 1779 [!] році, коли російські війська шістьма полками облягли Бахчисарай і загрожували йому цілковитим знищенням. жителям Маріянополя було дано від князя Потьомкіна-Таврійського дозвіл переселитись звідси до Азовського моря на вигідніші місця.

В цей час митрополит Ігнатій з усіма жителями того поселення і сусідніми греками вийшов звідти, і взявши з собою святу явлену ікону, заснував місто Маріуполь, на пам'ять про колишнє своє поселення і з благоговіння до їх покровительки пресвятої діви Марії; він і помер там 16 лютого 1786 р.

На скелі ж Бахчисарайській начертали на місці явлення ікони зображення божої матері на кшталт візантійського найдавнішого живопису, котре і донині існує трохи вище печери чи влаштованої у ній церкви.

В той же час, коли звідси виселялись греки, в 1779 р., прибув до Бахчисараю з Анатолії грецький священик Костянтин Спир-оглу із сином – 10-літнім Георгієм (нинішнім протоієреєм) і знайшли цей храм у цілковитому спустошенні: в ньому не було ані ікон, ані одягу, ані книг, ані начиння церковного, але стараннями греків, які прибули з ним з Анатолії й оселились в Бахчисараї, храм цей знову був приведений у належний порядок і забезпечений усім потрібним для богослужіння.

Разом з тим знята була копія з ікони Маріупольської і поставлена на місце узятої, яка і нині є. Стараннями цих же греків внутрішність церкви розширена врубанням у скелю, і потім сином і наступником того священика Георгієм (нинішнім протоієреєм) з церковним старостою провінційним секретарем Степаном Калігою влаштовано новий контрафорс для підтримки місця вівтаря й балкона, влаштованого у прямовисній скелі; також розширено й оброблено ступені для легшого входу до храму і опоряджені по можливості келії, котрі

були в запустінні й руїнах, понад те біля 3 сажнів розширена церква врубанням у скелю. [Висновок – церква належить до 1..2 ст. н. е., і був монастир.]

3. [...] До влаштування в самому Бахчисарайі окремої соборної Миколаївської церкви (тобто до 1789 р.) ця скеля була єдиним храмом для всіх околиць до Севастополя і Симферополя (60 верст) і завжди звалася грецьким Успенським монастирем.

З 1800 р., після завершення соборної церкви в місті, ця Успенська єпархіальним начальством перейменована на цвинтарну, але ця назва існує тільки в самих клірових відомостях, а в устах народу – монастир.

4. Значення цього місця в народі дуже велике [...] Ось про які чудеса розповідає їх свідок – нинішній старець протоієрей Спіранді:

4-1. Один благочестивий грек з Анатолії у сонному видінні покликаний був голосом, котрий повелів йому для зцілення його хворого 16-річного сина, у якого руки й ноги були скорчені, і ніякі засоби не могли вилікувати – відправитись в Бахчисарайський Успенський монастир.

З вірою і упованням на божу допомогу цей грек з усією своєю родиною прибув у Бахчисарай і з'явився в Успенському монастирі зі своїм хворим сином. На його прохання там було здійснено служіння вечерні, утрени, літургії і молебня з акафістом і після прикладення хворого до ікони Успіння божої матері він відчув щось незвичайне у своєму тілі, однак з храму був винесений батьками у давнішому виді.

Коли ж минула година часу, після від'їзду з монастиря, хлопець, що не володів руками, раптом на очах батьків почав їх виправляти і схопив у кучера, що сидів перед ним, віжки, а потім раптом зістрибнув з воза і почав з незвичайною радістю бігати і кричати, що чудотворна ікона Успіння Богоматері вилікувала його каліцтво.

4-2. Один військовий, офіцер Анастасій Русі з міста Євпаторії, був одержимий злим духом, і привезений звідти в монастир Успенський зв'язаний по руках і ногах, і в такому вигляді був внесений до храму. Але після читання над ним молитви заклинання і після прикладення силоміць хворого до ікони Успіння Богоматері, хворий від недуга свого звільнився і розповів усім присутнім у храмі, що зцілювся молитвою і предстательством божої матері.

Були і ще випадки, але старець їх не пам'ятає, і таких ніколи не записував і нікому про них не доповідав [...] Приплив богомольців, не тільки кримських жителів і всієї Таврійської губернії, але навіть сусідньої Херсонської, буває щорічно до 23 серпня дуже великий. Від перед-свята до віддання свята Бахчисарай наповнюється богомольцями, яких при сприятливій погоді буває до 15 тисяч і більше.

5. Цьому місцю слід бути монастирем або принаймні скитом [...]

[Родионов М. Сведения о Бахчисарайской Успенской церкви, устроенной в каменной скале. – Известия Таврической учёной архивной комиссии, 1890 г., № 9, с. 62 – 67].

На мою думку, ця записка Родіонова лягла в основу наступної записки архієпископа Інокентія, котрий відкинув як непотрібні усі ці не зареєстровані й не визнані Синодом чудеса, але запозичив «резиденцію Ігнатія». Тому можна орієнтовно датувати її весною або літом 1849 року.

Основним джерелом «історичних відомостей», як бачимо, були оповідання Георгія Спіранді, котрі слід розглядати як джерело середини 19 ст. (ні в якому разі не давніше). Помилкову дату переселення – 1779 рік – рівно як і точну дату смерті Ігнатія, запозичено зі статті архієпископа Гавриїла [Гавриил А.Х.Т. Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархий. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1844 г., т. 1, с. 197 – 204].

Легенду про князя Михаїла процитував Ф. Хартахай [Христианство в Крыму. – “Памятная книжка Таврической губернии на 1867 г.”, Сф., 1867 г., т. 1, с. 69 – 70], своїм звичаєм не зазначивши джерела. Інші наведені Родіоновим фантазії йому не сподобались і не були використані.

М. Родіонов у своїй книзі, в свою чергу, використав легенду про Михаїла [Родионов М. Статистико-хронологическо-историческое описание Таврической епархии : общий и частный обзор. – Сф. : 1872 г., с. 227 – 228], уже з посиланням на Хартахая.

Далі легенда про Михаїла потрапила до брошури Ф. Ліванова, який вніс у неї «покращення»: Михаїл названий **мангупським** топархом; пастух побачив ікону на висоті **15 сажнів** і перед нею – «запалену свічку» [Ливанов Ф. В. Путеводитель по Крыму с исторически описанием достопримечательностей Крыма. – М.: 1875 г., разд. паг.; глава «Бахчисарайский Успенский скит в Крыму», с. 7 – 8]. Потім легенда потрапила до книги «Вторая учебная экскурсия Симферопольской гимназии в Бахчисарай» (Симферополь: 1888 г.), а вже з неї – до найсучаснішої книги Ю. Катуніна, з подальшими характерними «покращеннями»: пастух **Мангушського** (а не Мангупського) володіння побачив на скелі **в 15 метрах** (а не сажнях) над землею ікону божої матері і **палаючу свічку** [Катунин Ю. А. Монастыри Крыма в XIX – XX веках (по материалам крымских архивов). – Симферополь: Культура народов Причерноморья, 2000 г., с. 34]. Те, що я виділив жирним – результат 150-річного переписування легенди з однієї книжки до іншої. Отак у нас «пишеться історія» – в усіх значеннях цього виразу.

(1) 1849 р. Записка архієпископа Інокентія

В губернському архіві зберігалась справа № 196, присвячена тому ж клопотанню, що й церковна справа № 720. З неї опублікована доповідна записка Інокентія на ім'я таврійського губернатора В. І. Пестеля. Записка не датована, орієнтовно – з літа 1849 р.; цитуємо фрагменти:

[... Варто відновити такі місця, які найбільш шановані в народі і потребують найменше витрат. Такими є:]

1, так звана **Успенська скеля**, що біля Бахчисараю. В ній вже є готова церква з усім потрібним для богослужіння, і з келіями для уміщення при ній служителів. Шлях до цієї скелі досить вирівняний і оброблений; є навіть проведений з гори фонтан живої води.

Все це було наслідком особливої поваги народу до цього місця, котрий на день храмового свята (Успіння Богоматері) у великому числі прибуває до цієї скелі на богомілья, роблячи разом з тим свого роду ярмарок, який триває до віддання свята, тобто до 23 серпня.

У таке поважання Успенська скеля прийшла в народі через те, що вона була останнім місцем перебування православного митрополита кримського під владою татар, котрий, як відомо, перейшов звідси в 1783 [!] році в Маріуполь.

За усю цю повагу Успенська скеля перша належить увазі й потребує не стільки відновлення (бо вона у досить добромому стані), а належного, сказати б, використання; тому що вона нині у завідування священнослужителів Бахчисарайської церкви, котрі не можуть відправляти там постійного богослужіння і наглядати за нею так, як то було би бажано для святого місця, вживаючи доходи не на прикрашення її, а на свої потреби. [Далі в такому ж дусі описано ще 6 святих місць].

[Кому в цих місцях жити і як їх утримувати? Не можна оселити ані біле духовенство, ані влаштувати монастирі у звичайний для Росії спосіб. Але можна влаштувати чернече життя на зразок Афона, яке неможливе в переважній частині Росії. Тому не заводити окремих монастирів, а]

влаштувати з усіх священних місць Криму одне чернече братство, осередком якого буде Успенська скеля, під іменем Успенського скиту; інші ж священні урочища з їхніми церквами і каплицями будуть вважатись його відділеннями, під назвою кіновій.

В самому головному скиту досить бути одному авві (воскресімо цю назву первісних часів християнських!) з ієромонахом, ієродияконом і 3-а послушниками. Інші священні місця носитимуть назви кіновій, кожна під начальством одного старця-ієромонаха і двох або трьох послушників. [Далі про їх заняття].

[На утримання потрібно не більше 10 000 рублів. На це підуть:]

1, приноси від богомольців і відвідувачів [...] які й нині виносяться на 5 000 рублів [...]

2, вклади від ревнителів благочестя [...] [Архивные документы, относящиеся к истории Херсонесского монастыря. – Известия Таврической учёной архивной комиссии, 1888 г., № 5, с. 87 – 97].

Слід знати, що ця записка вперше була надрукована в 1861 р. [Инокентий [Записка о восстановлении](#) древних святых мест по горам Крымским. – Херсонские епархиальные ведомости, 1861 г., № 3, с. 177 – 190], але в публікації 1888 р. про це не згадано.

(1) 1849 – 1850 рр. Листи архієпископа Інокентія

Деякі подробиці справи відкриття Успенського скита містять лист Інокентія, процитовані в статті Н. М. Востокова [Востоков Н. М. Инокентий – архиепископ Херсонский и Таврический. – Русская старина, 1879 г., т. 24, № 4]:

Кримський Афон наш не залишається під спудом. Уже десь тиждень, як я отримав прохання від усього, можна сказати, Криму про відновлення святих місць [наведене вище]. І тут [в Одесі] співчуття до цієї справи повне. Залишається переговорити з князем [Воронцовим], якого і чекаємо тут, і потім приступимо до діла, для якого вже з'являються жертводавці. За матеріальними засобами справа не стане; головна складність буде в тому, аби знайти людей, здатних до пустинного життя [...] Після візиту до князя думаю побувати в Криму, щоб краще оглянути місця, запропоновані для відновлення. Це займе весь вересень (лист від 29 серпня 1849 р., [с. 679](#), 682).

Коли князь-намісник був тут, я мав зручність переговорити з ним про все, потрібне для місцевого краю. Він висловив цілковиту згоду на все йому запропоноване і обіцяв повну підтримку. Між іншим, йому добре сподобався мій **прожект** кримський [наведена вище записка], який, разом з цим і надсилається вам [до Петербурга] на келійну ревізію. Формальну справу про це заведемо, якщо дасть Господь, уже в Петербурзі (лист від 29 вересня 1849 р., [с. 682 – 683](#)).

Далі Інокентій поїхав до Петербурга і повернувся до Одеси в червні 1850 р.

Кримські справи наші йдуть, слава Богу, успішно. Господь сам послав нам отця архімандрита Полікарпа. Він живе досі у кам'яній холодній скелі, змагається сам, заохочує інших і влаштовує огорожу місця, що було найпершою потребою. З'являються і благодійники, так що на наступне літо сподіваємось влаштувати доволі приюту не тільки для мешканців (вони тепер зимують як лиси у кам'яних яскинях), але і для відвідувачів (лист від 18.12.1850 р., [с. 685](#)).

Останній раз Інокентій відвідав Успенський скит 25 квітня 1857 р., за місяць до смерті [с. 686].

(1) 1850 р. Царський указ

Зі справи № 720 опубліковано також указ імператора Миколи 1-го для Синоду, підписаний 4 травня 1850 р. Він виданий на підставі рішення Синоду з 11.04.1850 р. та доповіді обер-прокурора Синода графа М. О. Протасова царю 19.04.1850 р. Там схвалено клопотання архієпископа Інокентія і вирішено:

1. **Успенська скеля** біля Бахчисараю – тут лишилась з давнього часу вирубана у кам'яній горі церква з написаною іконою Божої матері і тут же в часи татарської влади була кафедральна церква православного митрополита [далі названо ще 4 святині].

Ваше преосвященство [Інокентій], пояснюючи, що на цих місцях, частково через їхню неприступність, взагалі ж через малу населеність незручно розмістити біле парафіяльне духовенство, – вважаєте зі свого боку за краще влаштувати там небагаточисельні чернечі пустинножительства, на наступних підставах:

1, спочатку заснувати скит на Успенській скелі, з найменуванням його Успенським, інші ж засновувати поступово, по мірі того, як будуть знаходитись засоби.

2, образ життя в цих скитах ввести спільножительний за прикладом пустинножительства Афонської гори, склавши для цього особливий, пристосований до місцевості статут.

3, в Успенському скиту, як головному місці пустинножительства, учинити настоятеля, надавши йому титул ігумена або архімандрита, на розсуд; для інших, які пропонується іменувати кіновіями, учинити начальниками старших з ченців, з підпорядкуванням їх першому для більшого благоустрою.

4, число ченців обмежити: в Успенському скиту, окрім настоятеля, сімома, а в інших – одним ієромонахом і двома або трьома послушниками в кожному.

5, скиту й кіновіям утримуватись своїми трудами і приносами богомольців, без жодних витрат з казни. [Всі ці пропозиції Синод схвалив].

Про височайший дозвіл на влаштування скитського пустинножителства на Успенській скелі біля Бахчисараю і в чотирьох інших місцях повідомити указом ваше преосвященство для належного виконання [Архивные документы, относящиеся к истории Херсонесского монастыря. – Известия Таврической учёной архивной комиссии, 1888 г., № 5, с. 83 – 86].

У цій справі упродовж 10 років накопичилось, мабуть, і ще щось цікаве про наш монастир, але історики, як відомо, починають займатись історією лише при наближенні якогось ювілею і то з наказу вищого начальства. Процитовані документи опубліковані з нагоди 900-ліття хрещення Русі, і наступної публікації можна очікувати на 1900-ліття, в 2888-у році.

(1) 1850 р. Діонісій Опис відкриття скита

Діонісій був настоятелем скита в 1864 – 1869, 1877 – 1882 роках. Він надрукував брошуру «Панагія, або Бахчисарайський Успенський в Криму скит». [Слід знати, що слово *панагія* у мові кримських греків означає *церква* – і нічого більше. Див. *Серафимов С.* Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря. – Херсонские епархиальные ведомости, прибавления, 1862 г., № 5, [с. 164](#)].

Ця брошура виходила кількома виданнями (1870, 1880, 1908 та інші роки), і я поки що не мав змоги їх переглянути і порівняти. Але я хочу навести у викладі опис відкриття скиту, процитований Ф. Хартахаєм, бо він містить дещо цікаве. Хартахай назвав Діонісія «теперішнім настоятелем», що відповідає часу першої каденції. Оскільки перше з відомих видань брошури вийшло в 1870 р., можна думати, що Хартахай скористався нею ще в рукописі.

Інокентій прибув до Симферополя 6.08.1850 р. Він відвідав цілюще джерело св. Кузьми і Дем'яна на вершині Альми, джерело св. анастасії на р. кача, руїни Інкермана і Херсонеса. 12 серпня від повернувся до джерела св. Анастасії, де 13 серпня освятив Страсної Богоматері у тамтешній малій церковці. Далі він пішки перейшов через гору в Успенський скит (там віддаль 5 верст, а йшов він 6 годин!).

14 серпня приїхав до Бахчисарає грецький митрополит Агафангел як представник Афона. Через тісноту церкви всенощну відправили на площадці перед скелею, так що присутні могли все чути і бачити.

15 серпня в Бахчисарайському соборі місцевий протоієрей Спіранді відслужив ранню обідню (він разом зі своїм батьком був на Успенській скелі ще за ханів, і після виходу в 1770 [!] році греків понад 60 років був тут єдиним служителем). Далі хресний хід вирушив до скелі. Він ніс ікону Успіння – подарунок від Києво-Печерської лаври. Літургію в печерній церкві правив Агафангел.

Далі всі зібралися вниз на підвищенні, яке слугувало цвинтарем, і там відправили чин заснування нової обителі і утвердили дерев'яний хрест з написом про подію. Інокентій виголосив слово (воно, мабуть, скоро буде надруковано). Під час трапези в келії, де перебували святителі, не могло уміститись більше 5 чоловік, і у двох інших кімнатах для братії – не більше 10. Ввечері 15 серпня Інокентій поїхав до Симферополя.

Братія скиту налічує не більше 7 чоловік, більше вміститись не може, тому що є тільки три малі келії, а взимку можна жити (і то з бідною) тільки у двох.

Настоятелем став архімандрит Полікарп (нині єпископ Орловський). Він 7 років провів в Афінах, бував на Афоні [Хартахай Ф. Христианство в Криму. –

“Памятная книжка Таврической губернии на 1867 г.”, Сф., 1867 г., т. 1, с. 121 – 127].

Послужный список цього [Полікарпа](#) (Радкевича, 1798 – 1867) говорить, що архімандритом він став у 1829 р., далі 8 березня 1850 р. – настоятель Ніжинського Назарет-Богородицького монастиря, 15 листопада 1850 р. – настоятель Бахчисарайського Успенського скиту, 2 жовтня 1852 р. – настоятель Балаклавського Георгіївського монастиря (тобто довго на одному місці він не затримувався). В 1858 р. став єпископом Орловським, і текст Діонісія, як і Хартахая, був складений до його смерті (22.08.1867 р.).

Є відомості, що лист із описом відкриття скиту було надруковано в газеті «Одесский вестник» [1850 г., № 70, 73, 74], але я його не бачив.

(1) 1850 р. Слово архієпископа Інокентія

Інокентій (Борисов, 1800 – 1857) – російський церковний діяч і письменник. Остання його посада – архієпископ Херсонський і Таврійський (1848 – 1857). На цій посаді, як ми вже бачили, він доклад багато зусиль для відкриття Успенського скиту, і ось його слово при урочистому відкритті:

Где мы и что делаем? Пред нами скала с ее допотопною, может быть, вершиною; за нами утёсы с их неприступною высотой; вокруг нас дебри и пустыни. И вот в сию-то пустыню, к этой-то скале и утёсам стеклось столько людей и посетителей!

Что привлекло вас, братие? Привлекли, очевидно, не земные побуждения и выгоды: что для них в этой пустыне? – Не чувства плоти и крови: какая для них пища в этих голых камнях? А живая вера в господа и спасителя нашего, коего пречестное и великолепное имя славится на месте сём; привлекла живая любовь пречистой матери его, которая в дивной иконе своей от лет древних избрала гору сию в жилище себе. От имени убо господа нашего и пречистой матери его благословляем вас, братие, за вашу веру и усердие, которые вы не теперь только явили, а являли каждый год и прежде, являли тогда, когда святое место сие было оставлено едва не всеми.

Вопреки всех превратностей времени и обстоятельств, вы продолжали веровать и любить святую гору сию; и вот господь услышал желание ваше: любимое вами место восстанавливается в древнем его святом чине и благолепии.

Отныне не во дни только настоящие, как бывало прежде, а в продолжение целого годы вы, посещая место сие, будете находить в нём не только молитву и богослужение, но и образ жития иноческого по чину святой горы Афонской.

Кто из вас не слышал об этой дивной горе, где тысячи добрых иноков и смиренных отшельников день и ночь воссылают ко господу тёплые молитвы о мире всего мира? И вот отныне в пределах собственного Отечества, среди нишах гор мы будем иметь утешение зреть подобие древнего Афона!

О, какое величественное и славное будущее предстоит горам нашим! Мне кажется, я вижу уже исполнение того, чему полагается теперь только единое начало! Вижу, как святой Владимир паки посещает своим духом тот храм, в коем он принял крещение и веру не для себя токмо, а для всей России! Вижу, как святой Стефан Сурожский обретает место для своей памяти среди тех долин, кои напоял он струями здравого учения во дни зловерия иконоборческого; как семь святителей и священномучеников херсонских,

теперь едва не забытые паки, во храмах во имя их, свяжутся духом с прежнею их паствою и начинают поучать её житием своим; как первосвятители римский Климент и Мартин приходят на место своего заточения и трудов и находят его не в запустении, как теперь, а в лепоте богослужения и чине церковном; как наконец имя первозванного ученика и апостола, который впервые огласил горы наши, а потом и всю Россию именем Христовым, нарекается с честью в храмах наших!

Благословен господь, тако возблаговоливший о месте сем и о горах наших! Отныне нам предлежит возвращать среди себя не чувственный только виноград, а и духовный, от той божественной и животворящей лозы, о коей сказано: *Аз есмь лоза, вы же рождие*.

Благодарение монарху благочестивому, который не презрел нашего моления, повелел восстать из развалин тому, что целые века лежало в запустении! Принесём убо, братие мои, совокупно усердные молитвы ко господу, да благие чаяния наши приидут во исполнение, да труды наши не останутся вотще. Ибо еще не господь созиждет здесь дом во славу пресвятого имени своего, все будем трудиться мы – зиждущие.

Мати божия, избравшая себе в жилище святую гору Афонскую, благослови осенить вседержавным покровом своим и наши горы и прими их в твоё матернее попечение!

Святители и священномученики, подвижники и исповедники, вы, коих слезами и кровью орошена и освящена земля наша, приидите на помощь нашей немощи, да крест Христов, за который вы полагали души свои, восприимет в странах сих паки и высоту и древнюю лепоту свою! Аминь.

[Сочинения Иннокентия, архиепископа херсонского и таврического. – Спб.: М. О. Вольф, 1872 г., т. 2, с. 352 – 354].

Тут текст друковано з рукопису, мабуть перед тим він не друкувався. Є багато інших видань творів Інокентія, де також мабуть треба дивитись 2-й том. Також передруковано: Таврические епархиальные ведомости. Отдел неофициальный, 1900 г., № 16, с. 1135 – 1138.

Ми бачимо, що слово складене досить зручно, і якщо бюрократія здатна творити чудеса, то хіба що такими словами. Ми бачимо у слові легенький натяк на легенду про явлення ікони на Бахчисарайській скелі, але сильніший акцент зроблено на Афоні: благодать явлення богородиці там має поширитись аж сюди. Тобто сам Інокентій мало мав віри у місцеві чудеса, і так воно в подальшому і вийшло, що пропагандою місцевих легенд монастир не займався.

(1) 1850 р. Чарльз Скот Подорож до Криму

Англійський мандрівник Чарльз Скот в 1850 році проїхав по Російській імперії і відвідав наш монастир:

Starting from the palace we walked through the long narrow street of Bacthi-Serai, until we reached the contracted gorge of precipices which appears to form a huge entrance-gate to the town.

Here, again, great numbers of those excavated caverns present themselves, not as deserted sepulchres, but as living abodes; and it is questionable, whether the feelings aroused by seeing them thus occupied, were not more painful than the impressions produced by all their silent desolation; yet they formed fitting homes for

their gipsy possessors, whose naked offspring could be seen perched on positions which made one tremble to behold.

They looked, as they entered and issued from their black abodes, sometimes lighted in the rear by the red blaze of the tinker's fire, more like young imps from another world, than specimens of the human form divine. Nor did the appearance of their sires tend to lessen the illusion; for had they been dipped in the foul stream of Acheron, they could not have resembled more the demons of the lower regions, save in this respect, that the latter are lodged in the deep, deep caverns of perdition, while the former find quarters in caves, suspended high amidst the clouds. Strange was such a scene, a scene nowhere found but at Bacchi-Serai.

We now turned an angle of the ravine, on each side of which the rocky crypts still continued, but here were vacant; and at last we came opposite and ascended to the Russian **monastery of the "Assumption,"** cut also high up in the bosom of the cliff.

Here eight monks live; but beyond the position and the nature of the dwelling, there is nothing worthy of remark. The flimsy finery of the images in the chapel but ill accorded with the solid rock on which they hung.

This monastery has a certain reputation; and thousands of pilgrims annually resort to it, on particular festivals, who find their resting-places on the roads, or in the neighbouring empty caverns [*Scott C.H. The Baltic, the Black sea and the Crimea: comprising travels in Russia, a voyage down the Volga to Astrakhan, and a tour through Crim tartary. – London: R. Bentley, 1855, p. 308 – 309*].

Починаючи від палацу, ми йшли довгою вузькою вулицею Бахчисарая, аж поки не дійшли до звуження між урвищами, що являє велетенську вхідну браму міста.

Тут знову є велика кількість отих викопаних печер, але це не порожні гробниці, а житлові приміщення. І це ще питання – які почуття виникають, коли бачиш їх зайнятими – чи не більше болюче враження, ніж бачити їх у мовчазному запустінні. Однак вони – відповідні приміщення для циган, що ними володіють, і їх голих дітей можна було бачити звисаючими так, що аж страшно було дивитись.

Ми бачили, вони входили й виходили зі своїх чорних приміщень, інколи освітлені ззаду червоним полум'ям у бляхарських [горнах], більше нагадуючи молодих чортенят з того світу, аніж божественні людські форми. І навіть поява їх старших людей не зменшила це враження; навіть якби вони занурились у брудний потік Ахерона, вони б не могли краще нагадувати демонів з підземного царства – з тією відмінністю, що останні перебувають у глибоких-преглибоких печерах ада, тоді як перші знаходять помешкання у печерах, піднесених високо серед хмар. Дивна сцена, яку не знайти ніде окрім Бахчисарая.

Ми повернули за ріг ущелини, на кожному боці якої скельні печери продовжувались, але були порожніми. Нарешті ми перейшли на другий бік і піднялися до російського монастиря Успіння, вирубаного високо в надрах гори.

Тут живуть вісім ченців; але окрім положення та характеру житла тут нема нічого вартого згадки. Крихка краса зображень у каплиці погано узгоджується із масивною скелею, на якій вони висять.

Цей монастир має певну славу, і тисячі прочан щорічно прибувають до нього, на певні свята, знаходячи собі місце відпочинку на дорозі або у сусідніх порожніх печерах.

І ця звістка нікого з «істориків» монастиря не зацікавила.

1851 – 1875 рр.

(1) 1853 р. Олександр Макінтош Подорож до Криму

Англійський генерал-майор Олександр Фішер Макінтош (1795 – 1868) об'їхав береги Чорного моря напередодні й на початку Кримської війни 1853 – 1855 років з цілком конкретною метою – роздивитись театр майбутньої війни та намітити можливі напрямки дій союзних військ проти Росії. Він запропонував атакувати Севастополь, що й було зроблено (не знаю, чи внаслідок його спостережень). Про наш монастир він написав так:

The following day proved rainy; but in spite of the weather our whole party set out about noon, mounted upon active little horses, to explore valley up to the chief town of the Caraïte Jews, called Jafout-Kalleh, or Jew's Castle. On the way we stopped at very interesting spot, designated the **Assumption, where a monastery**, with its church, and many neighbouring dwellings (the latter now deserted) are cut of the soft calcareous rock of the valley, and placed at such a height on the side of the nearly perpendicular cliff as to require ladders to reach them.

These excavations, which are of great antiquity, are believed to have existed long before the Tatar invasion, and were no doubt resorted to by the Christian inhabitants of that period as places of refuge from their conquerors, and may probably have been enlarged since, and rendered more defensible.

The monastery contains a complete Greek church, cut into lofty vaulted aisles, and embellished with the usual paraphernalia. Several monks reside in the edifice, and show it to visitors [*Macintosh A. F. A military tour in european Turkey... – London: Longman, 1854, [vol. 2](#), p. 232 – 233*].

Наступний день видався дощовим; але не дивлячись на погоду, наша група зібралась біля полудня і сіла на маленьких жвавих коней, щоб подивитись долину і головне місто євреїв-караїмів, що зветься Чуфут-Кале, або Єврейський замок. По дорозі ми зупинились в дуже цікавому місці, позначеному як Успіння. Цей монастир з церквою і багатьма сусідніми помешканнями (ці останні нині порожні) вирубані у м'якій вапняній породі долини, і розміщені на такій висоті на майже вертикальній поверхні скелі, що потрібні сходи, аби туди дістатись.

Вважається, що оці дуже старовинні печери існували задовго до татарського нашествя, і безсумнівно слугували християнам того часу як схованки від їхніх завойовників; мабуть, з того часу вони були побільшені і краще пристосовані до оборони.

В монастирі є ціла грецька церква, вирубана у високому склепінчастому коридорі, та прикрашена звичайними приналежностями. Кілька ченців живуть у цій споруді і показують її відвідувачам.

Слова «місце, позначене як Успіння» можуть натякати на те, що у мандрівника була карта, і то найновіша на той час [триверстова карта 1842 р.](#) – перша з російський карт, на якій позначено Успенський монастир.

Але як не старався англійський шпигун, нічого в нього не вийшло – так його ніхто й не читав. Простіше здобути «непрístupний» Севастополь, ніж привернути увагу «істориків» до цього тексту.

(1) 1855 р. Томас Мілнер Історія Криму

Через Кримську війну 1853 – 1855 років інтерес європейців до Криму підвищився, і кілька авторів у цей час надрукували свої книги про Крим. Серед них – огляд географії та історії Крима англійця Томаса Мілнера. Про наш монастир він написав так:

Further up the valley, the sides are more precipitous, and the upper stratum overhangs. High overhead, on the perpendicular face of a cliff, some light wooden galleries appear, forming a communication between several caves. This is the monastery of Uspenskoi, or of the Assumption of the Virgin, occupied by a few Greek priests.

It comprises a chapel and adjoining chambers, natural hollows in the limestone, enlarged and shaped by the chisel. The aerial abode is reached by a staircase cut in the rock.

According to tradition, some refugees fled to this secluded spot centuries ago, during a time when the disciples of the cross were persecuted by the followers of the crescent. They found in one of the caves a picture of the Virgin. It was hailed as a heaven-descended object symbolising protection; and superstition soon invested it with the power of working miracles. In calmer times, its reputation was noised abroad, and crowds came to pay honour to the blessed image. Hence arose the present religious establishment at the spot, the credit of which has not at all abated.

Annually, on the 15th of August, the Christian population of the Crimea, gaily dressed Greeks and Armenians, men, women, and children, flock to the holy place; and as many as 20,000 pilgrims sometimes enliven the sequestered valley, to the no small emolument of the monks and of the innkeepers of Bakchi-serai [*Milner T. The Crimea, its ancient and modern history.* – London: 1855, [p. 347 – 348](#)].

Далі [після циганського поселення] вгору долиною, її боки стають крутішими, а верхні шари починають нависати. Високо над головою, на вертикальній поверхні скелі, з'являються кілька легких дерев'яних галерей, утворюючи сполучення між кількома печерами. Це – Успенський монастир (Успіння богородиці), зайнятий кількома грецькими священиками.

Він включає каплицю та суміжні приміщення – природні порожнини у вапняку, збільшені й оформлені за допомогою долот. У це повітряне приміщення піднімаються по сходах, вирубаних у скелі.

Згідно традиції, деякі вигнанці утекли у це віддалене місце багато століть тому, в часи, коли послідовників хреста переслідували послідовники півмісяця. Вони знайшли в одній з печер зображення Діви. Це було сприйнято як предмет, що зійшов з неба і символізує захист. І заботи скоро піднесли його силою творення чудес. У спокійні часи його слава широко розійшлася, і натовпи приходили віддати честь благословенному образу. І таким чином виникла сучасна релігійна установа на цьому місці, і довіра до неї ніяк не слабне.

Щорічно 15 серпня християнське населення Крима, яскраво вдягнені греки та вірмени, чоловіки, жінки та іти, прибувають на святе місце; і до 20

тисяч паломників оживляють у цей час відлюдну долину, з немалою вигодою для ченців та власників заїздів у Бахчисарай.

Невідомо, чи був Мілнер сам у Криму; здається, 20 тисяч прочан і кілька «священників» переїхали сюди з Омар де Геля. Погано уявляючи собі, що таке християнство, автор припускав можливість спільних для греків та вірмен релігійних свят (насправді вони вважають одні одних єретиками; і здається, обидві сторони в цьому праві).

Ну, так чи інакше, я не можу не потішитись своєю тотальною інтелектуальною перевагою над «істориками»: я знаю іноземні літери, а вони – ні. То чи треба дивуватись, що першим українцем, котрий цього Мілнера читав, був фізик-теоретик?

(1) 1860 – 1861 рр. Опис монастирів

«Дело о состоянии церквей и скитов епархии после Крымской войны 1853 – 56 гг.» [Державний архів автономної республіки Крим, фонд 118, оп. 1, т. 4, ч. 2, спр. 5380].

[Коротка анотація](#) обіцяє нам документи від 31 травня 1860 до 15 березня 1861 року.

(1) 1865 р. Опис монастиря

Ф. Хартахай у своїй статті 1867 р. наводить фрагмент із «брошури покійного Інокентія» (своїм звичаєм він не подав точного посилання, а я поки що не міг дошукатись, що це за видання. Можливо, це складена Інокентієм брошура «Описание Успенского Бахчисарайского скита» (Одеса: 1852 р.), але я її не бачив):

Головна турбота начальства і нових мешканців скелі, природно, зверталась на печерний храм, котрий, як цвинтарний, належав до Бахчисарайського собору, і вже тому не мав ані власної суми церковної, ані начиння та ризниці, мав потребу в усьому – від потира і облачення до фіміама й свічки.

За поданням єпархіального начальства, святіший Синод не зволивав надати в нову обитель повне коло богослужбових книг і важливіші з творінь св. отців, аскетичного змісту.

За пропозицією того ж начальства, необхідна на перший раз кількість начиння і облачень охоче було подаровано новому скиту тими з церков Херсонсько-Таврійської єпархії, які мають у тому надлишок.

Слідом за тим почали з'являтися і приватні благодійники, плодом пильності яких були два дзвони, один на 58 пудів [928 кг], другий на 12 пудів [192 кг], і новий іконостас для печерної церкви, який був необхідним, тому що попередній, не дивлячись на свою невелику давнину (1781 р.) до того зотлів, що ледве міг триматись.

За допомогою інших благодійників упродовж наступної зими (1851 р.) браття св. скелі устигла огородити кам'яним муром, з ровом і мостами, протяжністю близько 2.5 верст, усю приналежну скелі, вгорі і внизу, землю; зробила, починаючи від Бахчисарая до самої скелі, в кам'яній горі дорогу для зручного проїзду; влаштувала для підйому на верх скелі сходи для пішоходів, і приготувала велику кількість матеріалу для побудови братських келій.

Упродовж тієї ж зими таврійський губернський архітектор, після ретельного огляду всієї місцевості, уклав (за безпосередньою вказівкою єпархіального начальства) план для всіх будівель і споруд, які мали бути на скелі; цей план після розгляду його Синодом цілком схвалено і повернуто для виконання. За цим планом передбачено:

1. Печерну церкву опорядити і зробити скільки можливо просторішою і зручнішою для богослужіння, нітрохи не змінюючи при тому її давнього виду й характеру, а ззовні місце явління чудотворної ікони, прикрите нині покрівлею балкона, цілком розкрити й опорядити, з влаштуванням неугасимої лампади перед зображенням Богоматері, яке там знаходиться.

2. На самому верху св. скелі спорудити храм на честь Воскресіння Христового, і з'єднати його підземним проходом з внутрішнім печерним храмом, влаштувати при ньому цвинтар і кілька келій для братії, оточивши усе це садом.

3. Три печерні келії у скелі, які служили до цього часу приміщенням для братії, обернути (відповідно до їх розташування біля печерної церкви) на священне призначення – влаштуванням у них невеликої церкви на ім'я усіх святих Афонських, і з уміщенням у них тих ікон і трискладового хреста, які були надіслані з Афонської гори на благословіння нової Успенської обітелі.

4. Внизу під скелею у западинах її, праворуч і ліворуч від печерного храму, збудувати по ряду келій для уміщення нижчої братії, а далі по схилу від скелі до яру у вигляді півкола звести келії окремо для настоятеля і монастирською бібліотекою та лікарнею, особливо для ієромонахів. У самому ж низу, над струмком, збудувати невелику трапезу і поварню, з фонтаном перед ними.

5. При в'їзді на монастирську землю з боку Бахчисарая, під гірським урвищем, збудувати готель для богомольців і відвідувачів, з басейном проти нього зі струмка, що тут протікає. Перед початком самої дороги вгору до скелі, на руїнах старовинної Софійської церкви, котра була обернена колись на мечеть (котра також цілком зруйнована) – збудувати каплицю на честь св. Софії Премудрості Божої, з криницею всередині.

6. Над джерелом, з якого проведено під скелю фонтан з відкриттям його з-під землі – поставити також каплицю для освячення води у дні, встановлені для того церквою.

7. В окремих великих кам'яних скелях з висіченими в них келіями, які лежать в різних місцях в яру, – утворити окремі приміщення для особливих любителів пустинножительства, оточивши кожен цю скелю фруктовими й дикими деревами.

8. Посередині яру зі струмка, що тут протікає, зробити у трьох місцях по басейну і розвести довкола них для обітелі виноградні та масличні сади.

На цьому, наскільки я міг зрозуміти Ф. Хартахая, закінчується виписка з брошури Інокентія. В ній, як ми бачили, описано те, що встигли зробити до кінця 1850 року і що було заплановано в 1851 р. на майбутнє. Інокентій помер, як ми пам'ятаємо, в 1857 р., тому наступний звіт Ф. Хартахай запозичив, мабуть, з поточних справ скиту:

З цих пропозицій від заснування скиту до 1865 року виконано тільки деякі, а саме:

1. Вгорі біля підніжжя скелі, в ущелинах влаштовано до 16 келій, досить зручних для розміщення братії і цілком відповідних характеру пустинного життя. Вони побудовані на кошти добродійців та богомольців.

2. Збудовано двоповерховий кам'яний будинок під залізним дахом в нижній частині схилу, проти самої печерної Успенської церкви, над самим протоком струмка. В цьому будинку розміщується братська трапеза, кухня з пекарнею, коморами і три братських келій. Проти цього будинку перед самим ганком тече з гори фонтан джерельної води, і при ньому влаштовано басейн, де плаває кілька пстругів.

3. Ліворуч від печерного Успенського храму під навісом скелі влаштована нова невелика гарна церква на ім'я рівноапостольних царя Костянтина і Олени, власним коштом і рідкісним старанням дівчини, дочки колезького асесора, що служив у Симферополі, Єлизавети Дмитрівни Беркової.

4. Пильністю і коштом чиновника м. Симферополя пана Айвазова вирубана в скелі (нижче Успенської печерної церкви) і опоряджена як слід невелика церква на ім'я апостола й євангеліста Марка.

5. Збудована на площадці біля скелі кам'яна двоярусна дзвіниця.

6. Споруджено кам'яний будинок настоятеля нижче дзвіниці.

7. Споруджено готель двоповерховий, при якому розведено й сад з фруктових дерев – волоських горіхів, груш та кизилу.

8. Споруджено святі ворота при вході від Бахчисарая в огорожу скиту, гарні, з тесаного каменю, при них по обох боках келії для жителя.

[Бачимо, що жоден пункт плану 1851 р. не виконано.]

9. Під час минулої Кримської війни тут влаштовано особливий цвинтар, де поховані вбиті у битвах за віру й отечество генерали та інші визначні особи.

Положення і устрій самого скиту – особливе і виняткове, являє три-складову обитель, верхній поверх якого – церкви і печерні келії по боках, в середньому, звідки починаються сходи на верх, будинок настоятеля з фонтаном і садом; в нижньому – трапеза зі службами, готель і святі ворота.

У різних місцях скиту облаштовано чотири фонтани з басейнами і три джерела необроблених внизу й вгорі; по узгір'ям проведено дороги, одна для проїзду, а друга для проходу, засаджені каштанами та іншими дикорослими деревами. Весь яр скиту, особливо правий бік його, де й саме його святилище, вкритий розкішною зеленню різних дерев і трав південного Криму, в яких живуть не тільки птахи, але й звірята.

На самій же вершині скель ростуть майже самі ялівці, за винятком невеликої частини білодревника або граба. Окрім невеликого виноградника і подекуди фруктових садів в вершині скиту на південь, в долині між скель пишається невеликий, але прекрасний сад з різних фруктових дерев кримських та іноземних. Сад цей за положенням своїм живо нагадує вертоград Гефсиманський.

При Успенському скиті обшир землі рахується в ущелині, у самому яру, зручній і незручній – 15 десятин і на поверхні скелі – зручній тільки для пасовиська 17 десятин (відведеної містом Бахчисараєм за клопотанням покійного архієпископа Інокентія). Вся земля скиту обнесена кам'яною огорожею, складеною за кримським звичаєм насухо. Окрім того є дві ділянки гористої землі на 50 десятин при річці Качі, за 7 і 25 верст від скиту,

подарованих скиту надвірним радником Кашкадамовим і севастопольським купцем Гуциним.

До скиту з перших років його заснування приписана мурована Анастасіївська церква при р. Качі в урочищі Качи-Кальон, за 8 верст від скита. Там здійснюється богослужіння кілька разів на рік. Місце дивне і примітне давнім цілющим джерелом, на висоті скелі, до якого приходять у не малому числі не тільки християни, але й магометани.

Братії в наш час в Успенському скиту – до 20 осіб: 7 ченців і 13 послушників. Утримується скит трудами братії та приносами богомольців [Хартахай Ф. Христианство в Крыму. – “Памятная книжка Таврической губернии на 1867 г.”, Сф., 1867 г., т. 1, с. 115 – 120].

(1) 1868 р. Довідка

В 1868 році в скиту мешкали 9 ченців і 4 послушники [Державний архів автономної республіки Крим, фонд 513, оп. 1, спр. 2, арк. 11 – використано в кн.: Катунин Ю. А. Монастыри Крыма в XIX – XX веках (по материалам крымских архивов). – Симферополь: Культура народов Причерноморья, 2000 г., с. 36].

(1) 1872 р. Євген Марков Нариси Криму

Російський мандрівник Євген Львович Марков (1835 – 1903) почав відвідувати Крим в 1866 р., а в 1872 р. вперше були надруковані його белетризовані «Нариси Криму», які витримали багато видань. Отже, спостереження його слід датувати 1866 – 1872 роками. Про наш монастир він написав навіть двічі. Перше оповідання міститься у 4-у розділі (Мертвий город):

Вид монастыря не похож ни на что, с чем мы знакомы по картинам и описаниям... Мне он показался просто фантастическим. В глубине пустынного и цветущего ущелья, вы вдруг замечаете высоко в стенах скал окна, балкончик, переходцы и крылечки, прилепленные и выдолбленные как гнезда стрижей... Фигуры святых, нарисованные прямо на дикой скале, кресты, сияющие в углублениях, убеждают вас, что это монастырь... Но долго не приучишься понять это и наглядеться на это...

Никак не сообразишь, как и куда подниматься, не только как там жить... Внизу скалы на огромной высоте; сверху висит такая же высокая и тяжелая громада... Издали эти кресты и окошечки, чернеющие на разных высотах, кажутся маленькой, миленькой игрушкой, устроенной для декорации.

Цыган мой, не разделявший моих фантастических воззрений, прехладнокровно гнал лошадей через сад к монастырским зданиям, стоявшим внизу, на дне ущелья, которых я сначала не заметил... Это уже все новые прибавления, проникнутые новыми воззрениями на удобство жизни и на самую цель жизни. Тут пахнет монастырем, но монастырем подчиненным особенному министерству, получающим штатное содержание из государственного казначейства, по ассигновкам и сметным расписаниям, а не теми пустынно-скитскими, в которых ели корни и спали на камнях.

Тот монастырь, – вон там наверху, ископанный уставшею и исхудалою рукою, скрывший в себе тех, кому действительно необходимо было скрываться, кто бежал мира и добровольно погребал себя в камнях... Вот наверху его темные окошечки, его тесные и низкие пещерки... Там не было

коридоров и номеров, и ковриков по крашеному полу, и чистеньких новеньких штор.

Когда мы въезжали по довольно удобному подъему, монах в белом балахоне, работавший с заступом около деревьев сада, поклонился нам, не отрываясь от работы... Это был сам настоятель монастыря. Здесь все монахи за работой, кто в саду, кто в кузне... Сад у них огромный и новый, требует много ухода... Как жаль, что не везде у нас встретишь такой трезвый взгляд на занятия отшельников!..

В монастыре я нашел только молоденького послушника, мальчика лет пятнадцати, да и тот был чем-то занят... Он повел меня по лестницам, вырубленным в скале, в старинные бедные церквочки, похожие скорее на часовни, которых своды едва ли позволяли вытянуть голову... Хотя золоченые образа и новая живопись несколько изменили древний характер этих молелен, однако сущность не могла не сказаться... Вид неописанный... Все ущелье, с самого устья своего, видно *a vol d'oiseau*...

Противоположный ряд диких укреплений смотрится на вас, глаз в глаз, и вершины их, освещенные уже невидимым для вас солнцем, кажутся чрезвычайно близкими, рукой достать... Перед монастырем, за садом, тихое кладбище с высокими крестами; это останки севастопольских воинов, привезенных сюда на вечный покой... Тут могилы несчастных генералов несчастного дела при Черной речке: Вревского и Веймарна. Оба лежат рядом, а вокруг них, без счету и без имени, русские солдатики. Почивайте, братцы! Тут вам тихо и тепло!

Константиновская церковь уже в новом вкусе; она выстроена как будто на балконе, или, скорее, в алькове. Порохом вырвали пещерку в стене скалы, выровняли пол, и под сводом этой пещеры, в постоянной защите от дождя и непогод, как под стеклянным колпаком, сложили довольно большую и довольно хорошенькую церковь. Но эта большая церковь смотрит такую куколкою, когда подъезжаешь к монастырю снизу. Свод, широко ее покрывающий, составляет только мало заметную ямку в целой громаде скалы...

Вообще, Успенский скит интересен только издали. Внутри почти нечего осматривать; только разве пройти по внутренним переходам из яруса в ярус, да полюбоваться видами с балкона, у кого не кружится голова...

Друге оповідання міститься в окремії частині «Нарисів», яка має назву «Печерні міста Криму» і окрему нумерацію розділів. Тут у 2-у розділі читаємо:

Живописное ущелье Успенского скита благоухало садами. В эту узкую и глубокую теснину уже забрались зеленые тени и прохлада вечера, хотя солнце было высоко над степью.

Чем-то непонятным и чуждым нам глядели эти окошечки келий, черневшие высоко над землею, в белых толщах известняка. Переходцы, лесенки, балкончики прилеплены над отвесною пропастью, как гнезда ласточек, словно жить в нем не людям, а пернатым.

Византийские фигуры святых мучеников, в золотых венчиках и цветных одеждах, в наивно-благочестивых позах, писанные прямо по сырцу скалы, окружают входы пещерных церквей и сообщают характер глубокой средневековой древности этому полувоздушному, полуподземному скиту.

На верху столообразной скалы, в которой высечены пещеры скита, огромный крест венчает всю западную стену ущелья; как будто и ущелья, окружающие его, и горы, составляют один титанический храм. К этому кресту ведет чрезвычайно крутая лестница, с бесчисленным множеством ступеней, высеченная в толще скалы. Мы поднялись по ней и, с плоской вершины горы, уже обращаемой монахами в плодовый сад, могли свободно обозреть окрестность; только отсюда можно убедиться в естественной принадлежности Успенского скита и Чуфут-кале к Бахчисараю, предместьями которого они всегда считались. И до Бахчисарая, и до Чуфута отсюда рукой подать, а снизу, проезжая по окольным дорогам, среди скалистых стен, даже не подозреваешь этой близости.

Долина, над которою мы стояли, полная теперь монастырскими садами, недавно еще носила название Марианполя, города св. Марии. Это был религиозный центр крымских греков, местопребывание их митрополита; русское правительство. незадолго до присоединения Крыма, намеренно переселило отсюда греков на берега Азовского моря. Новый Марианполь или Мариуполь, в пределах единоплеменной России, должен был привлечь к себе помыслы промышленных крымских греков и нанести сильный удар умирающему ханству.

До сих пор сохранилась старинная привычка чествовать древнюю святыню Крыма, святыню Крыма, и 15-го августа, в день Успения св. Девы Марии, старый Марианполь или Успенский скит наполняется толпами богомольцев, особенно греков. Игумен показывал нам все уголки своего горного хозяйства, и, несмотря на свои лета, бодрее всех нас поднялся по крутым ступеням к подножию креста. Но мы спешили в Чуфут и должны были отказаться от любезного приглашения выпить чашку чаю под тенью монастырских персиков [Марков Е. Л. [Очерки Крыма](#). – Спб.: тип. К.Н.Плотникова, 1872 г.].

Слід знати, що в 1902 році було надруковано третє видання книги, рясно ілюстроване фотографіями. Ці фото, хоча й низької якості, ми відтворюємо в [нашій галереї](#) монастиря.

Хоча стремління нашого автора до літературних красот зашкодило документальності, все ж таки даремно «історики» ігнорують цей текст. Ми, фізики-теоретики, будемо намагатись щось із нього видобути.

(1) 1872 р. Михайло Родіонов Опис Таврійської єпархії

Михайло Родіонов, про якого ми [вже згадували](#), опублікував опис Таврійської єпархії. Історичний нарис Успенського монастиря там дуже слабенький і заснований на статті Ф. Хартахая. Цікавішими є відомості про сучасний йому стан скиту.

Перелік нових споруд – такий самий, як у [Ф. Хартахая](#), але уточнено, що побудовано 16 келій. В скиту були 1 архімандрит, 3 ієромонахи, 1 ієродиякон, 5 ченців і 2 послушники (12 душ). Землі в яру між горами було 30 десятин, на верху скелі – 20 десятин незручної кам'янистої землі. На р. Качі є ділянка на 16 десятин, подарована купцом Гуциним, і 43 десятини гористої землі, подаровані Кашкадамовим.

Архієпископ Інокентій подарував скиту 27 акцій торговельного пароплавства, дохід від яких становить 1000 – 1500 рублів щорічно. У Симферополі скит має подвір'я з одноповерховим кам'яним будинком і церквою в цьому будинку – подарунок дворянки Єлизавети Дмитрівни Беркової в 1857 р. [Родионов М. Статистико-хронологическо-историческое описание Таврической епархии : общий и частный обзор. – Сф. : 1872 г., с. 230].

(1) 1874 р. Джон Телфер Подорож до Криму

Англійський мандрівник Джон Телфер (1831? – 1907) в 1874 р. проїхав по Криму і Закавказзю. Про наш монастир він написав так:

The monks of the monastery of the Ouspenye, were fitting up a good-sized house for the reception of votaries and pilgrims to the shrine of their Virgin Mary, which would be available to strangers of every Christian denomination; but no provision was being made for the supply of meat and drink. Travellers, however, may at all times rely upon finding desirable accommodation in a Tatar home.

Returning towards the palace, we continued in a southerly direction along the Douryel-sou, «stagnant water», a fitting name for a stream that is dammed with the refuse of the town, and passing through the tchynggheny, «gipsy» quarter, a straggling and foul neighbourhood where the dwellers in the extreme condition of dirt universally follow the occupation of blacksmiths, we entered the Mairem, «Mary's» ravine, formed of lofty and nearly perpendicular cliffs that extend to the picturesque valley of the same name as the town, where were of old the gardens of the khans.

We kept to the right, and halted to mount the wooden stairs, and steps cut in the rock, to visit the chapel and **monastery of the Ouspenye**, «Assumption», in the ancient crypts high up the white calcareous cliff. The road hence continues to the end of the valley, but we preferred crossing it to take the shortest path to Tchyfout-Kaleh, two miles from Baghtcharai [Telfer J. B. The Crimea and Transcaucasia. – London: H. S. King, 1876, vol. 2, p. 185 – 186, [191 – 192](#)].

Ченці Успенського монастиря мають будинок гарного розміру для прийому прихильників і паломників до їх святині діви Марії, котра має бути доступною для християн усіх визнань. Але вони нітрохи не дбають про постачання м'яса і пиття. Однак мандрівники по всяк час можуть розраховувати знайти належний прийом у татарському домі.

Повернувшись до палацу, ми пішли далі в напрямку на південь (?) уздовж Дурель-Су, «стоячої води» – відповідна назва для потоку, який перегороджений сміттям із міста. Він проходить через циганський квартал, невпорядковане і засмічене передмістя, де мешканці в умовах неймовірного бруду постійно займаються ковальством. Ми увійшли у Майрем, ущелину Марії, утворену високими і майже прямовисними скелями, які тягнуться уздовж мальовничої долини такої ж назви, як і місто, де в давнину були ханські сади.

Ми повернули праворуч і зупинились перед дерев'яними сходами, і ступенями, вирубаними у камені, щоб відвідати каплицю і монастир Успіння в давній печері високо у білій вапняній скелі. Дорога тут продовжувалась до кінця долини, але ми визнали за краще перетнути її і піти найкоротшим шляхом до Чуфут-Кале у двох милях від Бахчисарая.

Як бачимо, подробиць тут небагато, але нема підстав ігнорувати звістку про монастирський готель у Бахчисараї, як то люблять робити «історики».

(1) 1874 р. Федір Ліванов Опис монастиря

Федір Васильович Ліванов (? – 1879) – російський чиновник і письменник, в 1874 році надрукував серію брошур про пам'ятки Криму, котра в 1875 році була випущена у вигляді окремої книги (зі збереженням окремої пагінації брошур). Одна з брошур – «Бахчисарайский Успенский скит в Крыму» – містить популярний історичний нарис, про який ми ще трохи поговоримо в розділі історіографії. Особисті враження, які нас тут цікавлять, зводяться буквально до наступного:

Переходи, драбинки, балкончики приліплені над прямовисним урвищем, як гнізда ластівок, неначе жити в них не людям, а повітряним, неземним істотам... Візантійські фігури святих мучеників у золотих вінцях, написані прямо по сирцю, надають характер глибокою давнини напів-повітряному, напів-підземному Успенському скиту [Ливанов Ф. В. Путеводитель по Крыму с исторически описанием достопримечательностей Крыма. – М.: 1875 г., разд. паг.; глава «Бахчисарайский Успенский скит в Крыму», с. 41].

Весь нарис його – суцільна компіляція, і може бути, що і ці рядки – не його власні, а звідкись запозичені, тільки я поки що не дошукався...

(1) 1870-і роки Спостереження О. Л. Бертъє-Делагарда

Олександр Львович Бертъє-Делагард (1842 – 1920) був військовим інженером і дослужився в Росії до генерал-лейтенанта. В 1870-х роках він спостерігав за розбудовою монастиря:

Успенський монастир частково успадкував печери, а частково від самого свого відновлення і на моїх очах у 1870-і роки довбав нові. У ченців навіть були визначені розцінки на такі роботи тоді ж мною записані, які я й наводжу на пам'ять в майбутньому.

У найбільш тісних місцях, де приходилось довбати скелю сидючи, платили за кубічний аршин [0.36 куб. м] до п'яти рублів; де було вільніше, ціна знижувалась до 1 – 2 рублів і навіть до 50 копійок. Середню вартість звичайної житлової печери рахували 1 рубль за аршин. Рубання сходів на самий верх скелі обійшлося монастирю всього в 100 рублів, при висоті сходів близько 200 футів [60 м].

Звідси видно, що кубічна сажень [3.24 куб. м] печерного приміщення, рахуючи його всередині, обходилась менше 30 рублів, тоді як сажень звичайного будинку, з додатком зовнішніх обводів, начорно коштувала не менше 60 – 80 рублів.

Удвічі менша початкова вартість, крайня простота роботи, яка потребувала лише малого уміння з одного фаху – каменяра у найбільш м'якому камені, а більше всього майже вічна міцність, вогнестійкість і наслідування моди – ось основні і навіть єдині причини влаштування печерних приміщень, особливо для тих потреб і для тієї частини населення, котрі не вимагали особливих життєвих зручностей: церкви, келії, склади, сторожки, житла бідняків [Бертъє-Делагард А. Л. Исследование некоторых недоумённых

вопросов средневековья в Крыму. – Известия Таврической учёной архивной комиссии, 1920 г., № 57, с. 120 – 121].

1876 – 1900 рр.

(1) 1887 р. Гермоген Опис Таврійської єпархії

Гермоген (Добронравін) (1820 – 1893) недовгий час (1882 – 1885) був Таврійським єпископом і склав опис цієї єпархії. Історичний нарис скиту заснований на книзі Родіонова (1872), а опис сучасного стану містить цікавинки:

В самому скиту є 4 храми:

1. Давній печерний, досить великий храм Успіння божої матері, вирубаний у самій скелі, на прямовисній її висоті. Перед ним – балкон. У храм ведуть високі й довгі вирубані в скелі сходи.

2. Ліворуч від Успенського храму – невелика церква під навісом скелі. Вона влаштована в 1857 р. на кошти дочки колезького асесора, що служив у Симферополі, дівчини Єлизавети Дмитрівни Беркової, освячена на ім'я царів Костянтина і Олени. Доброчинниця померла 7 жовтня 1878 р. і похована у скиту.

3. У скелі нижче Успенського храму вирубана в 1859 р. невелика церква св. Євангеліста Марка – на кошти чиновника Марка Айвазова, який служив у Симферополі. Всі ці три храми знаходяться на правому боці ущелини.

4. На лівому боці ущелини – невеликий мурований храм св. Георгія на цвинтарі, освячений в 1875 р. Він збудований на кошти землевласника Георгія Івановича Пироцького.

Інші будівлі в скиту: невелика кам'яна дзвіниця на площадці біля скелі, споруджена в 1850 р.; там само кам'яний будинок настоятеля з фонтаном і фруктовим садом. У самій скелі вирубано до 16 братських келій, стіни яких всередині покриті дошками.

При вході з Бахчисарая в огорожу – святі ворота з каменю. В ущелині – готель, трапеза для братії, кухня та інші служби. В різних місцях – оброблені фонтани й необроблені джерела.

Поза скитом:

1. Храм Введення божої матері у Симферополі, зв'язаний з кам'яним будинком, пожертвуваним в 1857 р. на користь скиту Є. Берковою.

2. Храм св. великомучениці Анастасії, кам'яний, з дерев'яним куполом, досить великий і світлий, за 8 верст від скиту, на лівому березі р. кача, на уступі мальовничої скелі Качи-Кальон.

Колись він був домовою церквою землевласника Хвицького, а в 1851 р. приписаний до Бахчисарайського скиту. Приділ на честь Страсної ікони Божої матері освячено преосвященим Інокентієм. Тут же – братські келії, служби і фруктовий сад.

На вершині скелі, під навісом або склепінням тієї ж скелі на великій площадці – джерело св. Анастасії з чистою і приємною на смак водою. Підйом до джерела досить важкий як через висоту і крутизну скелі, так і через неправильність та ветхість ступенів.

Ченців у скиту, окрім послушників, не більше 10 – 12.

Настоятелями були:

- архімандрит Полікарп (1850 – 1853 pp.);
- ігумен Митрофан (з 1853 p.);
- архімандрит Микола;
- архімандрит Діонісій (1864 – 1869, 1877 – 1882 pp.);
- архімандрит Михайло (1869 – 1874 pp.);
- Антоній Люцернов (студент Новгородської семінарії, 1874 – 1877 pp.),
- нині – намісник Олександрівської лаври;
- ієромонах Єфимій (Григорій Четиркін, з 1882 p., помер у скиту в 1885 p.);
- Сергій (колишній економ Таврійського архієрейського дому, 1885 p. – відмовився);
- ієромонах Герман (від 1885 p.).

Скит має 332 десятини 1233 кв. сажених земель: в самому скиту – 45 десятин 2033 кв. сажених зручної та незручної землі; поза скитом ділянка 16 десятин в 25 верстах в бік моря, при Анастасіївському подвір'ї – 4 ділянки (270 десятин 1600 кв. сажнів).

Скит має 27 акцій товариства пароплавства і торгівлі на Чорному морі, по 150 рублів кожна. Він вносить на потреби училищ 550 рублів на рік.

Імператор Олександр 1-й, відвідавши в 1818 p. печерний храм, спитав протоієрея Спіранді: «Де місце явлення св. ікони?» Протоієрей, вийшовши з ним з храму на балкон, вказав на стіну із зображенням на ньому лику Богоматері. Державний богомолець наказав подати собі драбину і свічку. Запаливши свічку, піднявся по драбині до самої ікони, приклався до неї і власноручно приліпив перед нею до стіни свічку [Гермоген Таврическая епархия. – Псков : 1887 г., с. 481 – 483].

Цю пізню байку про Олександра 1-го некритично повторили сучасні «історики» [Герцен А. Г., Могаричев Ю. М. Свято-Успенский бахчисарайский монастырь. – Православные монастыри: Симферопольская и Крымская епархия Украинской православной церкви Московского патриархата, Симферополь, Сонат, 2006 г., с. 245]. Критичний перегляд справи – в [окремому нарисі](#).

(1) 1889 p. Ганна Москвич Путівник по Криму

Успенський монастир, відстоїть від міста [Бахчисарая] за 1.5 версти, користується великою популярністю в Криму. Сюди на день храмового свята 15 серпня прибуває маса богомольців.

Заснування скиту відносять до 2-ї пол. 15 ст. Він примітний в історичному відношенні тим, що служив світильником і опорою християнства в Криму і пережив панування ісламу на півострові.

Храм зберігся з давніх часів у первісному своєму місцеположенні, котре дало можливість грекам відстояти його від зазіхань мусульман.

Печерна церква монастиря, з її вікнами і балкончиками, вирубана на половині [висоти] гори у прямовисній скелі, і туди ведуть широкі сходи.

Настоятелем скиту є ієромонах о. Герман; ченців 12 чоловік.

Церков у скиті чотири:

- 1, соборна в ім'я Успіння – у скелі;
- 2, в ім'я св. Костянтина і Олени – під скелею;
- 3, в ім'я св. євангеліста Марка – у скелі;

4, св. великомученика Георгія – на найбільш видному і живописному місці, проти головних печерних споруд. Вона збудована у 1882 р. на приватні кошти пані Перовської і винеслась на 20 тис. рублів.

В Успенському скиті до послуг богомольців і туристів є готель з кількома номерами, за котрі плата не береться (добровільне подаяння опускається звичайно при від'їзді у монастирську скарбонку). Багато хто приїжджає сюди прямо з вокзалу з багажем (навіть вночі). Художники, які пишуть етюдів, нерідко гостюють тут по 2 – 3 тижні. При готелі перебуває чернець-готельник; можна дістати самовари, молоко, яйця та інше. Взагалі Успенський скит відрізняється своєю гостинністю.

Трохи вище будинку настоятеля, попри невелику дуже оригінальну й ефектно побудовану каплицю, не важко дістатись до схованих від очей, не дуже красивих сходів, вирубаних досить майстерно у скелі. Цими сходами радимо піднятись на вершину скелі, звідки відкривається вражаюча картина на монастир, на Чуфут-Кале, на Бахчисарай та на Іосафатову долину [Москвич А. Практический путеводитель по Крыму. – Ялта: Тип. Н.Р. Петрова, 1889 г., с. 110 – 111].

В датуванні скиту автор слідує Хартахаю. Опис цікавий побутовими подробицями та деякими деталями щодо споруд. Ясно, що ніхто з «істориків» його не використав.

(1) 1890 р. Василь Зверинський Монастирі Російської імперії

Василь Васильович Зверинський (1835 – 1893) – російський статистик, автор важливого каталогу російських монастирів. Про наш монастир він склав таку довідку:

Успенський Бахчисарайський, або Панагія, чоловічий скит 1-го класу, Таврійської губернії, Симферопольського повіту, за 30 верст на південний захід від Симферополя і за 3 версти на схід від Бахчисарая, у сусідстві з Чуфут-Кале, при глибокій ущелині, оточений з обох боків прямовисними скелями, які піднімаються до 70 сажнів над рівнем струмка.

Скит складається з печер, вирубаних в урвищі, які з'єднуються між собою за допомогою легкої галереї, котра тягнеться на велику відстань уздовж урвистого краю гори. Печери ці служать келіями, до яких ведуть сходи, вирубані в урвищі, а одна з них служить церквою.

Хто створив ці дивні споруди – невідомо; відомо тільки, що в останні віки біля підніжжя існувало грецьке поселення, яке звалось Маріамполем або Мар'їним – від явленої ікони Божої матері, панагії, котра знаходилась у скелі.

За кримських ханів монастирем управляли митрополити, з яких першим відомий Константій, який правив Готською церквою в 1587 р. В 1778 р. монастир був залишений християнами, які перейшли до Росії і утворили місто Маріуполь.

Чернече життя відновлено в ньому тільки у 1850 р., до того ж часу [монастир] вважався цвинтарною церквою, приписаною до Бахчисарайського собору [Зверинский В. В. Материалы для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи. – Спб. : 1890 г., т. 1, № 539, с. 274 – 275].

Як бачимо, довідка зосереджена на давньому періоді, що відповідає верхній хронологічній межі – 1800 рік – обраній автором для своєї праці. Примітно виглядає список використаної літератури. Окрім довідника Ратшина (1852, звідки узято помилкові 3 версти) і брошури Ліванова (1874) вказано описи Демідова (1837) та Шишкіної (1845). Але ці останні вказівки нічого не допомогли – наступні «історики» не використали не тільки ці описи, але й довідник Зверинського.

(1) 1894 р. Довідка

В 1904 році під час ревізії скиту було використано довідку 1894 року. Скит мав 297 десятин землі. Його доход формувався так:

- продаж свічок – 255 рублів 45 коп.;
- грошові пожертвування – 628 рублів;
- випадкові доходи – 4063 рублі 30 коп. [і що це за доходи, які в рази перевищують усі інші статті?];
- кружечний збір – 1447 рублів 79 коп.;
- відсотки на капітали – 1570 рублів 80 коп.;
- оброчні статті – 1810 руб. 22 коп. (це доходи від готелю, врожаю фруктів, оренди землі);

Все це разом складало 9775 рублів 56 коп., але ревізори вирахували доход в сумі 12 173 рублі 76 копійок, отже, було ще якесь джерело в розмірі 2 398 рублів 20 коп.

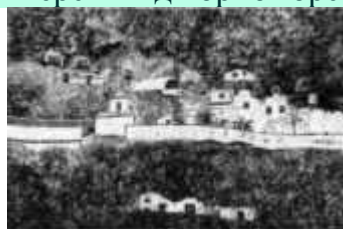
В скиту були настоятель Ісидор, 20 ченців, 9 послушників і 21 чоловік на випробуванні [Державний архів автономної республіки Крим, фонд 118, оп. 1, спр. 3250, арк. 4 – 5 – використано в кн.: Катунин Ю. А. Монастири Крыма в XIX – XX веках (по материалам крымских архивов). – Симферополь: Культура народов Причерноморья, 2000 г., с. 36].

20 ст.

(1) 1901 р. Леонід Денісов Опис монастирів Російської імперії

Свою роботу над каталогом монастирів Денісов почав у 1901 році, а складання книги почалось в 1905 році. Оскільки опис нашого монастиря посиляється на рукописну довідку 1901 р., ми відносимо статтю до цього року:

Бахчисарайський Успенський, або Панагія – позаштатний спільножительний чоловічий скит за 2 версти від заштатного міста Бахчисарая, праворуч від татарського урочища «Салачик», за 4 версти від станції Бахчисарай Севастопольської залізниці, за 30 верст від губернського міста Симферополя і за 42 версти від чорноморської пристані у Севастополі.

Час заснування скиту, який складається з печер, висічених у скелястому урвищі, невідомий. За кримських ханів скитом керували грецькі митрополити, з яких першим відомий митрополит Готський Константій в 1587 р. В 1778 р., коли кримські греки переселялись в Росію, скитські інокі і жителі селища, яке знаходилось біля підніжжя скель, також від'їхали. З того часу скит залишався у запустінні і був відновлений лише в 1850 р. Інокентієм, архієпископом херсонським і таврійським.

Храмів п'ять:

- 1, печерний Успенський (відновлений у 1850 р.);
- 2, св. євангеліста Марка;
- 3, св. Костянтина і Олени (1859 р.);
- 4, св. великомученика Георгія (1875 р.);
- 5, св. Інокентія Іркутського (1896 р.).

У скиту зберігається чудотворна Успенська ікона божої матері, подарована в 1781 р. полковником Тотовичем. 15 серпня відбувається хресний хід з Бахчисарайського собора у скит.

В скиту поховані між іншими: генерал-ад'ютант барон Павло Вревський (убитий 4.08.1855 р.); генерал-майор Петро Веймарн (убитий 4.08.1855 р.).

Скит володіє 312 десятинами землі. Ігумен, 8 ієромонахів, 5 ієродияконів, 7 ченців, 40 послушників. [Серед джерел статті вказано «Рукописні відомості 1901 року» – оце, мабуть, вони.]

Анастасіївська чоловіча кіновія [приписана], за 8 верст від монастиря, при р. качі, в урочищі Качі-Кальон. Заснована у 1851 р. архієпископом Інокентієм. Храмів два:

- 1, св. великомучениці Анастасії Узорішительниці;
- 2, св. мучениць Віри, Надії, любові й матері їх Софії.

Також є цілюще джерело, що знаходиться на високій скелі.

Подвір'я Бахчисарайського чоловічого скиту [у Симферополі], пожертвуване дочкою колезького асесора, дівчиною Єлизаветою Берковою в 1859 р. При ньому храм на честь Введення до храму пр. Богородиці [Денисов Л. И. Православные монастыри Российской империи. – М.: 1908 г., с. 787 – 789].

Джерелами для складання статті вказано Зверинського (1890, що і так відчувається), Ліванова (1874) та популярні путівники. Мабуть, з якогось із них запозичена фантазія про ченців, які виселились у 1778 році. До статті додано фото монастиря.

(1) 1904 – 1905 рр. Ревізія монастиря

«Дело о ревизии Успенского скита г. Бахчисарая» [Державний архів автономної республіки Крим, фонд 118, оп. 1, т. 3, ч. 1, спр. 3250].

[Коротка анотація](#) обіцяє нам документи від 7 липня 1904 до 9 травня 1905 року.

Ю. Катунін подав з неї такі відомості: в скиту було 6 ієродияконів, 4 ієромонахи, 11 ченців, 6 послушників, 19 чоловік на випробуванні. Ревізійна комісія виявила непорядки в управлінні скитом, внаслідок чого ігумен Зосима був усунутий, а на його місце призначено ієромонаха Христофора [Монастири Крима

в XIX – XX веках (по материалам крымских архивов). – Симферополь: Культура народов Причерноморья, 2000 г., с. 37]

(1) 1910 р. Россия : полное географическое описание нашего отечества

На початку 20 ст. в Петербурзі задумали надрукувати опис Російської імперії. Опис Криму зробив Я. Ф. Ставровський. Статистичні дані про Бахчисарай належать до 1904 року:

В Бахчисарай є 1 православна церква, 1 вірмено-григоріанська церква, 1 чоловічий монастир [Россия : полное географическое описание нашего отечества. – Спб.: 1910 г., т. 14, [с. 696](#)].

Опис монастиря виглядає так:

В ½ версті на схід від міста [Бахчисарая] дорога, яка служить продовженням Базарної вулиці, вступає у тісну ущелину, яка зветься *Маирем*, а у російського населення перероблена у *Мар'їно*. В цій ущелині знаходиться **Успенський скит**, заснований греками, за деякими припущеннями, у 1 пол. 15 ст., тобто незадовго або одночасно з перенесенням татарської столиці у Бахчисарай.

Із заснуванням монастиря пов'язано ряд легенд про страхітливого змія, який пожирав людей і худобу, котрий якимось був знайдений мертвим перед явленням образом Божої Матері, який випромінював світло. Це чудо, як каже легенда, трапилось 15 серпня, тому тут і був заснований монастир Успіння Богородиці.

Для татар, які відзначались в цілому релігійною терпимістю, монастир, подібно до інших християнських храмів, служив тільки джерелом поборів, від чого він нерідко сильно потерпав, що між іншим видно із звернення його до московських царів по милостиню. В одному документі часів царя Федора івановича говориться: «Приїхав з Криму з кримськими гінцями, з монастиря Пречистої Богородиці на Салачику грек Пасхалій бити чолом про милостиню».

В 1778 р. греки, що населяли Бахчисарай, були переселені Потьомкіним на берег Азовського моря, де заснували м. Маріуполь. Уходячи, вони узяли з собою ікону Божої Матері, котра притягали в монастир натовп богомольців, тому монастир почав занепадати.

На місці його в 1850 р. архієпископ Інокентій влаштував російський православний Успенський скит, в якому нині налічується близько 30 чоловік монашествующих.

Монастирські будівлі розташовані на тісних площадках, вирубаних у вертикальній Успенській скелі. На площадку веде вирубана у скелі дорога і широкі сходи. Всіх церков 5; із них головний соборний храм Успіння Богородиці влаштовано в печері. По краю урвища іде довга вирубана у скелі галерея з колонами і балкончиками, котра з'єднує між собою влаштовані в печерах келії. На другій площадці біля будинку ігумена влаштовано фонтан, якій б'є з хреста у вигляді сяєва, а по боках уміщено дві викопані із землі великі амфори.

За церквою по вирубаних у скелі сходах можна піднятися на вершину гори, звідки розгортається красивий вид на Бахчисарай і Чуфут-Кале, що лежить на протилежному боці ущелини. Внизу розплановано гарний

монастирський парк і влаштовано готель для приїжджих. На монастирському цвинтарі багато давніх грецьких пам'ятників, а також поховано кількох учасників севастопольської оборони, як-от барон Вревський, Веймарн і 10 офіцерів [там само, [с. 702](#)].

Історичний нарис монастиря не витримує найменшої критики, але опис стану цікавий. Менше з тим, ніхто з «істориків» його не використав.

(1) 1912 – 1914 рр. Відомості про монастирі

«Сведения о состоянии и работе монастырей. Ведомости о лицах духовного звания, находящихся при монастырях и др.» [Державний архів автономної республіки Крим, фонд 138, оп. 1, спр. 41].

[Коротка анотація](#) обіцяє нам документи від 7 січня 1912 до 3 квітня 1914 року. Мабуть, там є й матеріали про наш монастир. Слідів використання цієї справи істориками я поки що не знайшов.

(1) 1913 р. Григорій Москвич Путівник по Криму

Григорій Григорович Москвич (1852 – 1942) – автор численних туристичних путівників по Росії, перший з яких (присвячений Криму) був надрукований у 1888 році. Вище ми цитували путівник 1889 року, на якому автором позначено Ганну Москвич (я не вмію пояснити цієї особливості). Далі ми цитуємо 25-е видання цього путівника, котре надруковано в 1913 р. (отже, видання виходило щороку). В передмові зазначено, що в текст внесено необхідні оновлення, і справді бачимо значні відмінності від тексту 1889 р.:

Із Чуфут-Кале кам'яна стежка, по якій спускаються пішки, приводить у сад **Успенського монастиря**. Монастир знаходиться за 0.5 версти від Бахчисарая і становить ближчу його околицю. Для осіб, які не роблять описану вище поїздки по колу, огляд монастиря не становить утруднень, оскільки візник по таксі бере туди і назад з двох осіб 80 коп., з 3 і 4 – 1 рубль.

Монастир користується великою популярністю, сюди на день храмового свята, 15 серпня, прибуває з усього Криму маса богомольців.

В 1850 р. стараннями архієпископа Інокентія на місці давнього грецького монастиря був заснований російський православний Успенський скит.

Головний храм зберігся від давніх часів у первісному вигляді. Печерна церква монастиря, з балкончиками, вирубана на половині [висоти](#) гори у прямовисній скелі, і туди ведуть широкі сходи. Святиною печерної церкви, як і монастиря, служить копія чудотворного образу Маріупольської Цариці Небесної.

На тому ж другому уступі Успенської скелі знаходиться будинок ігумена, а перед ним – фонтан вічно холодної і чистої, як кришталь, води, котра б'є з хреста; по боках дві великих амфори – величезні глеки, знайдені у землі.

Трохи вище нової церкви, попри невелику дуже оригінальну й ефектно побудовану каплицю, не важко дістатись до схованих від очей, але дуже красивих сходів, вирубаних досить майстерно у скелі. Цими сходами можна піднятись на вершину скелі, звідки відкривається красива панорама на Чуфут-Кале, Іосафатову долину і Бахчисарай.

В Успенському скиті до послуг богомольців і туристів є готель з кількома номерами, за котрі береться дуже скромна плата. Багато хто приїжджає сюди прямо з вокзалу з багажем (навіть вночі). При готелі перебуває чернець-готельник; можна дістати самовари, молоко, яйця та інше за невелику плату [Москвич Г. Г. Иллюстрированный практический путеводитель по Крыму. – Спб.: Путеводители, 1913 г., с. 145 – 146].

В цілому опис 1889 року був змістовнішим, але видання 1913 р. містить фото монастиря.

(1) 1923 – 1925 рр. Ліквідаційна справа

«Материалы о ликвидации православных церквей: «Успения Пресвятой Богородицы», «Евангелиста Марка», «Константина и Елены», «Иннокентия Иркутского», «Георгия Победоносца» Успенского скита близ Бахчисарая» [Державний архів автономної республіки Крим, фонд Р. 663, оп. 10, спр. 274].

Коротка анотація обіцяє нам документи від 29 червня 1923 до 4 січня 1925 року: виписку з протоколу засідання Кримського ЦВК, листування, описи рухомого і нерухомого церковного майна.

З істориків монастиря цю справу використав Ю. Катунін [Катунин Ю. А. Монастыри Крыма в XIX – XX веках (по материалам крымских архивов). – Симферополь: Культура народов Причерноморья, 2000 г., с. 38 – 41].

В 1921 р. земля, нерухоме майно і гроші монастиря були націоналізовані, на його території була відкрита «трудова колонія ім. Артема» [я не думаю, що це була тюрма в чистому вигляді, бо вона підпорядковувалась Народному комісаріату соціального забезпечення Криму]. В числі відібраного – 227 десятин землі (в тому числі 5 – під садами й городами, 0.5 – під виноградником); 2 667 854 рублі 18 копійок грошей. Віруючим залишили храми та бл. 400 предметів «рухомого майна».

Наступний етап розгрому – 23 квітня 1923 року. Було вилучено 17 срібних предметів вагою 41 фунт [18.5 кг] під виглядом «боротьби з голодом». Голод лютував у Криму в 1921 – 1922 роках, а як він скінчився – почались конфіскації.

Нарешті, на початку 1923 року чекісти (НКВД Криму) ухвалили знищити 5 церков монастиря (Успіння, св. Марка, св. Костянтина і Олени, св. Інокентія Іркутського, св. Георгія). 13.06.1923 р. таку ж ухвалу прийняв Симферопольський окрвиконком. Приміщення церков передавались колонії ім. Артема, культове майно – в НКВД. Уже 16.06.1923 р. комісія з Бахчисарайського райвиконкому вилучила 14 мідних і срібних цінних предметів і опечатала храми. 6.12.1923 р. рішення про закриття церков затвердила президія Кримського Центрального виконавчого комітету.

Наступна комісія з Бахчисарайського райвиконкому оглядала монастир в жовтні 1925 року. Церква св. Марка була зруйнована, повністю пограбовано дерев'яну підлогу, вікна та двері, опалювальна піч загрожувала обвалитися. Церкви Успіння та Костянтина і Олени перебували у задовільному стані

[«задовільному» з вандальської точки зору, додамо від себе]. Каплиця на цвинтарі поступово руйнувалась. Комісія радила передати ці церкви громаді греків парафії Саланчук, але вище начальство це заборонило.

Були відхилені і два наступних прохання про передачу церков віруючим – у 1926 і 1927 роках. На Успіння 15 (28).08.1927 р. тут сталося навіть народне заворушення, зібралось бл. 1500 віруючих, які намагались відбити замки з церков. Їх розганяла міліція, декого заарештували.

Нарешті в 1928 році 4 церкви (окрім Успенської) були розібрані на будівельні матеріали.

Так реферує цю архівну справу Ю. Катунін.

(1) 1985 р. Каталог пам'яток

Успенская церковь, VIII в. Вырублена в скале на краю отвесного обрыва. В плане неправильный прямоугольник. Внешняя стена над обрывом сложена из камня с оконными проемами. Потолок плоский. Внутренняя продольная стена расчленена четырьмя грубо вытесанными колоннами. Масляной живописью XIX в. покрыты скала над наружной стеной и стена между двумя колоннами в интерьере. К памятнику ведет широкая каменная лестница. В 1965-1966 гг. по памятнику произведены ремонтно-реставрационные работы: восстановлены внешняя стена и утраченные части лестницы, реставрирована живопись [+ [план](#), [фото](#)].

Колокольня, середина XIX в. Сложена из известняка, одноярусная, квадратная в плане, в виде портика с небольшими колоннами тосканского ордера на высоком цоколе. Покрыта четырехскатной крышей в виде шатра [+ [фото](#)].

Дом настоятеля, середина XIX в. Одноэтажный, прямоугольный в плане, на высоком цоколе, сложен из тесаного камня-известняка, кладка порядовая, оштукатурен. Восточный фасад с ризалитом, завершенным фигурным фронтоном. Окна обрамлены профилированными наличниками. Вход подчеркнут фронтоном и крыльцом в виде четырех каменных столбов, перекрыты) полуциркульным сводом. К нему ведет каменная лестница. Планировка анфиладная [+ [фото](#)]. [Памятники градостроительства и архитектуры УССР. – К.: Будівельник, 1985 г., т. 2, с. 312].

Із «дзвіницею» тут вийшло непорозуміння. Опис і фото відповідають альтанці, котру можна побачити на [панорамі 2000 р.](#) (ліворуч від сходів). Натомість справжня двоярусна дзвіниця 1850 р. була зруйнована і відбудована в попередніх формах після 1993 р.

(1) 1993 р. Ухвала про відновлення

8.06.1993 р. Рада у справах релігій при Кабінеті міністрів України ухвалила відновлення скиту [Катунін Ю. А. Монастыри Крыма в XIX – XX веках (по материалам крымских архивов). – Симферополь: Культура народов Причерноморья, 2000 г., с. 41].

Галерея

Дуже цінну серію фотографій і поштівок Успенського скита розмістив користувач *Нитис* у своєму « [Живому журналі](#)». На жаль, більшість із них не має конкретного датування, також нічого не повідомляється про походження цих зображень. Я спробував обґрунтувати їх орієнтовне датування.

1598 р. Церкви довкола Бахчисарая

Картохема розташування церков, згаданих у [грамоті 1598 р.](#), довкола Бахчисарая. Ототожнення сіл – за О. Л. Берт'є-Делагардом [Берт'є-Делагард А. Л. К истории христианства в Крыму. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1910 г., т. 28, с. 58 – 59]. Картохема розроблена Дмитром Вортманом в 2016 р.

Цифрами позначено:

- 1 – Успенська печерна церква на Салачику;
- 2 – церква св. Іоана Предтечі (1587 р.) в селі Бія-Сала;
- 3 – церква св. Михаїла в селі Шурю (1594 р.);
- 4 – церква св. Анастасії знаходився у маленькому селі (пізніше – урочищі) Качи-Кальон; в 2 пол. 19 ст. тут була філія Бахчисарайського скита;
- 5 – церква св. Федора Стратилата у селі Мангуш;
- 6 – село Яшлов (Біюк-Яшлав), де часто зупинялись московські послы.

18 ст. Картосхема околлиць Бахчисарая

Картосхема околлиць Бахчисарая станом на 18 ст. Розроблена Дмитром Вортманом в 2015 р.

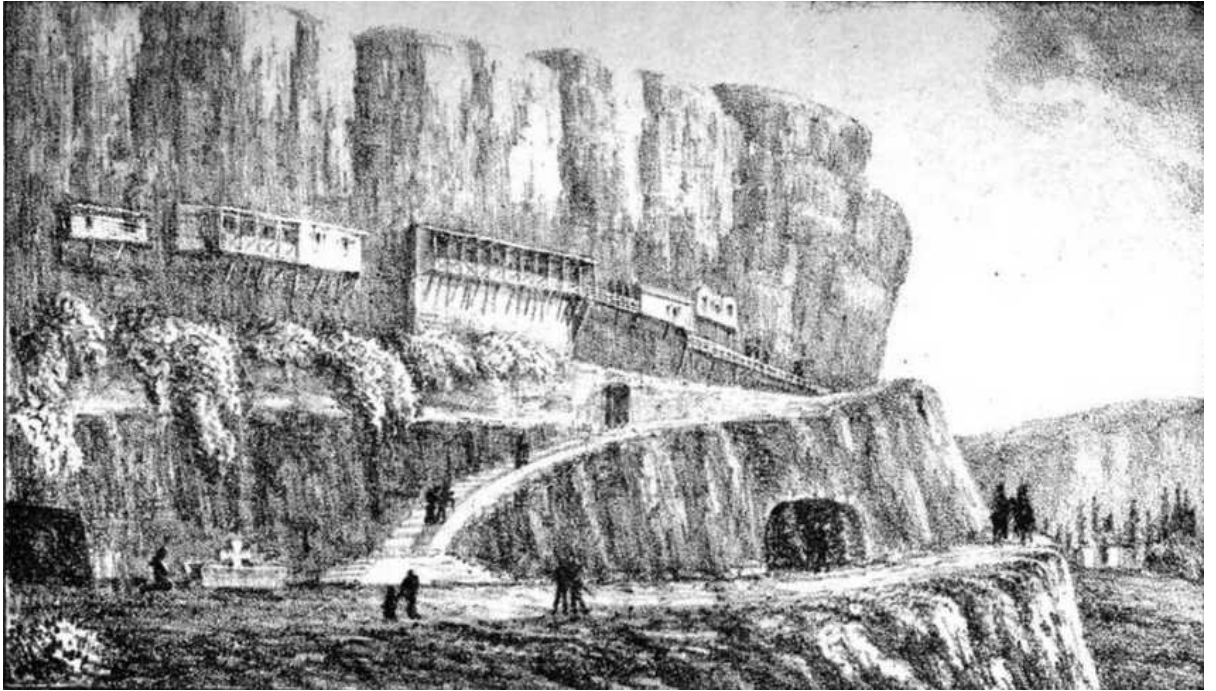
1817 р. Карта околлиць Бахчисарая

Фрагмент «Военной топографической карты полуострова Крыма, составленной генерал-майором Мухиным». – С.-Пб.: Военно-топографическое депо, 1817 г. Масштаб – 4 версты в дюймі (1 : 168 000). На ній, як ми бачимо, Успенська скеля не позначена.

Джерело: etomesto.com

1831 р. Загальний вигляд

Загальний вигляд Успенської скелі біля Бахчисарая. Гравюра з книги Ш. Монтандона «Путівник для мандрівників по Криму» [*Montandon C. H. [Guide du voyageur en Crimée](#)*. – Odessa: Imprimerie de la ville, 1834, p. 218 / 219].

1836 р. Карта околиць Бахчисарая

Фрагмент карти південного Криму, доданої до книги П. І. Кеппена «Крымский сборник» (Спб.: 1837 г.). Карта нарисована у Військово-топографічному депо в Петербурзі в 1836 р. на основі карти Мухіна 1817 р. Масштаб – 4 версти в дюймі (1 : 168 000). На ній позначено значно більше назв, ніж у Мухіна, але Успенська скеля не позначена.

1842 р. Карта околиць Бахчисарая

Фрагмент «Топографической карты полуострова Крыма». – С.-Пб.: Военно-топографическое депо, 1842 г. Карта складена за зйомками полковника Бетева та підполковника Оберга (1836 – 1838 рр.). Масштаб – 1 : 210 000. На ній, як ми бачимо, позначено Успенський монастир.

Джерело: etomesto.com

1865 р. Карта околѣцъ Бахчисарая

Фрагмент «Карты Таврической губернии». – С.-Пб.: Военно-топографическое депо, 1865 – 1876 гг. Масштаб 3 версты в 1 дюймѣ (1 : 126 000). Карта відбиває стан місцевості на 1865 р. На ній, як ми бачимо, позначено Успенський монастир.

Джерело: etomesto.com

1869 р. Загальний вигляд

Загальний вигляд Успенського скита біля Бахчисарая. Фото з мандрівки принца Уельського [?] по Криму в 1869 р.

Джерело: commons.wikimedia.org

Весь альбом фотографій 1869 р.: m.livejournal.com

Принцем Уельський на той час був Альберт-Едуард (1841 – 1910), пізніший англійський король [Едуард 7-й](#). Хотілося б більше знати про обставини його візиту, бо в доступних мені біографічних довідках ця поїздка не згадується, натомість згадується поїздка 1869 року до Єгипту. Таким чином, сам факт цього візиту вимагає підтвердження.

1869 р. Маріупольська ікона божої матері

Бахчисарайська (Маріупольська) ікона божої матері. Реконструкція за хромолітографією 1869 р.

Джерело: Тур В. Г. Православные монастыри Крыма в 19 – начале 20 вв. – К.: Стилос, 2006 г. Раздел « [Бахчисарайский монастырь Успения Богоматери](#) »

[1880-і рр.] Ліва частина панорами

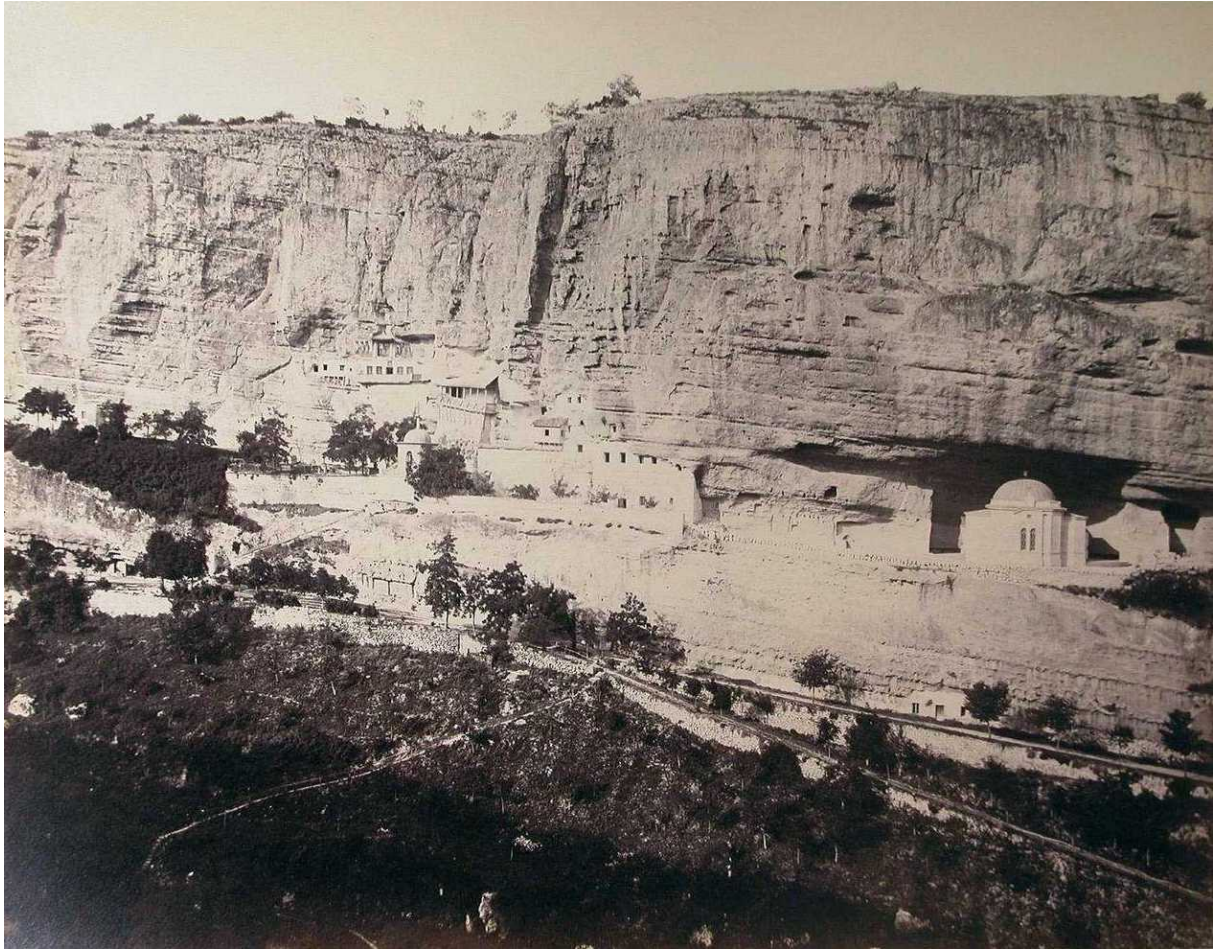

Ліва частина панорами Успенського скиту біля Бахчисарая. З альбому користувача *Humus* у « [Живому журналі](#) ».

На мою думку, панораму слід датувати 1880 – 1890-ми роками, незаперечно – перед 1896 роком (немає ще церкви св. Інокентія).

В лівому нижньому куті – господарський будинок на нижній терасі, над ним – будинок настоятеля (на середній терасі), праворуч від нього – альтанка. В центрі – сходи з середньої тераси на верхню, дзвіниця і печерні споруди. Сходи до Успенської церкви ще мають дерев'яну галерею. Над церквою видно кіот з розписом.

[1880-і рр.] Права частина панорами

Права частина панорами Успенського скиту біля Бахчисарая. З альбому користувача *Hutius* у « [Живому журналі](#) ».

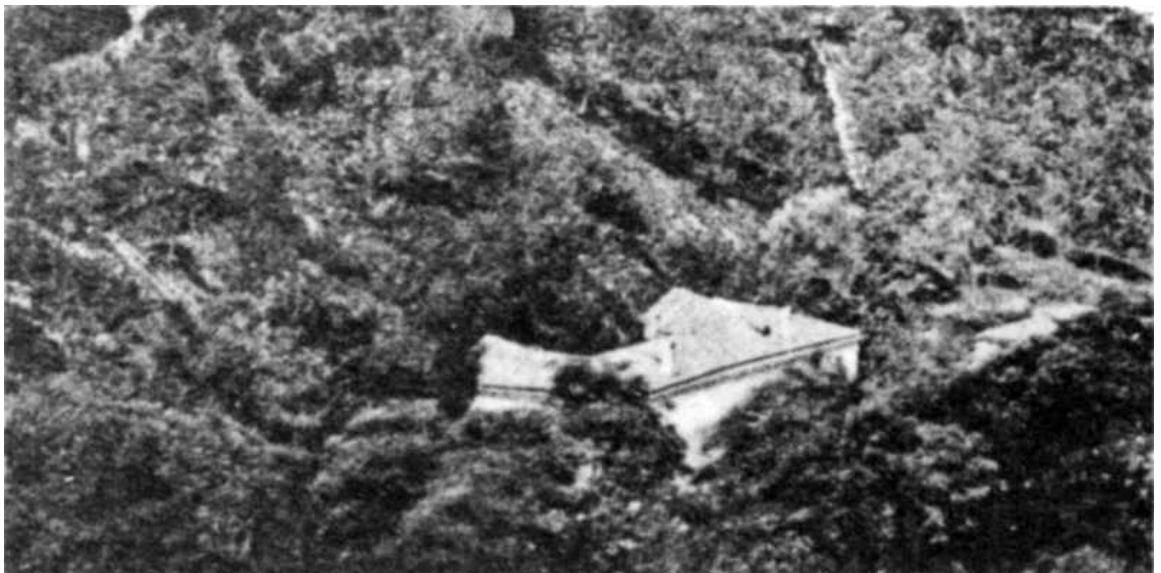
На мою думку, це права частина [панорами](#) 1880 – 1890-х років (дуже подібне освітлення і точка зйомки). Ліворуч – комплекс Успенської церкви, праворуч – церква св. Костянтина і Олени під скельним навісом.

[Кін. 19 ст.] Середня і верхня тераси

Загальний вигляд середньої і верхньої терас Успенського монастиря біля Бахчисарая. Фото з книги Є. Маркова «Нариси Криму» [Марков Е. Л. Очерки Крыма. – Спб.: тип. М. О. Вольфа, 1902 г.].

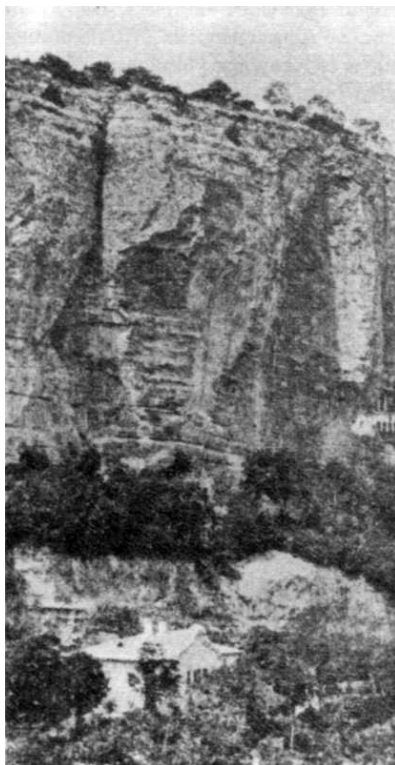
[Кін. 19 ст.] Вигляд з гори

Вигляд Успенського монастиря біля Бахчисарая з гори. Фото з книги Є. Маркова «Нариси Криму» [Марков Е. Л. Очерки Крыма. – Спб.: тип. М. О. Вольфа, 1902 г.].

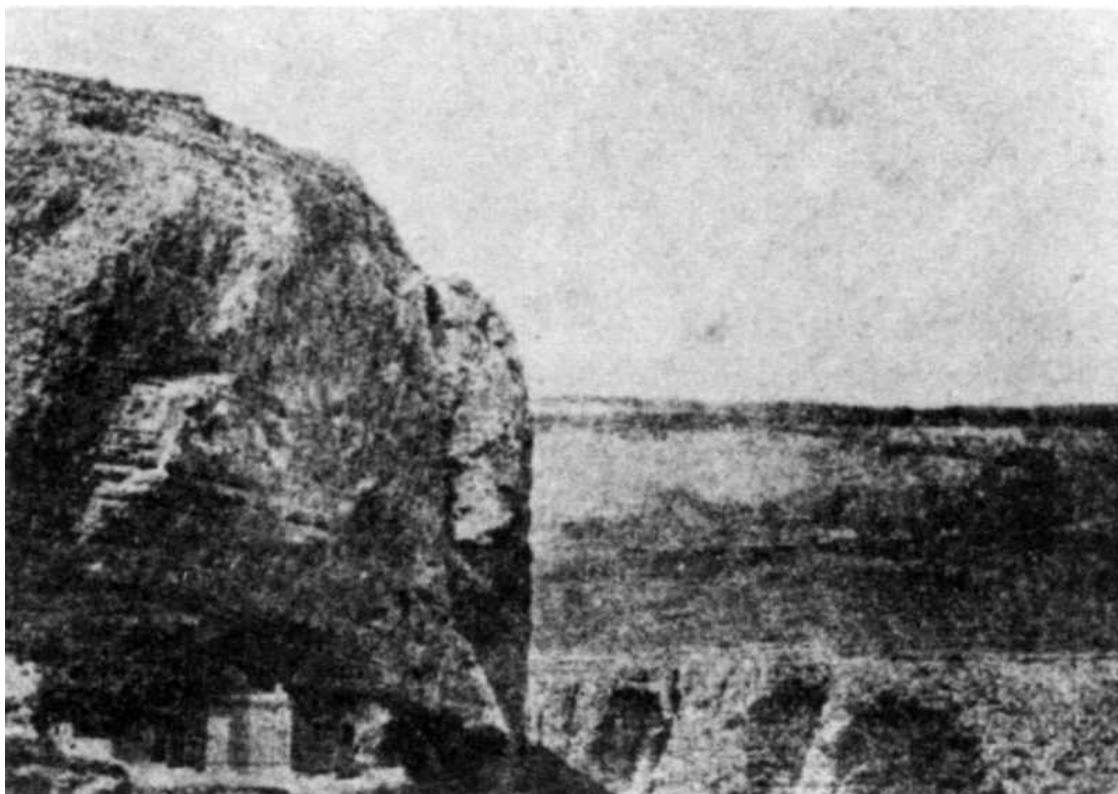
Можливо, це [готель](#) монастиря.

[Кін. 19 ст.] Вид скель і монастиря

Вид скель і Успенського монастиря біля Бахчисарая. Фото з книги Є. Маркова «Нариси Криму» [Марков Е. Л. Очерки Крыма. – Спб.: тип. М. О. Вольфа, 1902 г.].
На передньому плані – будинок настоятеля.

[Кін. 19 ст.] Склі над монастирем

Склі над Успенським монастирем біля Бахчисарая. Фото з книги Є. Маркова «Нариси Криму» [Марков Е. Л. Очерки Крыма. – Спб.: тип. М. О. Вольфа, 1902 г.].

1901 р. Панорама

Панорама Успенського скиту біля Бахчисарая на хромолітографії 1901 р.

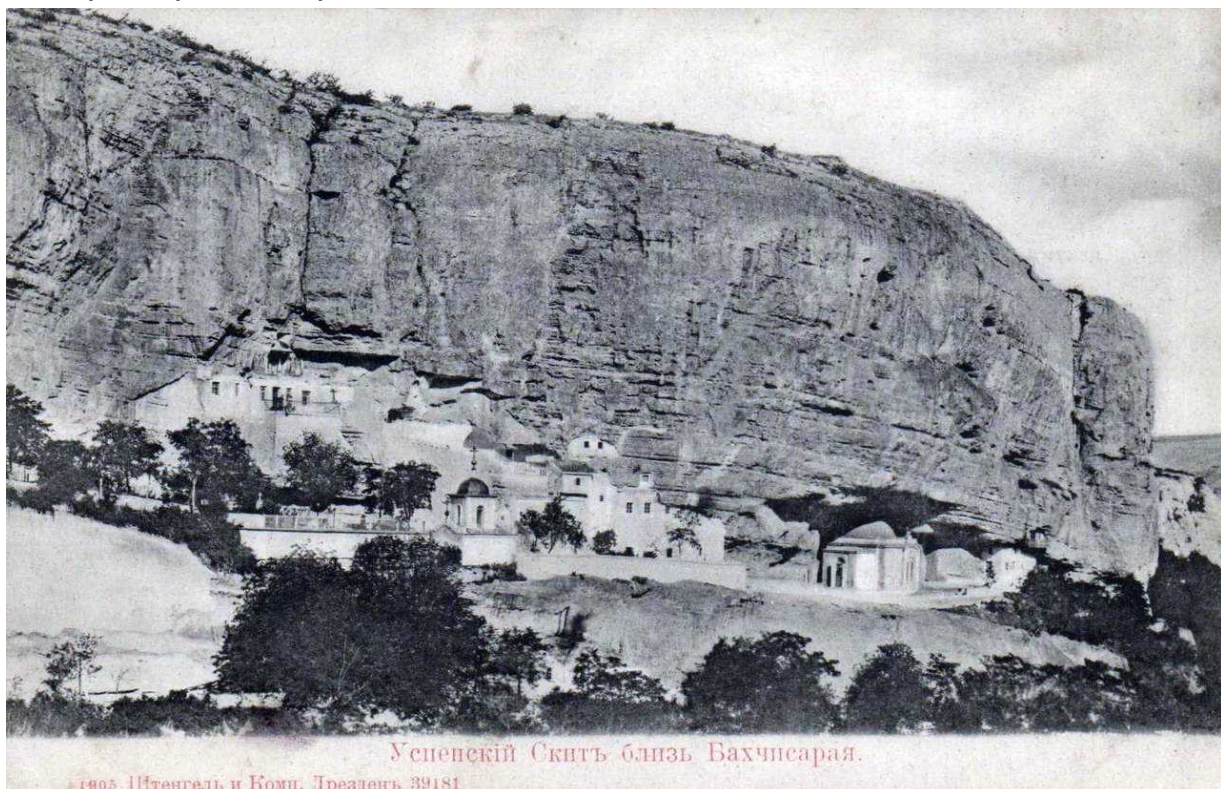
Джерело: Тур В. Г. Православные монастыри Крыма в 19 – начале 20 вв. – К.: Стилос, 2006 г. Раздел « [Бахчисарайский монастырь Успения Богоматери](#) »

1901 р. Загальний вигляд

Загальний вигляд Успенського скиту біля Бахчисарая [Денисов Л. И. Православные монастыри Российской империи. – М.: 1908 г., [с. 787 – 789](#)].

1903 р. Верхня тераса

Верхня тераса Успенського скиту біля Бахчисарая. З альбому користувача *Нитус* у « [Живому журналі](#) ».

Поштівка має підпис: «1903 Штрєнгель и Коми Дрезден». Нарешті маємо пряму дату!

[Поч. 20 ст.] Панорама

Панорама Успенського скиту біля Бахчисарая. З альбому користувача *Нитус* у « [Живому журналі](#) ».

Поштівка упевнено датується початком 20 ст.: ліворуч видно церкву св. Інокентія (1896 р.). Над нею в лівій частині верхньої тераси – два одноповерхових будинки, притулені до скелі, яких не було раніше. Праворуч на нижній терасі – уже два господарських будинки замість одного.

[Поч. 20 ст.] Верхня тераса

Верхня тераса Успенського скиту біля Бахчисарая. З альбому користувача *Нитис* у « [Живому журналі](#) ».

Поштівку можна орієнтовно датувати початком 20 ст., оскільки біля Успенської церкви нема вже дерев'яної галереї.

[Поч. 20 ст.] Верхня тераса

Верхня тераса Успенського скиту біля Бахчисарая. З альбому користувача *Nitius* у « [Живому журналі](#) ».

Датую фото початком 20 ст. на тих же підставах, що й попереднє.

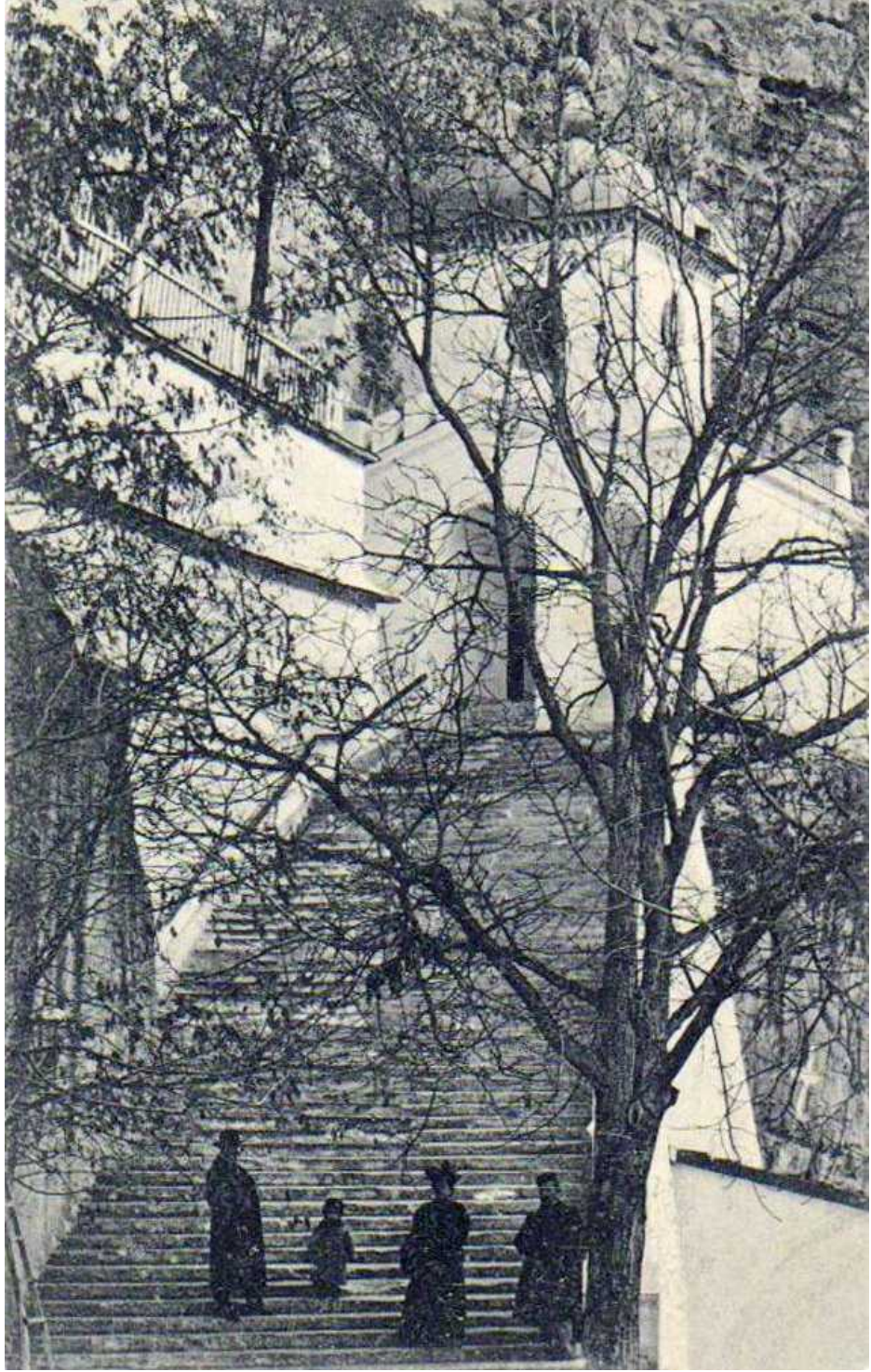
[Поч. 20 ст.] Верхня тераса

Верхня тераса Успенського скиту біля Бахчисарая. З альбому користувача *Nitius* у « [Живому журналі](#) ».

На самому фото не маємо датуючих ознак, окрім білої кам'яної стіни замість дерев'яної галереї Успенської церкви, подаю дату *дуже орієнтовно*.

[Поч. 20 ст.] Сходи та дзвіниця

Сходи та дзвіниця Успенського скиту біля Бахчисарая. З альбому користувача *Hutius* у « [Живому журналі](#) ».

На самому фото майже не маємо ніяких датуючих ознак, тільки прямі сходи (не завертають праворуч, як на фото 1869 р.). Подаю дату дуже орієнтовно.

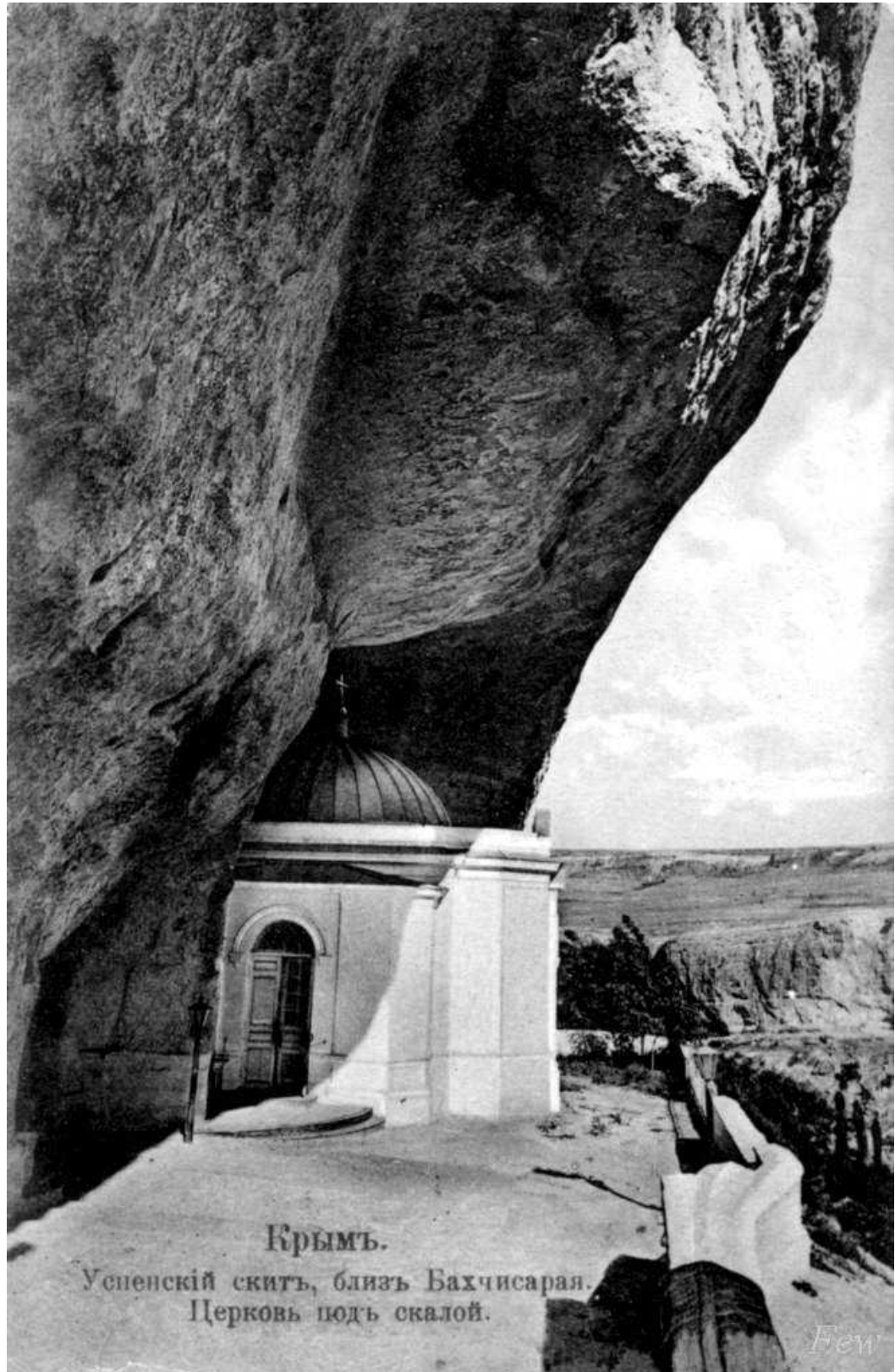
[Поч. 20 ст.] Фрагмент дзвіниці та Успенська церква

Фрагмент дзвіниці та Успенська церква Успенського скиту біля Бахчисарая. З альбому користувача *Нитис* у « [Живому журналі](#)».

На самому фото не маємо ніяких датуючих ознак, подаю дату *дуже орієнтовно*. Сходи на першому плані, мабуть, проводять на другий ярус дзвіниці.

[Поч. 20 ст.] Церква св. Костянтина і Олени

Церква св. Костянтина і Олени в Успенському скиті біля Бахчисарая. З альбому користувача *Nitius* у « [Живому журналі](#)».

На самому фото не маємо ніяких датуючих ознак, подаю дату дуже орієнтовно.

[Поч. 20 ст.] Святі ворота

Святі ворота Успенського скиту біля Бахчисарая. З альбому користувача *Нитис* у « [Живому журналі](#) ».

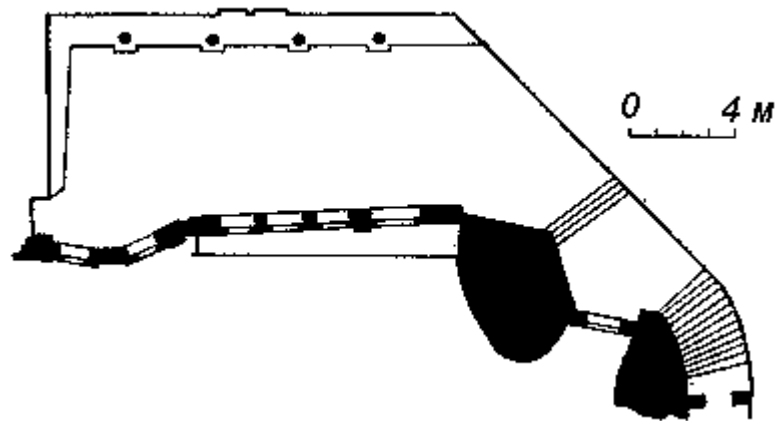
На самому фото не маємо ніяких датуючих ознак, подаю дату *дуже орієнтовно*.

1913 р. Загальний вигляд

Загальний вигляд Успенського монастиря біля Бахчисарая [Москвич Г. Г. Иллюстрированный практический путеводитель по Крыму. – Спб.: Путеводители, 1913 г.].

1985 р. План Успенської церкви

План Успенської печерної церкви біля Бахчисарая. Джерело: [Памятники градостроительства и архитектуры УССР. – К.: Будівельник, 1985 г., т. 2, с. 312].

1985 р. Зовнішній вигляд Успенської церкви

Зовнішній вигляд Успенської печерної церкви біля Бахчисарая. Джерело: [Памятники градостроительства и архитектуры УССР. – К.: Будівельник, 1985 г., т. 2, с. 312].

1985 р. Альтанка

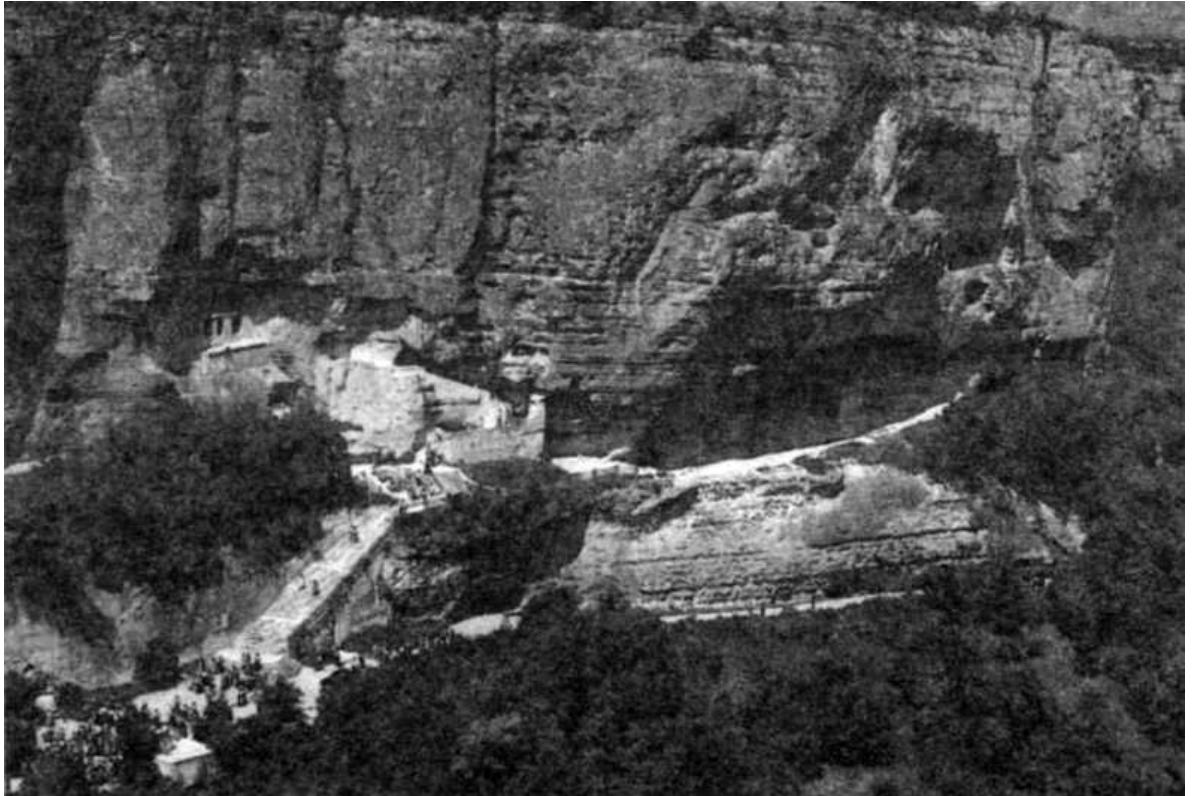
Альтанка на території Успенського монастиря біля Бахчисарая [Памятники градостроительства и архитектуры УССР. – К.: Будівельник, 1985 г., т. 2, с. 313].

1985 р. Будинок настоятеля

Будинок настоятеля Успенського монастиря біля Бахчисарая [Памятники градостроительства и архитектуры УССР. – К.: Будівельник, 1985 г., т. 2, с. 313].

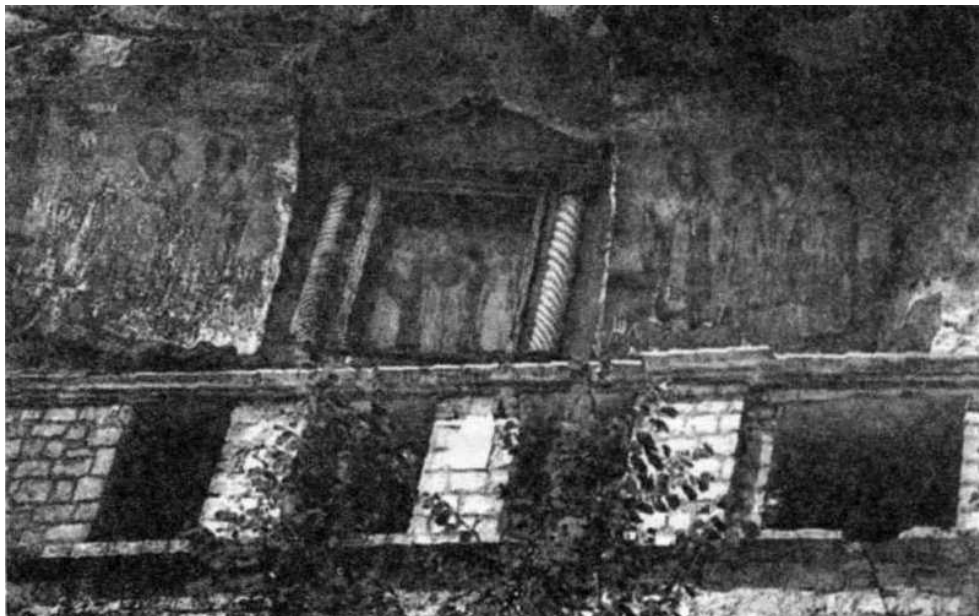
1990 р. Загальний вигляд

Загальний вигляд монастиря близько 1990 року, після 70 років панування «Русского мира».

Джерело: Тур В. Г. Православные монастыри Крыма в 19 – начале 20 вв. – К.: Стилос, 2006 г. Раздел « [Бахчисарайский монастырь Успения Богоматери](#) »

1990 р. Зовнішній вигляд Успенської церкви

Зовнішній вигляд Успенської церкви біля Бахчисарая близько 1990 року, після 70 років панування «Русского мира».

Може бути, що це фото – давнішого часу, перед реставрацією 1965 – 1966 років, бо на ньому є лише сліди виламаного трикутного фронтона, а на [фото 1985 р.](#) цей фронтон уже відновлено.

Джерело: Тур В. Г. Православные монастыри Крыма в 19 – начале 20 вв. – К.: Стилос, 2006 г. Раздел « [Бахчисарайский монастырь Успения Богоматери](#) ».

2000 р. Загальний вигляд

Загальний вигляд Успенського монастиря біля Бахчисарая 16 жовтня 2000 року, після 9 років незалежності України.

Джерело: commons.wikimedia.org

Інтер'єр Успенської церкви в монастирі біля Бахчисарая. Фото Н. В. Дніпровського з книги Ю. М. Могаричева ([«Пещерные города» Таврики](#). – К.: Мислене древо, 2009 р.).

2009 р. Могила П. А. Вревського

Могила П. А. Вревського на цвинтарі Успенського монастиря біля Бахчисарая.
Фото Н. В. Дніпровського з книги Ю. М. Могаричева ([«Пещерные города»](#)
[Таврики](#). – К.: Мислене древо, 2009 р.).

Панорама Успенського монастиря біля Бахчисарая. Фото Сергія Яхнюка, в [його альбомі](#) – у великому розмірі.

2012 р. Загальний вигляд

Загальний вигляд Успенського монастиря біля Бахчисарая 1 жовтня 2012 року, після 21 року незалежності України.

Джерело: commons.wikimedia.org

2012 р. Зовнішній вигляд Успенської церкви

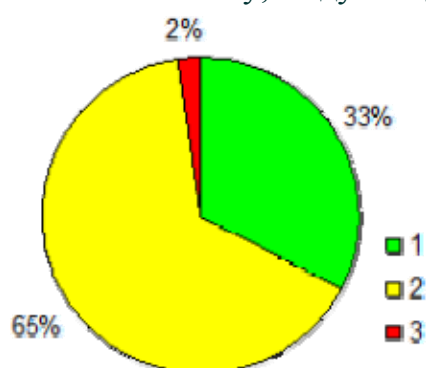
Зовнішній вигляд Успенської церкви у монастирі біля Бахчисарая 30 квітня 2012 року, після 21 року незалежності України.

Джерело: commons.wikimedia.org

Історія

Джерельна база. Періодизація

У відповідності до [настанов класиків історичної науки](#), наука починається з числа. Розглянемо здобич з нашого літопису, слідуючи досвіду Терехтемирова.

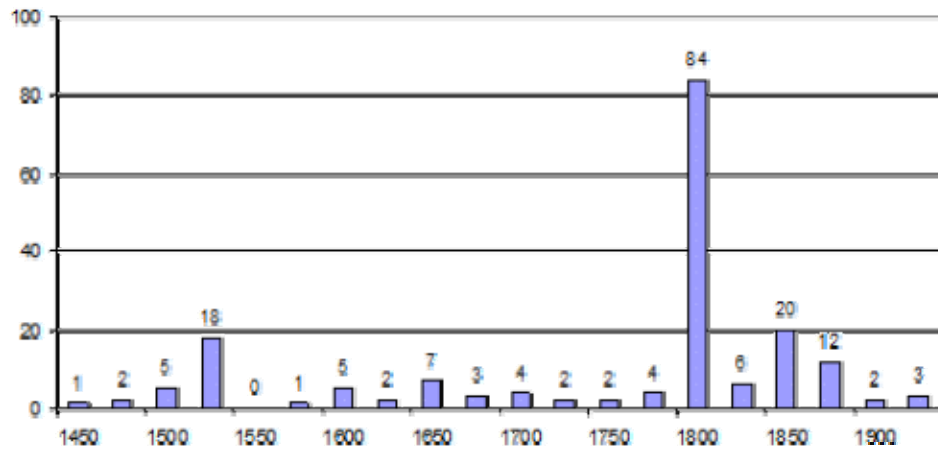

Розподіл звісток про Успенську скелю за класами

1 – достовірні джерела; 2 – достовірні джерела без згадок про Успенську скелю; 3 – фальшиві джерела

Із загального числа 60 достовірних повідомлень тільки 10 (15 %) належать до часу до 1783 року; 50 (85 %) належать до періоду після захоплення Криму Російською імперією.

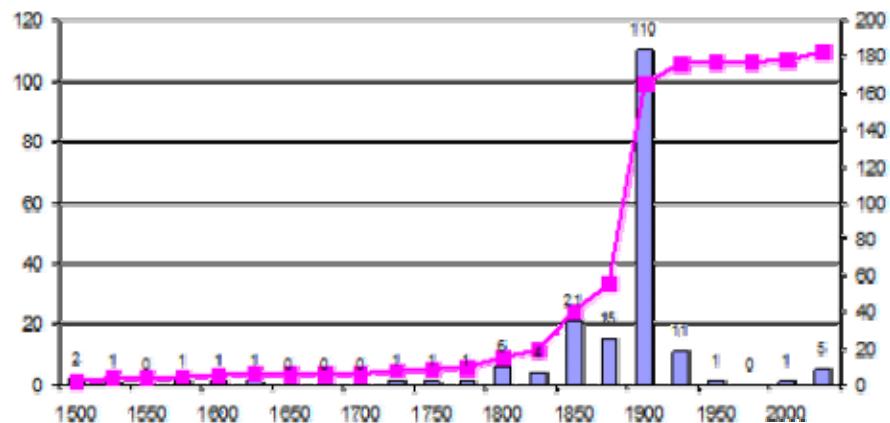
Дві третини нашого літопису складають повідомлення, в яких можна було сподіватись знайти дані про Успенську скелю, але їх там не виявилось. Це дає упевненість, що нічого істотного не пропущено, і показує контекст історії Успенської скелі.

Розподіл звісток про Успенську скелю за роками подій

Звістки згруповані по періодах 25 років. Тому проти дати «1800 рік» стоїть число звісток (84) за 1776 – 1800 роки

В групуванні за роками подій, до яких відносяться джерела, очікувано домінує 1778-й рік, до якого відносяться документи про вихід греків з Криму. В документах цього року, як я [уже відзначав](#), ніяких згадок про Успенську скелю нема.

Розподіл звісток про Успенську скелю за роками публікації

Публікації згруповані по періодах 25 років. Тому проти дати «1900 рік» стоїть число публікацій (110) за 1876 – 1900 роки

В групуванні за роками публікацій також очікувано домінує 4-а чверть 19 ст. – період найбільшої активності археографічних публікацій в Російській імперії. Малиновою лінією на діаграмі відображено накопичення даних про Успенську скелю (виведено на праву вісь). Ми бачимо, що на 1900-й рік було опубліковано 165 із загального числа 183 повідомлень, що становить 90 %. Отже, майже всі джерела, необхідні для написання реальної історії Успенської скелі, були на той час опубліковані, і можна було сідати за написання цієї статті.

Чому ж вона не була написана в 1901, 1902... 2015 роках? Тільки через те, що історики історією не цікавляться, а фізики-теоретики (котрі одні тільки й цікавляться історією), не завжди мають можливість цим займатись. Якби Дмитро Вортман не наказав мені написати [довідку](#) про Бахчисарайський монастир для

«Енциклопедії історії України» – хто зна, скільки ще років цей матеріал чекав би на осмислення.

До того ж на початку 20 ст. теоретична фізика як окремий фах ще не окреслилась, і роль фізиків-теоретиків у розвитку історичних студій належала військовим інженерам, таким як Олександр Львович Берт'є-Делагард. Він і написав дуже цінну статтю про Георгіївський Балаклавський монастир (1910), на маргінезі якої висловлено чимало міркувань про Успенську скелю.

Якою ж вимальовується історія Успенської скелі на підставі зібраних джерел? Її можна поділити на наступні періоди:

- 1, передісторія (15 – 16 ст.);
- 2, Успенська печерна церква (1596 – 1800 рр.);
- 3, баснословний «монастир» (1794 – 1849 рр.);
- 4, Успенський скит (1850 – 1921 рр.);
- 5, спустошення під час панування «руського мира» (1921 – 1990 рр.);
- 6, відродження монастиря в незалежній Україні (від 1993 р.).

Передісторія (15 – 16 ст.)

«Датування» печер в Успенській скелі спирається виключно на фантазію авторів – від 2000 (двохтисячного!) року до н. е. до 15 ст.

Залишки християнства ранньовізантійського часу (6 – 7 ст.) на території південно-західного Криму не є рідкістю. Відомі вони і в районі Бахчисарая. Відомі тут залишки і пізніших часів (12 – 14 ст.) [Маркевич Ар. Памятники христианства в окрестностях Бахчисарая и Карасубазара. – Известия Таврической учёной архивной комиссии, 1899 г., № 29, с. 101 – 109]. На мою думку, вони ніякого відношення до Успенської скелі не мають.

Висловлені в літературі припущення, що Бахчисарайський монастир походить із глибокої давнини, чи не з 8 ст., спираються виключно на аналогії з іншими печерними монастирями Криму. Ці інші монастирі, у свою чергу, не мають твердо визначеного датування, котре у різних авторів лежить між 8 та 15 ст. Дане припущення наразі не має ніяких конкретних підтверджень у бахчисарайських матеріалах.

Більше того, зібрані письмові дані показують, що монастир в Успенській скелі фактично був створений лише в 1850 році. Це, на мою думку, вимагає перегляду, по-перше, усталеної інтерпретації численних печерних об'єктів Криму саме як монастирів; по-друге, усталеного датування цих об'єктів.

Найдавнішим населеним пунктом в нашому мікрорегіоні є Кирк-Ор, який належав татарам з 15 ст. Ранні звістки про Кирк-Ор проходять через два століття (15 – 16 ст.)

Першим центром татарської влади в Криму був Старий Крим, який став і столицею новоутвореного в середині 15 ст. Кримського ханства. В той же час хан Хаджі-Гірей почав звертати свою увагу на Кирк-Ор. Згадка Длугоша під 1465 роком про приїзд хана до Кирк-Ора показує, що в цей час місто належало до ханства.

Для розуміння статусу Кирк-Ора в цей час важливою є найдавніша кримська книга московського Посольського приказу, котра була розпочата в 1474 році. Перші 16 років, до 1490 р. включно, вона повністю мовчить про Кирк-Ор. Але від

1491 року маємо в цій книзі регулярні звістки про Кирк-Ор як місце перебування хана Менглі-Гірея. З цього контрасту ясно випливає, що саме в 1491 році столиця ханства була перенесена в Кирк-Ор. Там часто перебуває хан, там знаходиться його родина, вищі вельможі ханства, туди їдуть послы. Там, нарешті, знаходиться така важлива державна установа, як в'язниця, куди вкидають неугодних послів.

І от московські послы, піднімаючись до Кирк-Ора єдиним можливим шляхом – ущелиною, яка пізніше стала зватись Майрум-Дере – щоразу проїжджали попри скелю, яка пізніше стала Успенською... і нічого в ній не бачили. Скеля як скеля, нічим не вирізняється серед сусідніх.

На початку 16 ст. у посольських звітах почала з'являтися назва Девлет-Сарай (Щаслива столиця). Там був споруджений палац Менглі-Гірея, для якого італійський архітектор Алевіз побудував Залізні двері [Ернст Н. Л. Бахчисарайский ханский дворец и архитектор великого князя Ивана 3-го фрязин Алевиз Новый. – Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии, 1928 г., т. 2, с. 39 – 54]. Ернст припускав, що цей палац знаходився на Салачику, але такої назви в часи Менглі-Гірея, здається, не зафіксовано.

Ще пізніше, в 2-й чверті 16 ст., з'являється назва Бахчи-Сарай (місто-сад), котра досить упевнено прив'язується до сучасного міста такої ж назви. І тільки в кінці 16 ст. джерела фіксують назву Салачик для поселення в ущелині під горою Кирк-Ора. Це збільшення числа топонімів відповідає збільшенню населення і поглибленню освоєння території.

Польський посол Мартин Броневський, який відвідав Крим в 1578 та 1579 роках, залишив досить детальний географічний опис, в якому згадано і Салачик. але Броневський не побачив там нічого християнського.

Може, він не цікавився християнськими святинами і просто ігнорував їх? – Якраз навпаки, він дуже ретельно записував кожен слід християнства в Криму, на який натрапляв, зокрема, відзначив і Георгіївський монастир у Балаклаві як діючий. Оця пара спостережень – його увага до християнства і згадка про Салачик – дають нам повну підставу твердити, що на той час ніякої християнської святині в Салачику ще не було. І на цій оптимістичній ноті ми можемо закінчити передісторію Успенської скелі.

Заснування Успенської церкви (1596 – 1598 рр.)

Нову ситуацію окреслює нам указ московського царя Федора 1596 року, згідно якого греку Пасхалію видано на монастир Пречистої в Салачику 15 рублів. Указ містить немало цікавого і дивного, і даремно «історики» переписують його з однієї книги до іншої, не намагаючись вникнути в його зміст.

Я уявляю собі з цього приводу таку розмову в Посольському приказі:

– Ось б'є чолом царю і великому князю Пасхалій – просить видати жалування на монастир на Салачику.

– А хто цей Пасхалій? Мабуть ігумен того монастиря?

– Ні...

– Так може, тес-то як його – він чернець чи що?

– Ні, не чернець.

– Так хто ж він такий?

– Він титулує себе «греком».

- А який стосунок він має до того монастиря?
- Не можу знати!
- А той монастир, про який він просить, тее-то... він справді існує?
- Та хто ж його зна...
- А побий того самозванця лиха година! Ну, як великий государ укаже...

На найбільше наше здивування, цар наказав пожалувати цього Пасхалія, і пожалувати дуже щедро. Мабуть він, так само як і пізніші «історики», не заглиблювався у зміст указу (це можна дарувати цареві, але не можна – дослідникам).

Сума пожалування виносилась на цілих 15 рублів, і то **грошима**. Тут треба пояснити, що Москва значно охочіше роздавала жалування цінними хутрами (собоями), котрі надходили до царської казни як натуральна данина (ясак), ніж грошима, з якими завжди було скрутно (власних срібних копалень Московія не мала, і срібло припливало в країну виключно із-за кордону).

Щоб мати уяву – що таке 15 рублів, варто продивитись перелік кримської данини, складений у Посольському приказі в 1633 р. На 12..15 рублів виносилась оцінка вартості доброї нагольної шуби з куниці, така ж шуба з горностаїв оцінювалась на 13 рублів, з соболів – на 20 рублів.

Але важливо підкреслити – данина грошима за цим переліком належала **тільки ханові**; всім іншим чинам ханства данина давалась майже виключно хутром (наведені числа – це не ринкова вартість хутра, а присяжна оцінка вартості царськими кушнірами). Тобто отримати царське жалування грошима – це була ще додаткова милість.

Ще один цікавий момент цього указу – це вмонтована в нього довідка: «наперед сего посылаю в тот монастырь ко Пречистой в Салачик по государевой жалованной грамоте милостыню по 15 рублей». Отже, указ 1596 р. не був першим, йому передувала якась невідома нам «государева жалувана грамота» ранішого часу, яка і встановила розмір жалування на 15 рублів. Розглядувана ж грамота керується нею як прецедентом.

Коли ж могла бути видана оця початкова грамота? В 1593 році в Криму був послом С. Безобразов, але він нічого не згадував про виплату жалування на «монастир». Не маючи царського указу, він не міг нічого виплачувати; а маючи указ – не міг не виплатити і не відзвітувати про це. За розтрату казенних коштів на Москві били кнутом дуже охоче – і в 16 ст., і значно пізніше (це тільки в 21 ст. за такі подвиги почали нагороджувати орденами). Тому я розумію справу так, що попередня грамота була видана в 1594 або 1595 роках і виплата по ній була виконана один раз.

Тому указ 1596 року можна вважати першим документальним свідченням про якусь християнську святиню на Салачику. Чому «якусь святиню», а не «монастир»? – тому що монастиря не буває без ігумена і без ченців, а ми нічого того не побачимо аж до 1850 року...

Минуло тільки 2.5 роки – і ситуація з цією святинею докорінно змінилась. За цей час на Москві змінилась династія, але не політика – в Посольському приказі служили все ті ж люди, які готували указ 1596 року.

З указом царя Бориса з грудня 1598 року трапилась та сама історія, що і з попереднім – «історики» його охоче переписували з однієї книги до іншої, але не

читали. Виняток тут становив лише Бертъє-Делагард, але ж він і не історик, а військовий інженер... А там є що читати і про що поговорити.

Перш за все, серед чолобитчиків ми бачимо нашого знайомого Паскела (Пасхалія) – з тим самим титулом *гречина*, що і в 1596 р. Але на цей раз команда просителів зміцнена за рахунок *попа* Антона та ще одного *грека*, ім'я котрого збереглося фрагментарно – Ол[ексій? Олександр?].

Вони діяли від імені цілої групи кримських парафій (своєрідної «конгрегації»), з яких Успенську церкву на Салачику представляли піп Антон та його брат піп Павло. Отже, ніякого **монастиря** на Салачику ми вже не бачимо, а бачимо **парафіальну церкву** з двома священиками (представниками білого духовенства, а не чорного).

Далі бачимо монастир св. Георгія в Корсуні (фактично – Балаклаві), де на той час був *ігумен* Мелентій. Наявність ігумена знімає всі сумніви щодо існування монастиря.

Названі також *попи* Костянтин (церква св. Іоана Предтечі в с. Бія-Сала) та Федір (церква св. Федора в с. Мангуш).

Названі також *новоспоруджена* церква св. Михаїла в селі Шурю (там був будівельний напис про її відновлення в 1594 р.) та церква св. Анастасії в селі Качи-Кальон.

Отже, на той час в найближчій околиці Бахчисарая (не більше 12 км, див. [картосхему](#)) діяли п'ять грецьких парафій, із них три отримали від царя храмові ікони та поставні свічки. Це дає нам підстави вважати всі 5 цих церков новозаснованими. Для двох маємо прямі дати (1587, 1594 рр.), ще дві отримують намісні ікони (одноіменні з посвятою церкви), що також свідчить про недавній час їх заснування.

Таким чином, відзначаємо виразний сплеск будівельної активності греків довкола Бахчисарая, і можемо не мати сумніву, що він пов'язаний з прибуттям нових поселенців (нагадаю, що у 18 ст. польські пани, дбаючи про заселення спустошеного Поділля, також змушені були дозволяти будівництво православних церков у своїх селах, аби притягнути переселенців).

Яка саме ікона ховається у грамоті під виразом «образ Пречистой Богородицы» – однозначно сказати не можна, але найчастіше це Успіння. Та і сам храм на Салачику теж названо «Пречистою Богородицею», що теж мало означати Успіння.

Грамота надзвичайно докладно визначає розмір і порядок виплати грошового жалування. Тут перш за все треба відзначити покликання на грамоту царя Федора, якою було визначено жалування на 4 церкви в розмірі 30 рублів на рік. Такої грамоти ми не маємо, і знову мусимо припускати, що вона була видана перед 1596 роком (в 1594 – 1595 роках). Половина цієї суми призначалась на Салачик, а друга половина – рівними частинами на три інші церкви. Таким чином, видатне значення Успенської церкви підкреслено ще й потрійним розміром жалування.

Грамота передбачає, що жалування буде виплачуватись представникам кримських парафій в Москві, або якщо таких не буде – відсилатись із московськими дипломатичними представниками

Але регулярність дипломатичних зносин з Кримом залишала все ж таки бажати кращого, тому цар розщедрився ще більше – наказав виплатити «заборгованість» за 7105, 7106 та 7107-й роки, коли жалування в Крим не

надсилалось. На це було виділено 45 рублів – тобто половина суми ($3 \times 30 = 90$ руб.). 7105-й вересневий рік розпочався 1-го вересня 1596 р., тобто розрахунковий період тут від вересня 1596 до грудня 1598 року (дати видачі грамоти).

Про цю грамоту в Криму довго пам'ятали, і ми ще побачимо спроби отримати в Москві жалування згідно неї.

В сухому залишку ми бачимо, що плани бахчисарайських греків від 1596 року змінилися. Про монастир уже не йдеться (думаю, його реально не було, був щонайбільше намір його заснувати). Натомість маємо парафіальну церкву, збудовану між 1594 та 1958 роками, і при ній – велику парафію з двома попами.

Успенська церква у 17 ст.

Отже, ми зупинились на тому, що московський уряд царя Бориса Годунова зобов'язався виплачувати щорічне жалування кримським парафіям. Але невдовзі Московське царство було охоплено анархією, громадянською війною та нападами зовнішніх ворогів. Можна здогадуватись, що в таких умовах було не до Криму.

В 1613 році у Крим було відправлено посла Амвросія Лодиженського – повідомити хана про вибір нового царя Михайла. Ніяких доручень щодо греків посол не отримав і відповідно до того про них нічого не згадав.

На початку 1626 року до Посольського приказу надійшла грамота кримського митрополита Йосипа. Приказ почав з'ясовувати, хто він такий (пам'ятаєте діалог з попереднього розділу?) і встановив, що він живе в Криму (власне, в Георгіївському монастирі) уже тривалий час (від 1608 р.). Грамота Йосипа не збереглась, і про що там було написано – ми не знаємо. Але можемо припустити, що це було нагадування про виплату жалування (ми ж пам'ятаємо, що Георгіївський монастир входив у «конгрегацію» 1598 року, і тому в монастирі безперечно знали про царську грамоту).

Невдовзі справу про жалування поновили бахчисарайські попи Антон та Василь (Антон, як ми пам'ятаємо, був головним чолобитчиком в 1598 р.): вони подали московському послу С. Тарбєєву оригінал грамоти 1598 р. Посол завбачливо зробив з неї копію і надіслав до Москви для інформації. Всі учасники цієї акції цілком слушно припускали, що відпуск грамоти в Москві міг загубитись (і ми його справді не маємо, маємо тільки оцю копію).

Ця копія із супровідним листом (відпискою) Тарбєєва і Басова була доставлена в Москву 24.08.1628 р., і вже наступного дня цар і патріарх ухвалили надсилати жалування в Крим відповідно до грамоти 1598 р.

«Жалует царь, да не жалует псарь!» – могли б сказати на це кримські попи. Попри найкращі наміри царя, ми бачимо, що реально жалування виплачувалось тільки тоді, коли представники з Криму самі приїжджали по нього до Москви. Посольський приказ просто ігнорував зазначену ухвалу, що добре видно з переліку кримської данини 1633 року.

Можна заперечити, що цей перелік складено на основі пропозицій кримського двора і відбиває тільки його інтереси, до сфери яких християнські попи не входили. Це так, але нам важливо зрозуміти алгоритм роботи приказу. Ці кримські пропозиції були схвалені і конкретизовані, і далі вони вписувались в накази послам і відповідно до них видавалось з царської казни все потрібне. «А вас здесь не стояло...» Далі в основу наказу наступним послам брали попередній наказ... і так державна машина крутилась, відкидаючи незначні спроби щось змінити.

Наступне нагадування про обіцянку виплати жалування надіслав в 1637 році херсонський митрополит Серафим. Він скаржився, що писав раніше, і ось три роки минуло (тобто з 1634 р.), московські послы приїжджають до Криму, а йому нічого не привозять і не відписують.

Історичні обставини, висвітлені у цій грамоті, докладно проаналізував Берт'є-Делагард [*Берт'є-Делагард А. Л. К истории христианства в Крыму. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1910 г., т. 28, с. 64 – 65*], з аналізом якого можна погодитись. Зокрема, випадок, коли ногайці пограбували митрополита, він слушно датував травнем – червнем 1628 р., коли Кантемірова орда вдерлася в Крим і обложила Бахчисарай.

Але Берт'є-Делагард трохи передав куті меду, коли виводив із грамоти, що цей випадок засвідчив перебування митрополита в Бахчисараї, і то навіть в Успенському монастирі. Бахчисарая ногайці таки не здобули, і чого б митрополит мав від них відкупатись, якщо він справді був у Бахчисараї. Я думаю, що якась ватага ногайців заскочила його десь в іншому місці. Посилання митрополита на С. Тарбеева з товаришами як на свідків цієї пригоди теж не означає, що вони були безпосередньо присутніми – на мою думку, московські послы (відповідно до намірів митрополита) мали засвідчити сам факт нападу ногайців, а не кількість баранів чи коней, які вони взяли там чи там.

Про контакти митрополита Серафима з послом С. Тарбеевим свідчить також – незалежно від грамоти 1637 року – справа про мощі св. Меркурія. Митрополит, приїхавши у Яшлав (звичайну резиденцію московських послів), передав Тарбееву частину мощів – руку св. Меркурія. Це було, виходячи з хронології посольства, в 1628 році (дві звістки про це датовані 17 лютого та 16 травня 1638 року, чим пояснити оцей зсув на 10 років – я не знаю).

При цьому митрополит застерігав послів, аби вони не брали мощі в інших греків, бо ті крадуть і продають підроблені мощі («иной мошенник обманет вас, продаст вам дрянъ, а не души...»). Оце простодушнє застереження, котре свідчило про намагання митрополита монополізувати торгівлю ~~духовними скринами~~ християнськими святинами, виявилось фатальним для цілої справи. У Москві, одержавши мощі, перш за все поцікавились, хто такий [св. Меркурій](#). Виявилося, що це давній святий (традиційно – 3-го ст.), і постраждав він у Кесарії Кападокійській (це 700 км від Криму). Звідки у цього Серафима оті мощі? – запитали себе московські атеїсти і цілком раціонально вирішили, що вони і є тими самими підробленими мощами, від яких застерігав Серафим.

[Зауважимо, що в близькому часі, в 1642 р., в Москві відмовились визнати «мощі князя Володимира», знайдені Петром Могилою у Десятинній церкві в Києві. Отже, це не випадок, це система.]

Відповідно до такого висновку Серафиму на всі його прохання мовчки відмовляли (Москва ж сльозам не вірить) і справа, яка тягнулась понад 10 років (1628 – 1638 рр.), скінчилась нічим.

Для нас важливо, що ніякого митрополита в Бахчисараї (чи конкретно в Успенській скелі) ми не бачимо, а бачимо, як і раніше, парафіальних попів.

Чим же була Успенська скеля в цей час? Російська «Книга Большому чертежу» лаконічно повідомляє про церкву богородиці на Салачику, в якій служать греки. Це, як бачимо, сухий залишок грамот кінця 16 ст. Не

заглиблюючись у питання джерел книги та часу її формування, можемо вказати, що цей запис загалом окреслює ситуацію кінця 16 – 1 чв. 17 ст.

Для нас важливо, що книга не знає ніякого монастиря – тільки церкву. Вона також не знає топоніма *село Мар'їнське* – хоча «історики» аж до нашого часу продовжують його повторювати, не завдаючи собі клопоту зазирнути у текст джерела.

До цього ж часу – 1634 року – належить перший опис споруд Успенської скелі, який подав Емідіо Дортеллі д'Асколі. Він був домініканським ченцем, 10 років (1624 – 1634) провів у Кафі, вивчивши за цей час не тільки татарську, але і грецьку та вірменську мови. Чому цей запис очевидця не був використаний **ніким** з «істориків» – я здогадатись не можу. просто містика якась.

В своєму надзвичайно інформативному звіті він записав і те, що він побачив, особисто відвідавши скелю. Церква була цілком вирубана у скелі на половині висоти урвища. Потрапити до неї можна було сходами, також вирубаними у скелі.

У церкві служать *грецькі священики* (не ченці!). Тут ми маємо довіряти Дортеллі, котрий сам був ченцем і розумів різницю між білим духовенством і ченцями. До того ж він сам володів грецькою мовою і міг розібрати, кому належить церква.

Розмір її за Дортеллі – дуже великий, на 500 чоловік. Рахуючи по дві стоячих людини на квадратний метр, маємо площу залу близько 250 кв. метрів. До цього треба додати площу перед вівтарем (солею), на якій перебувають священики, що провадять службу (окремих вівтарів печерні церкви могли й не мати). Для порівняння – площа центрального підкупольного простору Софійського собору в Києві – всього 56 кв. м, а сумарна площа головного хреста – 225 кв. м (центральный простір + рукави з півночі, заходу та півдня). На солею та проміжок перед іконостасом треба покласти 25 кв. м, отже для присутніх залишається 200 кв. м (400 чоловік). Решта людей могла би розміститись у бічних навах.

Площа сучасної Успенської печерної церкви – тільки 125 кв. м, тобто удвічі менше, ніж оцінка Дортеллі.

Авторитетне свідчення Дортеллі вперше показує нам Успенську церкву саме як печерну споруду. Але вище ми поставили її в ряд будівельних ініціатив греків кінця 16 ст., і всі інші церкви були звичайними наземними спорудами. Чому на Салачику було влаштовано саме печерну церкву?

Наївні міркування, що християни ховались там від переслідувань, прийняти не можна. З таким самим успіхом можна ховатись у Києві на Хрещатику або там у Нью-Йорку на Бродвеї. Адже дорога від ханського палацу до Кирк-Ора була (і є нині) головною дорогою міста, і кожен, хто нею проходить, прекрасно бачить Успенську скелю. (Любителі катакомбних церков цілком забувають, що ховатись можна лише в старих штольнях, вирубаних здебільшого для видобутку каменю, які давно не відвідуються).

Бертъс-Делагард висунув більш реальну гіпотезу, вказавши на відносну дешевизну і простоту виконання печерних споруд порівняно з наземними. З цим можна погодитись лише частково. Вирубати печеру досить великого об'єму так, щоб вона не обрушилася, може тільки людина, яка має досвід в спорудженні печер, тобто простота тут чисто умовна (ми не торкаємось чорнової роботи, якої на кожному будівництві повно). До того ж користуватись приміщенням, винесеним на значну висоту, незмірно важче, ніж наземною церквою.

Обмірковуюючи цю справу, я висунув два припущення. Перше – можливо, Салачик на той час був уже досить щільно забудований, і для церкви просто не було (не можна було викупити) відповідного місця. Друге, важливіше, полягає у принциповій необхідності виставити хрест над церквою, котрий відрізняв би її від сусідніх хат. А цей хрест постійно дратував би мусульман і викликав би їх на погроми. Тут ми знову мусимо пригадати: жалует царь, да не жалует псарь. В тому, що на будівництво усіх церков, в тому числі й на Салачику, був дозвіл хана, ми не сумніваємось, але ж хан не може стояти сторожем біля церкви і відганяти від неї невдоволених.

Тому печерна церква, яка не мала ніяких зовнішніх ознак християнства, могла бути тим компромісним вирішенням, котре з одного боку задовольняло потреби греків у молитовному приміщенні, а з другого боку – не викликала зайвого роздратування у мусульманського населення. Ну, стирчить нам на скелі якийсь балкончик – мабуть хтось там живе, і нехай собі – так могли думати перехожі.

Разом з тим дозвіл хана-мусульманина на побудову хоча б і такої скромної церкви у столиці мусульманської держави, яка уже функціонував тут близько ста років – явище зовсім не рядове, а якщо порівняти з Європою кінця 16 ст. – так мабуть унікальне.

Певне непряме підтвердження моєї думки про «відкрито-приховану церкву» можна побачити в описі Бахчисарая (1667), який подав Евлія Челебі. Він дуже докладно відрізняв Салачик від власне Бахчисарая, і в Салачику зауважив 5 мечетів, але нічого християнського (на що – на мою думку – і розраховували греки). В Бахчисарай ж він занотував грецьку та вірменську церкви. Оце перші з відомих мені свідчень про християнські храми в самому Бахчисарай (котрі треба весь час відрізняти від Салачика). Втім, розуміння тексту Евлії нашими перекладачами все ще дуже погане.

До цього ж часу, до середини 17 ст., належить перша згадка топоніма *Майрум* – в османському податковому реєстрі. Звичайно, нам цікаво знати, з якого дива турки проводили перепис податків на землі Кримського ханства, але це питання доведеться відкласти до якоїсь іншої нагоди. Важливо відзначити, що цей топонім зародився і побутував у татарському середовищі.

В російській же мові цей топонім набув форми «село Мариино, Марьино» (1681). В цьому році московські послы Тяпкін та Зотов, уклавши мирної договір з Кримським ханством, на прощання помолились *чудотворній* іконі Богородиці у *церкві* в цьому селі і взяли у *священників* благословіння. Отже, ніякого монастиря, ігумена і ченців і вони не бачили – тільки парафіальну церкву.

Намісна ікона цього храму вперше тут названа чудотворною. Чи це та сама ікона, що її надіслав цар Борис – невідомо.

З повідомленням статейного списку Тяпкіна і Зотова пов'язаний історіографічний курйоз, який дуже виразно характеризує «науковий» рівень наших «істориків» та їхніх «історій». В 1874 р. Ф. Ліванов у своєму нарисі процитував цей запис і з невідомої причини датував його 1625 роком замість 1681 [Ливанов Ф. В. Бахчисарайский Успенский скит в Крыму. – М. : 1874 г., с. 9]. Це навіть не схоже на помилку набору, але з ким не траплялось помилок. Далі уже наш сучасник Віктор Григорович Тур нічого сумняшеся запозичив це місце з Ліванова... з тією ж самою помилковою датою – 1625 рік [Тур В. Г. Православные

монастири Крима в 19 – початок 20 вв. – К.: Стилюс, 2006 г. Раздел «

[Бахчисарайский монастырь Успения Богоматери](#)»]. І всі посилаються на публікацію статейного списку в 1850 році, не даючи собі клопоту подивитись, що там написано.

Відновлення миру між Москвою і Кримом пожвавило надії кримських греків на відновлення царського жалування. Так, уже 9 липня того ж 1681 року в Москві одержали чолобитну Гікаелітова, котрий представився православним греком, підданим кримського хана і ктитором церкви Богородиці у Мар'їній горі на Салачику. [В резолюції сказано «кримського грецького *монастиря*», але в тексті самої чолобитної ніякого монастиря нема. І той факт, що прохання подав *ктитор*, а не ігумен, виключає можливість існування монастиря.]

Він зазначив, що має царську грамоту з підвішеною червоною державною печаткою. Виклад її змісту не залишає сумнівів, що це була грамота Бориса Годунова 1598 року. Він просив відновити виплату жалування.

Резолюція Посольського приказу була – переглянути попередні царські укази. Москва сльозам не вірила і хотіла переконатись, що такі укази дійсно були. Подальшого провадження у цій справі нема, мабуть копія, надіслана через Тарбеєва, не була визнана достатньою підставою (важко припустити щоб її не змогли знайти).

Оце – остання документально зафіксована спроба «оживити» грамоту царя Бориса. Забігаючи наперед, треба сказати, що в 1735 р. перед російським Синодом було поставлено завдання – скласти перелік усіх закордонних християнських інституцій, котрим за царськими указами належить виплачувати жалування, і впорядкувати справу його виплати. Перелік такий склали, і ніяких кримських інституцій в ньому не зазначено. Цим була поставлена остання крапка у справі про жалування для церкви на Салачику.

Додамо, що в опублікованій частині опису документів Синоду (1721 – 1759 рр.) також нема ніяких згадок про кримських християн. Можемо зробити однозначний висновок, що в цей час церковні контакти Криму з Росією повністю припинились.

Останній епізод з історії Успенської церкви, який хронологічно належить до 17 ст., пов'язаний з посольством Василя Айтемирова. Він провів у Криму цілих три роки (1692 – 1695), але записи про церкву стосуються 1692 р.

Перш за все Василь добився собі дозволу їздити молитись «до **церкви** Пресвятої Богородиці, котра є в горі біля Бахчисарая». Ніякого монастиря тут Айтемиров не бачив.

Далі Айтемиров звів знайомство з митрополитом Неофітом, який на той час перебував у Бахчисараї, і умовив його відслужити молебень за здоров'я московських царів. Митрополит погодився і відслужив його в Успенській церкві разом з двома священикам (знову не бачимо ніяких ченців). Айтемирова супроводжував пристав Мустафа, який під час відправи перебував на паперті, а до церкви на входив. Отже, на той час Успенська церква мала *паперть*, відділену від молитовного залу. Це тим більше цікаво, що в сучасній церкві ніякої паперті нема, і нема навіть місця, щоб її влаштувати.

Наступний цікавий момент – при Успенській церкві жив **український** священик Михайло Маковецький, якого татари узяли в полон десь на

правобережній Україні 15 років тому (тобто орієнтовно у 1677 році) і тепер він служить у тій церкві.

Просто на вуха не налазить – чому ніхто з «істориків» не використав цей давно опублікований статейний список.

Успенська церква у 18 ст.

В 1706 році до Бахчисарая прибув католицький проповідник – французький єзуїт Дюбан. Він провів тут близько 7 років і подав опис своєї діяльності. В ньому він згадав про греків і дуже чорними фарбами намалював занепад їхньої релігійності, але характерно – він повністю мовчить про успіхи своєї пропаганди серед греків. З усякою певністю можна сказати, що цих успіхів і не було.

Мале знайомство Дюбана з грецькою громадою видно і з того, що він не подав ніяких деталей про її організацію та про її храми.

Краще йому повелось з вірменами, які навіть надали йому куточок у своїй церкві (оце друга від 1667 р. звістка про вірменську церкву в Бахчисараї).

Єзуїтська місія продовжувала працювати в Бахчисараї і після Дюбана, аж до 1736 року, коли її спалили російські війська (як записав Х. Манштейн). Оце була перша нагода для росіян зруйнувати християнські установи в Бахчисараї. Слід визнати, що вони використали такий добрий випадок не повністю: Манштейн згадав про грецьку церкву в Бахчисараї (знову вперше від 1667 р.), але не зауважив, щоб її руйнували. Про Успенську церкву він взагалі не згадав.

Наступний француз – Обрі де ля Мотре – відвідав Бахчисарай в 1711 році. Він побував у висіченій у скелі каплиці *Панагії* (він записав це грецьке слово латинкою. У мові кримських греків *панагія* – просто церква, нічого більше [Серафимов С. Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря. – Херсонские епархиальные ведомости, прибавления, 1862 г., № 5, [с. 164](#)]).

Всередині він побачив кілька намальованих на стінах святих і мабуть кілька ікон (*quelques peintures de saints, & saints*), а також срібні лампади. Оце вперше зауважено внутрішнє опорядження церкви. Через 289 років після публікації це свідчення нарешті займає своє місце в історії Успенської церкви – завдяки фізікам-теоретикам!

В 1755 році ще одне свідчення про церкву в самому Бахчисараї подав М. Миронов. Вона була близько від його квартири, не далі 50 сажнів (100 м) – тобто це не Успенська церква. Митрополит подбав, аби церква була відчинена для таємної зустрічі Миронова. Оце другий раз ми бачимо митрополита в Бахчисараї (мабуть, Гедеона?) – але знову не при Успенській церкві.

Деякі подробиці про бахчисарайських греків подав протопіп Трифілій, записки якого стосуються періоду 1759 – 1789 років. Вони написані значно пізніше (на мою думку – після 1802 року), і хоча вони дуже стислі, в них все ж таки кілька разів ті самі події розповідаються двічі.

Із записок (наскільки можна їм довіряти) видно, що в 1771 р. до Бахчисарая приїхав новопризначений митрополит Ігнатій. В умовах російської окупації Криму він вирішив задля безпеки перебратись у Кафу під захист російського війська і повернувся до Бахчисарая тільки на початку 1773 року.

Ніяких згадок про Успенську церкву Трифілій не подав, і на це «джерело» можна було не звертати великої уваги, якби не черговий історіографічний курйоз. Публікатор записок С. Серафимов подав до згадки про митрополита Гедеона примітку: «Кафедра митрополита в той час була у передмісті Бахчисарая, в Маріамполі». Цей здогад, який ніяк не впливає ані з записок Трифілія, ані з якихось інших джерел, мав надзвичайне щастя в наступній «історіографії», котра продовжує повторювати цей вимисел аж до наших днів.

Якби «історики» менше захоплювались переписуванням баснословія, а більше цікавились історичними джерелами, вони б могли зауважити, що є певні свідчення протилежного змісту.

Так, з довідки, яка висвітлює діяльність митрополита Гедеона (охоплює події 1725 – 1770 років), опублікованої у 1775 році, видно, що престольним містом митрополита готського і кафинського була власне Кафа як головне місто провінції. Оскільки там було багато начальства, там відбилась переважна частина занотованих випадків переслідування християн.

Тільки один епізод, датований 1725 роком, стосується перебування митрополита Гедеона у Бахчисарая. Дата його, віддалена на 50 років від дати записки, може бути не зовсім точною, але можна не сумніватись, що випадок мав місце на початку каденції Гедеона.

Я розумію справу так, що Гедеон представлявся хану з нагоди прибуття до Криму і вступу на посаду. Хан же хотів видушити з новоприбулого митрополита гроші (так би мовити ліцензію на здійснення своїх повноважень у ханстві) і для демонстрації серйозності своїх намірів вкинув митрополита і його супутників у тюрму, погрожував стратою, а одного ченця таки повісив. Оскільки Гедеон діяв у Криму до смерті в 1769 р. (записка Трифілія), він, можна думати, таки відкупився від хана.

До часу правління Ігнатія належить виготовлення срібного окладу для давньої ікони Одигітрії. На окладі був напис: «Приношення усіх благочестивих християн, [зроблене] допомогою і пильністю жителів міста Марієн 1774, квітня 20» [Гавриш А.Х.Т. Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархий. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1844 г., т. 1, с. 202; Серафимов С. Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря. – Херсонские епархиальные ведомости, прибавления, 1862 г., № 5, [с. 155 – 156](#)]. Пізніше ікона зберігалась в Маріуполі.

Остання звістка про Успенську церкву з доби Кримського ханства належить до 1777 року, коли Ігнатій порушив клопотання про спорудження нової церкви замість занепакої печерної споруди. Російський генерал Прозоровський порадив йому вдатися з цим проханням спершу до хана і отримати його дозвіл. Зі свого боку Прозоровський подав начальству прохання допомогти у цій справі, котре залишилось без відповіді.

В 1778 році значна частина греків разом з митрополитом Ігнатієм виїхала з Криму. В окремому нарисі [я показав](#), що Успенська церква ніякої ролі в цьому епізоді не відіграла, попри поширене в «науці» баснословіє.

Останню крапку у справі міфічного «монастиря» поставив той самий Ігнатій, у віданні якого цей нібито-монастир перебував. На запит російської влади (1783) про число церков і християнських дворів у колишньому Кримському ханстві

митрополит відписав, що в Бахчисараї була церква св. Миколи і при ній 280 дворів (оце вперше ми дізнаємось про посвяту цієї церкви). В селі Майрум була церква Успіння (оце наша печерна церква). Також у Бахчисараї була одна вірменська церква.

Отже, в сухому залишку маємо: в період Кримського ханства (1596 – 1783) ніякого **монастиря** на Успенській скелі не було – була тільки парафіальна церква, розташована у печері.

Баснословний «монастир» (1794 – 1849 рр.)

Ми завершили попередній розділ на тому, що за митрополита Ігнатія (1771 – 1778) Успенська печерна церква продовжувала діяти, а монастиря там ніякого не було.

Така ситуація підтверджується і джерелами з початку російського панування в Криму: камеральним описом 1783 року та справою про кримські монастирі 1793 р. Опис фіксує в Бахчисараї одну цілу церкву, а в селі Майрум – одну знищену, нашу Успенську (мабуть, є правда в тому, що греки, полишаючи Крим в 1778 р., добряче її обідрали).

Костянтин та Георгій Спіранді

Отже, в перші 10 років російського панування Успенську скелю звали церквою, і ніхто не думав, що тут міг бути який монастир. Ситуація змінилась у 1794 році, коли П. С. Паллас об'їхав Крим і дав свій опис півострова. Його більше цікавила природа, але він згадав саме про **монастир** по дорозі з Бахчисарая до Чуфут-Кале, хоча й не дав його опису. І надалі всі численні туристи, які відвідували скелю до 1850 року, в один голос називали її **монастирем**. Що ж такого їм трапилося?

Тут нам треба згадати, що в Бахчисараї була церква св. Миколи. Згідно указу імператора Павла 1-го (1799 р., в [нашому літописі](#)) було побудовано нову церкву, їй надано статус собору і визначено державне жалування для причту. При соборі мав бути протопіп, і дійсно, принаймні від 1795 року ми бачимо в Бахчисараї священика Костянтина [*Лебединцев А. Столетие церковной жизни Крыма. 1783 – 1883 гг. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1883 г., т. 13, с. 207*].

Це був Костянтин Спір-оглу – грецький священик, який приїхав у Крим з Анатолії і тут прийняв більш грецьке прізвище Спіранді. Після нього бахчисарайським протопопом був його син Георгій. Наша «історична наука» до з'ясування їх біографії поки що не дійшла, хоча я не маю сумніву, що церковні архіви містять про них якісь дані. Адже протопоп, та ще й на державному жалуванні – фігура помітна, це ж не сторож чи свічкарь.

Поки що ми змушені користатись тільки тими спогадами Георгія Спіранді, які записав у 1849 р. Михайло Родіонов (у [нашому літописі](#)), та оповіданнями про кінець 18 ст. у роботах Ф. Хартахая [*Хартахай Ф. Христианство в Крыму. – “Памятная книжка Таврической губернии на 1867 г.”, Сф., 1867 г., т. 1, с. 113 – 114*], М. Родіонова [*Родионов М. Статистико-хронологическо-историческое описание Таврической епархии. – Сф. : 1872 г., с. 42, 229*] та Гермогена [*Гермоген Таврическая епархия. – Псков : 1887 г., с. 478*]. Ніде в цих трьох останніх роботах не зазначено, звідки узято відомості про скелю, і тому я змушений припускати, що

вони походять від Г. Спіранді – від його усних оповідань або записів (того ж М. Родіонова?), які повністю не опубліковані.

Нам слід пам'ятати, що всі ці записи віддалені від самих подій на 50 – 70 років, і відповідно достовірність їх не надто висока.

Це ми бачимо, уже задавши собі перше запитання – коли приїхав до Криму Костянтин? У 1779 р. (Родіонов, 1849), у червні 1781 р. (Хартахай), у 1801 р. (Родіонов, 1872). Остання дата неможлива, оскільки, як ми бачили, в 1795 році консисторія уже писала листа цьому Костянтину в Бахчисарай. Дата 1779 р., я думаю, є розрахунковою (Родіонов думав, що греки виселились із Криму в 1779 р., і прибуття Костянтина прив'язав до неї).

Підливає керосину вказівка, що Костянтин прибув разом із сином Георгієм, якому було 10 років (отже, Георгій мав би народитись бл. 1769 р.), і в 1850 році йому мало би бути понад 80 років. Покладатись на далекі спогади у питанні точної дати нема сенсу, ми можемо тільки сказати, що Костянтин прибув після виходу греків (1778 р.), але ще за хана Шагін-Гірея (до 1783 р.). Костянтин хотів правити службу в с. Мангуш, але хан наполіг, щоби він почергово правив також в Успенській церкві. Хартахай писав навіть, що хан вкинув Костянтина у тюрму і тримав там 30 днів, поки той не погодився на запропоновану комбінацію. Думаю, що це вигадка або перебільшення в дусі мисливських оповідань.

Далі Хартахай пише цілком неможливу річ: що у Бахчисараї була церква св. Іллі, і вона завалилась перед виходом греків (нічого такого з документів не видно, церква звалась св. Миколи як раніше, так і пізніше).

Бахчисарайський комендант полковник Тоттович (серб) спорудив для печерної церкви іконостас, а азовський губернатор Каховський – царські двері (це знову Хартахай, і з нього у скороченнях – наступники). Ну, між нами, фізиками-теоретиками, кажучи, ніякого «азовського губернатора Каховського» ніколи не було, і сама Азовська губернія була ліквідована в 1783 році. Василь Васильович Каховський в 1789 – 1794 роках був правителем Катеринославського намісництва (а думаю, йдеться про нього а плутанина з титулами природна для спогадів, записаних від дуже старої людини і через багато років).

Цей іконостас чомусь дуже рідко привертав увагу відвідувачів (Мурзакевич, 1836 р.; Інокентій, 1852 р. – там він датований неможливим 1781 роком). Звідки й куди вели царські двері – мені не зовсім ясно (в сучасній церкві ніякого окремого приміщення для вівтаря нема). Датувати цей іконостас слід часом від 1783 до 1799 років, бо після спорудження собору в Бахчисараї прикрашати почали його, а Успенську церкву лишили як філіальну.

За спогадами Г. Спіранді, на скелі були проведені деякі будівельні роботи. Із запису Родіонова (1849) виходить, що було два етапи робіт. Спочатку (згодом, за Костянтина Спіранді) церква була розширена врубанням у скелю, а потім, уже за Георгія Спіранді, церковний староста Стефан Каліга влаштовано контрафорс для балкона, опоряджено сходи, келії і церква розширена на 3 сажени врубанням у скелю.

Стефан Каліга був церковний старостою наприкінці 18 ст. і побудував собор в Бахчисараї (Гавриїл, 1848 – в нашому літописі). Оскільки в Бахчисараї була тільки одна парафія, природно, що Каліга міг вважатись і старостою Успенської церкви. Але розширення церкви у **два етапи** викликає у мене сумнів – чи не поплутано тут щось у спогадах.

Ф. Хартахай відніс ці роботи до кінця 18 ст. (перед 1800 р.) і описав їх загалом подібно: розширена печерна церква, поліпшено сходи, влаштовано ганок і балкон. Виконавцем робіт так само названо С. Калігу. Але якщо якісь роботи виконувались за Георгія, то це мало би бути орієнтовно в 1820-1840-х роках.

Ще одну деталь з будівельної історії навів Ф. Ліванов: в 1837 р. стараннями симферопольського купця Євстафія Савопуло прокладено до скелі підземний водогін з одного з джерел, що вище в ущелині, і влаштовано під скелею фонтан, головню для богомольців [Ливанов Ф. В. Путеводитель по Крыму с историческим описанием достопримечательностей Крыма. – М.: 1875 г., разд. паг.; глава «Бахчисарайский Успенский скит в Крыму», с. 25]. Я думаю, це теж походить від оповідань Г. Спіранді.

Але головна заслуга Костянтина Спіранді полягала в тому, що він рішуче приклав слово «монастир» до Успенської скелі. Подорожники, які прибували до Бахчисарая, звичайно, зустрічалися з місцевим священиком і запитували його про минуле і про пам'ятки. Вони чули від нього назву «монастир» і заносили її до своїх нотаток – і так ми бачимо її у всіх описах кінця 18 – 1 пол. 19 ст. Важливо, що Спіранді був **зайжджим** греком (місцеві-то греки знали, що ніякого монастиря не було), але в очах туристів він був місцевим чоловіком і авторитетним знавцем.

Від Спіранді про цей «монастир» довідались і місцеві росіяни, і також розповідали про нього гостям, які відвідували ханський палац. І так ця назва поширювалась як нині модно говорити, «в інформаційному просторі» – аж поки архієпископ Інокентій не сказав собі: «Мы рождены, чтоб сказку сделать былью» – і зробив...

Мешканці скелі

Чи були якісь підстави говорити про існування монастиря в даний період? Подивимось, що записали мандрівники.

Дата відвідин	Автор	Що побачив
1786 р.	Жильбер Ромм	Живе один чернець-відшельник
1794 р.	Петер Паллас	—
1795 р.	Марія Гатрі	Живе один самотній чернець (в іншому місці вона писала про двох)
1799 р.	Павло Сумароков	—
1800 р.	Едвард Кларк	—
1811 р.	Габріель де Кастельно	Живе один старий хворий чернець
1820 р.	Іван Муравйов-Апостол	Живуть сторожі храму, старий диякон грек зі своєю дружиною
1820 р.	Гавриїл Гераков	Тут живе старик грек з жінкою
1822 р.	Роберт Лиал	Тут живе усамітнена пара, старий чоловік і його жінка
1823 р.	Джордж Джонс	Спочатку тут було сімдесят ченців, нині їх число скоротилось до двох

1825 р.	Павло Свиньїн	—
1825 р.	Джемс Вебстер	Нині він не заселений
1825 р.	Б. Єгер	Нам назустріч вийшов чернець
1825 р.	Д. Тарасов	В монастирі перебувають два відшельника-ченця
1829 р.	Джемс Александер	З'явився старий священик у чорній рясі
1831 р.	Шарль Монтандон	Живе цілий рік тільки один грецький священик
1834 р.	Фредерик Дюбуа де Монпере	—
1834 р.	Август Мармон	—
1834 р.	Чарльз Еліот	Єдина особа, яка нині посідає цю релігійну пустинь...
1834 р.	Іван Бороздна	Нині там немає ченців
1836 р.	М. Сан-Саво	—
1836 р.	Микола Мурзакевич	—
1837 р.	Анатолій Демидов	Тут є священик православного визнання
1839 р.	Вільям Джесе	—
1841 р.	Ксав'є Омар де Гель	Живуть кілька ченців
1844 р.	Генрі Сеймур	Одна з печер обернена на монастир Успіння і заселена ченцями
1845 р.	Август Грім	—
1845 р.	Олімпіада Шишкіна	Живе стара жінка, яка присвятила себе догляду за церквою

Складена мною таблиця – це ще не наука, це етап на шляху до науки. Витративши певний час (в моєму випадку – два місяці) на складання літопису, ми тепер можемо витратити додаткові 20 хвилин на узагальнення зібраних даних у вигляді таблиці. Ніякої надзвичайної премудрості в такому способі дії нема, і можна тільки дивуватись, чому це не було зроблено 100 або 150 років тому – адже в таблиці ми маємо виключно **надруковані** джерела.

Відкинемо записи людей, котрі нічого не згадали про мешканців скелі (ми пам'ятаємо анекдот про цигана, який обіцяв виставити двадцять свідків, котрі **не бачили**, як він украв коняку). Подивимось на тих, які про це згадали.

Мандрівники 1786 – 1811 років досить згідно пишуть про самотнього **ченця**.

Мандрівники 1820 – 1822 (1823?) років також згідно пишуть про подружжя старих греків.

Мандрівники 1825 – 1837 років також згідно пишуть про священика / ченця.

Свідчення мандрівників 1841 – 1845 років не узгоджуються: там і «ченці» (у множині), і стара жінка, котра доглядає церкву.

З усього цього можна зробити такий висновок, що в кінці 18 – на початку 19 ст. тут дійсно жив чернець, але жив контрабандою, не заявляючи про себе російським церковним начальникам, котрі про нього не знали і ніякого монастиря

тут не визнавали. Характерною тут виглядає назва, вжита Габріелем де Кастельно: ермітаж (по-нашому пустинь) – місце, де у самоті живе один чернець. Така форма чернечого життя в давнину існувала, але російська бюрократична церква її не сприймала (пустинь в Російській імперії 19 ст. – це філіальний монастир зі скороченим штатом).

Пізніше, від 1820 р., (мабуть після смерті цього невідомого на ім'я відшельника) скелю доглядало подружжя греків. Я думаю, що чоловік помер раніше, і О. Шишкіна в 1845 році застала одну жінку.

Свідчення про ченця / священика між цими роками, я думаю, переважно стосуються того ж Спіранді, окрім якого в цих краях – від Симферополя до Севастополя – не було іншого священика. Іменування його ченцем слід віднести до числа дрібних непорозумінь, котрі часто зустрічаються у людей іншої віри, мови і культури, які брались описувати мало знайомі їм реалії.

Щоправда, цьому суперечать спогади Д. Тарасова, згідно яких два ченці постійно мешкали у скелі. Але заради приїзду імператора у нас навіть паркани фарбують, то можна припустити, що й ці ченці (про яких згадано аж двічі) не були місцевими.

Складніша справа з кількома ченцями, яких нібито бачили мандрівники в 1841 – 1844 роках. З одного боку, спокусливо зробити «відкриття» і вказати на поширення цього підпільного монастиря. З другого боку, не менш спокусливо зарахувати цих мандрівників до послідовників барона Мюнхаузена і вважати ці вказівки фантазіями. З третього боку, можна знову згадати про мовний і культурний бар'єр, коли мандрівники бачили там кількох людей в рясах, але не змогли розібратись, хто вони є (а можна думати на причетників Бахчисаарайського собору, котрі щось робили у філіальній церкві).

Слід пам'ятати, що з усіх мандрівників один тільки Гераков міг говорити грецькою мовою – і справді розмовляв з мешканцями скелі, котрі не знали ані німецької, ані французької, ні англійської мов і ледве говорили російською (достоту як наші «історики»).

Так виглядає ситуація з доглядом скелі в даний період.

Свято Успіння

Складаємо таблицю!

Дата відвідин	Автор	Що побачив
1786 р.	Жильбер Ромм	—
1794 р.	Петер Паллас	—
1795 р.	Марія Гатрі	—
1799 р.	Павло Сумароков	—
1800 р.	Едвард Кларк	—
1811 р.	Габріель де Кастельно	—
1820 р.	Іван Муравйов-Апостол	—

1820 р.	Гавриїл Гераков	—
1822 р.	Роберт Лиал	—
1823 р.	Джордж Джонс	—
1825 р.	Павло Свиныйн	15 серпня буває тут величезний збір богомольців з усього Криму
1825 р.	Джемс Вебстер	—
1825 р.	Б. Єгер	—
1825 р.	Д. Тарасов	—
1829 р.	Джемс Александер	—
1831 р.	Шарль Монтандон	15 серпня це святе місце, де живе цілий рік тільки один грецький священик, постає в усій красі [докладний опис]
1834 р.	Фредерик Дюбуа де Монпере	—
1834 р.	Август Мармон	В большие праздники тут присутствуют все окрестные христиане
1834 р.	Чарльз Еліот	15 серпня це місце являє вражаючу картину [з Монтандона]
1834 р.	Іван Бороздна	—
1836 р.	М. Сан-Саво	—
1836 р.	Микола Мурзакевич	15 серпня ця підземна церква... наповнюється жителями Бахчисарая і навіть Симферополя.
1837 р.	Анатолій Демидов	В день Успіння пресвятої діви, 15 серпня, з усіх кінців Криму в цей монастир припливає множество богомольців.
1839 р.	Вільям Джесе	—
1841 р.	Ксав'є Омар де Гель	Щорічно у місяці серпні відвідують понад двадцять тисяч прочан
1844 р.	Генрі Сеймур	—
1845 р.	Август Грім	—
1845 р.	Олімпіада Шишкіна	—
1848 р.	Гавриїл	Урочисто відзначається свято в 15-й день серпня

Ну як, подобається? Як на мене – маємо дуже переконливе свідчення, що до 1825 року ніхто не мав зеленого поняття про якусь особливу урочистість святкування Успіння. Всі такі оповідання датуються 1825 – 1841 роками і досить подібні, бо скрізь згадується, що прочани прибувають з усього Криму.

Слід звернути увагу – ніхто з подорожників не бачив цього свята на власні очі, бо нікому не пощастило потрапити сюди саме 15 серпня. Отже, вони записували те, що їх оповідали «екскурсоводи», головними з яких були батько і син Спіранді.

Я навіть думаю, що власне Костянтин Спіранді такої фантазії ще не розповідав, тому за перших 40 років ніхто її й не записав; розповідати її, на мій здогад, почав уже Георгій Спіранді з очевидною метою – пустити славу про це свято (ну, подекуди це зветься *відпуст* – звичай приходили здалека на храмове свято).

Від 1848 року маємо звістку, що це свято було офіційно визнано владою (архієпископом Гавриїлом).

Уявлення про минуле скелі

І паки складаємо таблицю!

Дата відвідин	Автор	Що побачив
1786 р.	Жильбер Ромм	—
1794 р.	Петер Паллас	—
1795 р.	Марія Гатрі	Імовірно [він був споруджений] готами; було 72 ченці
1799 р.	Павло Сумароков	—
1800 р.	Едвард Кларк	Татари забороняли кримським грекам вживати будь-яку публічну церкву... подібно до переслідуваних аріан, вони пішли у скелі та урвища
1811 р.	Габріель де Кастельно	—
1820 р.	Іван Муравйов-Апостол	—
1820 р.	Гавриїл Гераков	Слід думати, що під час гонінь на християн тут ховались люди твердого благочестя... побудований років 800 тому [= 1020 р.]
1822 р.	Роберт Лиал	—
1823 р.	Джордж Джонс	Переказ говорить, що монастир був заснований пастухом, з наказу святої Марії... спочатку тут було сімдесят ченців... печери колись служили аріанам як місце притулку
1825 р.	Павло Свиныйн	—
1825 р.	Джемс Вебстер	—
1825 р.	Б. Єгер	—
1825 р.	Д. Тарасов	—
1829 р.	Джемс Александер	—
1831 р.	Шарль Монтандон	—
1834 р.	Фредерик Дюбуа де Монпере	—

1834 р.	Август Мармон	Без сомнения, тут было жилище первых христиан в средние века.
1834 р.	Чарльз Еліот	Вона була побудована як таємне місце для поклоніння у дні мусульманського правління, коли християнам не дозволялось публічно відзначати зовнішні обряди своєї віри.
1834 р.	Іван Бороздна	—
1836 р.	М. Сан-Саво	—
1836 р.	Микола Мурзакевич	Може бути, що в перші часи християнства нові віруючі, ховаючись в ущелинах, вирубали для себе цей храм.
1837 р.	Анатолій Демидов	За словами наших провідників, печери ці були викопані в такий час, коли християни терпіли сильне гоніння від мусульман
1839 р.	Вільям Джесе	—
1841 р.	Ксав'є Омар де Гель	—
1844 р.	Генрі Сеймур	—
1845 р.	Август Грім	—
1845 р.	Олімпіада Шишкіна	Є переказ, нібито плавателі, які тонули в Чорному морі, коли були врятовані у день Успіння, за даною ними обітницею видовбали тут у кам'яній горі існуючу нині церкву
1848 р.	Гавриїл	Заснування цієї церкви може бути віднесене до часів появи тут християнства, до 1 – 2 – 3-го віків

Ми бачимо, що спільним місцем тут виступає переховування християн від гонінь, що мало би пояснити печерний характер церкви. Відносно того, від кого саме ховались християни, ми бачимо дві думки: 1, від язичників перших віків християнства; 2, від татар. Слід розуміти, що автори записок були мандрівниками, а не дослідниками; вони висловлювали побіжні міркування, і не намагались розкрити загадку.

Тому їх записи я вважаю джерельними свідченнями – не про саме походження монастиря, але про уявлення, які побутували в 1 пол. 19 ст. про його походження.

Звідки Гатрі узяла свої «72 ченці», а Джонс – свої 70, я з певністю сказати не можу. У пізнішого Джонса не видно слідів знайомства з докладним описом Гатрі. Залишається припустити, що це – елемент екскурсійного плану, за яким оповідав, мабуть, Костянтин Спіранді, бо після 1823 р. такого вже не записували (а вище ми визначили цей час як вступ на посаду Георгія Спіранді).

Двоє подорожників записали легенди про заснування монастиря – про них ми детальніше поговоримо у розділі «[Баснослов'є](#)».

Вигляд споруд (1794 – 1849 рр.)

І паки складаємо таблицю!

Дата відвідин	Автор	Що побачив
1786 р.	Жильбер Ромм	Печери; печерна церква; кам'яні контрафорси; дерев'яний балкон і підпорки; вирубані в скелі сходи; отвори у скелі – вікна
1794 р.	Петер Паллас	—
1795 р.	Марія Гатрі	Сходи, вирубані у скелі; дерев'яні келії, приліплені до скелі – між ними ходять по дерев'яних переходах; дві келії видовбані у скелі; вестибюль відкривається у каплицю; каплиця освітлюється тільки через вестибюль; в каплиці є постать Діви, до стін підвішено кілька монет і колиска [опис чуда]; є ще нижні келії
1799 р.	Павло Сумароков	Печерна церква; до неї ведуть сходи на 182 ступені; три її стіни видовбані у скелі, а четверта – з вікнами – складена з каменів упритул до моноліта. Розмір церкви 17×8.5 м, нема ніяких прикрас. При вході до церкви вирубано ніші (локули) для поховань; дерев'яний перехід веде до келій, знизу він має підпорки
1800 р.	Едвард Кларк	Печерна каплиця має продовбані у скелі отвори для світла. Підйом у неї – вузькі звивисті сходи, приховані від спостереження; підвішена, як гніздо ластівки
1811 р.	Габріель де Кастельно	Монастир складається з кількох частин; вони вирубані без терас або підпорок
1820 р.	Іван Муравйов-Апостол	Вирубані у камені сходи; печерна церква; балкон біля неї; внутрішні сходи у горі; дерев'яна кімната висить неначе ластівчине гніздо; хрести на могилах під урвищем
1820 р.	Гавриїл Гераков	95 сходинок нових і 122 – старих; на стінах є багато написів різними мовами
1822 р.	Роберт Лиал	Над вирубаними приміщеннями нависає скеля, це небезпечно; перед ними – дерев'яний балкон
1823 р.	Джордж Джонс	Вирубаний у скелі, має галереї і кілька дерев'яних келій; є печери біля підніжжя скелі – зайняті циганами
1825 р.	Павло Свиньїн	Складається з церкви і кількох келій
1825 р.	Джемс Вебстер	Три балкони, каплиця розміром 15×9 м, низька, має 4 стовпи, грубо намальовані три апостоли; горить лампа, присвяти підвішені перед апостолами – копійки, колиски, мотузки
1825 р.	Б. Єгер	Ззовні видно дерев'яний балкон; вирубані в скелю сходи – на висоту 5 – 6 поверхів; церква і численні келії вирубані у скелі, з'єднані між собою балконом
1825 р.	Д. Тарасов	Сходи, висічені у самій скелі; споруди на висоті бл. 20 сажнів; імператор приложився до ікони Богородиці і

		оглянув келії; начиння церкви вкрай бідне
1829 р.	Джемс Александер	Дерев'яні веранди, підтримувані балками у скелі; грубі стовпи, що підтримували стелю, вівтар та ніша для святої води
1831 р.	Шарль Монтандон	48 сходинок, вирубаних у скелі, ведуть на терасу, де знову піднімаються кам'яні сходи перед входом, повністю заглибленим у скелю. Коридори, келії та маленька церква з колонами. Дерев'яні галереї, споруджені на поверхні скелі на підпорках (+ гравюра)
1834 р.	Фредерик Дюбуа де Монпере	Печери, і до них ззовні додані дерев'яні стіни, дахи, сходи, галереї. Зсуви породи знищили більшу частину фасадів і залишили тільки дальні або нижні частини печер
1834 р.	Август Мармон	Гроты и лестницы, иссеченные в скале на половине горы, а на боку ее немногие постройки, соединяющие разные части
1834 р.	Чарльз Еліот	Маленькі дерев'яні балкончики; сходи, вирубані у схилі; печера – довга темна каплиця, підтримувана колонами, висіченими із суцільного каменю. Вона відкривається в один із згаданих балконів. Біля каплиці є ряд горизонтальних ніш, які потім використовувались як гробниці. Цвинтар на схилі гори
1834 р.	Іван Бороздна	Перед печерною церквою – дерев'яні галереї і підпорки з колод. 48 сходинок попри цвинтар. Церква всередині темна, немає ікон в багатих ризах та інших прикрас. Є написи імен на стінах
1836 р.	М. Сан-Саво	Сходи, маленька церква з чотирма колонами, келії священників і коридори монастиря вирубані у скелі. Дві дерев'яні галереї побудовані на зовнішньому боці і підтримуються підпорками
1836 р.	Микола Мурзакевич	Церква тісна і темна. Невеликий іконостас з кількома іконами (з яких дві – Успіння та св. Іоана Воїна – давнього (курсунського?) письма), св. сосуди з кількома грецькими книгами складають убоге церковне начиння. Передпокій храму покритий іменами. У підніжжя ганку, вирубаного із суцільного каменю, який веде до церкви, знаходиться простий надгробок з кам'яним хрестом, який добре пасує до цього місця
1837 р.	Анатолій Демідов	Багаточисельні заглиблення, які сполучаються між собою за допомогою легкої галереї, що тягнеться на велику віддасть уздовж спадистого краю гори. Каплиця, прикрашена кількома простими колонами, котрі вирубані самими іноками
1839 р.	Вільям Джесе	—

1841 р.	Ксав'є Омар де Гель	Його келії вирубані у скелі. Дерев'яні прольоти сходів на поверхні скелі ведуть до кількох ярусів цього монастиря
1844 р.	Генрі Сеймур	Багато білих хрестів відзначають могили заможних греків
1845 р.	Август Грім	Дерев'яні підпорки над урвищем на середині висоти гори
1845 р.	Олімпіада Шишкіна	По високих, висічених у камені сходах піднялися на дерев'яний балкон. Дивний цвинтар – тут не засипають землею гроби, а ставлять їх, неначе у склеп, вирубаючи місце в горі
1848 р.	Гавриїл	Церква вирубана у горі, у вигляді видовженої печери, до котрої для входу всередину прироблено сходи. Біля церкви вирубано ряд тісних келій, імовірно чернецьких. Над входом до церкви зображено Успіння пресвятої Богородиці, мабуть в пам'ять тієї ікони, яка в 1779 р. Ігнатієм митрополитом Готським і Кафинським перенесена до новозаснованого міста Маріуполя. У притворі начертані власноручні підписи благочестивішого государя імператора, імператриці, наслідника, великих князів і княжон, які відвідали цей храм.

Перше, що треба сказати з приводу складеного мною зводу описів скелі – жоден мандрівник не дав систематичного опису всіх деталей, які він міг бачити. І ясно чому – адже ці описи вибрані мною з книг, котрі присвячені довгим поїздкам, в рамках яких Успенська скеля – лише маленька частинка. Для того щоб опис цілої поїздки не розлізся на нескінчене число томів, треба було бути стислим.

Описи мандрівників не є паспортом споруди в тому вигляді, який вимагає Міністерство культури України для опису пам'яток. І я змушений об'єднувати деталі з різних описів, відзначаючи суперечності.

Велику цінність становить [гравюра](#) з путівника Монтандона (1834) – єдине документальне зображення скелі до початку перебудов сер. 19 ст. Я при цій нагоді висловлюю щире вдячність усім «історикам» скелі, котрі мужньо тримали язика за зубами і уступили мені можливість **першому** прокоментувати її.

Отже, відкриваємо цю гравюру в окремому вікні і приступаємо до опису.

1. Печерна церква. Її, як головну споруду, зазначили всі без винятку подорожники. Двоє вказали її орієнтовний розмір: 17 × 8.5 м (Сумароков, 1799); 15 × 9 м (Вебстер, 1825). З огляду на те, що обміри ніхто не проводив, ці дані слід вважати окомірними. І як такі вони добре узгоджені між собою і з сучасними розмірами (за [планом](#) я їх визначаю як 18 × 7.4 м). Тому можемо не мати сумніву, що нині ми маємо цю печеру в тому об'ємі, який вона набула в кінці 18 ст.

Розмір, вказаний в описі Дортеллі (1634), я вважаю перебільшеним. Виникає також питання, як узгодити спогади Г. Спіранді про розширення церкви на 3 сажени (6 – 6.5 м) з наявними розмірами. Віднімати це значення від сучасної ширини ми не можемо, хіба що від довжини. Тоді розмір церкви перед розширенням мав би становити 12 × 7.4 м. Але певніше, що розширення було не таким значним і пов'язаним з прорубуванням вікон.

Твердження Ф. Дюбуа де Монпере (1834), що зсуви знищили більшу частину фасадів, я вважаю фантазією геолога, який схильний скрізь бачити зсуви. Можемо з певністю твердити, що за останні двісті з гаком років ніяких значних обвалів урвища не було, і якщо його поверхня змінювалась, то переважно у процесі будівельних робіт.

2. Можлива перебудова. На неї вказує розбіжність в описах Гатрі (1795), з одного боку, та Сумарокова (1799) і наступних – з другого. Гатрі виразно зазначила, що церква освітлюється тільки через вестибюль (притвор), тоді як Сумароков побачив у ній вікна (у множині) і навіть вказав, що стіна, в якій вони прорізані – не монолітна, а складена з каменів упритул до моноліту.

Можна припустити, що було вирішено поліпшити освітлення церкви, прорубуючи вікна у її зовнішній стіні. При цьому з'ясувалось, що ця стіна тонка і ветха, і її довелося повністю розібрати і спорудити на її місці муровану стіну з вікнами. Датування цих робіт останніми роками 18 ст. добре узгоджується зі спогадами Г. Спіранді. [На [фото 1985 р.](#) ця стіна так і виглядає – мурованою з кам'яних блоків, але це – наслідок реставраційних робіт 1965 – 1966 рр.]

3. Контрафорси. Щось подібне як з вікнами трапилось із кам'яними контрафорсами – про них виразно згадав тільки Ромм (1786), і далі вони зникають з описів. Про влаштування контрафорса для підтримки місця вівтаря і балкона (перед вівтарем?) згадував Г. Спіранді (Родіонов, 1849). Розвиваючи припущення, можна думати, що цей контрафорс мав підтримувати оту слабку зовнішню стіну церкви; під час реконструкції цієї стіни контрафорс був розібраний, і тому пізніше не згадувався. Але все це – не більше як припущення.

Нині перед церквою видно гладеньку побілену стіну, на яку спирається відкритий балкон ([панорама 2000 р.](#)). Це не так контрафорс, як прикладка до монолітної скелі для основи балкону. Цей елемент, згідно з розвиненим мною уявленням, міг би бути давнім, з кінця 18 ст.

4. Колони в церкві. Про них починають згадувати від 1825 року (Вебстер, 1825; Александер, 1829; Еліот, 1834; Сан-Саво, 1836; Демідов, 1837). Часті згадки говорять нам, що це була примітна особливість інтер'єру. Але чому про них не згадували попередні відвідувачі? І чи справді ці колони були монолітними, як писав Еліот?

Сучасні колони (фото 2009 р.) справляють двоїсте враження. З одного боку, вони досить грубо оброблені й виразно звужуються догори, що промовляло би за їхню давнину; з другого боку, вони мають виразні доричні капітелі з квадратними абаками і такими ж квадратними ехінами під ними. Для їх встановлення довелося підтесувати стелю (середня колона на фото). Це – безперечно ознаки вченої архітектури середини 19 ст., часу пристосування церкви для скиту.

Чи несуть ці колони якесь навантаження – за фотографією судити важко. З одного боку, вони поставлені дуже близько до внутрішньої стіни (монолітного масиву), яка мабуть і сприймає вагу; а з другого – можливо, там є якась місцева тріщина, і колони мають запобігати саме цьому локальному обвалу.

Поки що можна обережно припустити, що колони первісно з'явилися незадовго перед 1825 роком, а пізніше були оформлені у доричному стилі. Якщо так – матимемо додаткове підтвердження спогаду Г. Спіранді про два етапи робіт.

5. Вестибюль або притвор. Він становить наступну цікавинку, тим більше що про нього згадував ще Айтемиров (1692). В розглядуваний час його окремо

згадували Гатрі (1795), Мурзакевич (1836), Гавриїл (1848). Я зовсім не розумію, що це могло би бути – хіба що невеличкий «раструб» між сходами і основним загальом прямокутним в плані об'ємом церкви. Але зовсім не ясно, чи був він якось відділений від молитовного залу (поняття «притвор» це передбачає). Скоріше такої перегородки не було.

Один тільки Еліот (1834) зауважив, що церква має вихід на балкон, але інші мандрівники на це не звернули уваги. Чисто логічно треба припустити, що такі двері були, бо як інакше можна було потрапити на зовнішню дерев'яну галерею, якщо приставних дерев'яних сходів не було (і про такі ніхто не згадував).

6. Сходи до церкви. Про ці сходи, вирубані в товщі скелі і приховані від зовнішнього зору, писали практично всі відвідувачі, починаючи з Дортеллі (1634). Сумароков (1799) навіть нарахував там 182 сходинки, а Гераков (1820) – 95 сходинок нових і 122 – старих, разом 217.

Цікаво, що оце протиставлення старих і нових сходинок знаходить своє пояснення у спогадах Г. Спіранді, котрий згадував про опорядження сходів. Мабуть, ця робота була виконана у перші 20 років 19 ст.

Із числа сходинок, рахуючи їх висоту на 20 см, можна вирахувати висоти підйому: 36 м (Сумароков), 43 м (Гераков). Єгер (1825) оцінював висоту на 5 – 6 поверхів, що давало би 25 – 30 м; а Тарасов у тому ж році оцінював її як 20 сажнів (десь 40 – 42 м). Можна вважати, що ці оцінки непогано збігаються, враховуючи, що висоту на око, без інструментів, можна визначити тільки дуже приблизно.

Ніхто з авторів чомусь не записав, як освітлювались ці сходи.

7. Розписи церкви. Відомості про них подали Гатрі (1795), котра зауважила постать Діви, та Вебстер (1825), який побачив фігури трьох апостолів. Наскільки я годен зрозуміти їх слова, тут йшлося саме про настінні розписи, а не про окремі ікони. Поєднуючи ці згадки, можна припустити, що Богородиця була зображена у вівтарі, а до неї прямували з обох боків апостоли.

Розписи у печерних церквах Криму не були дивиною, але тут треба дивуватись, чому вони так рідко з'являються в описах. Я припускаю збіг кількох обставин: погане освітлення, кіптява на стінах (свічки-то палили!), лихий стан самих розписів і конфесіональний (культурний) бар'єр (для іноземців). Може бути, що вони не могли розібрати, що саме намальовано, і воліли взагалі мовчати про розписи, ніж це визнавати. Для російських мандрівників, у свою чергу, розписані стіни церкви – це норма, про яку можна не згадувати окремо.

Так чи інакше, після 1825 року ми не маємо ніяких згадок про розписи, не було таких пригадок і під час утворення скиту в 1850 році. Я думаю, це відбиває процес деградації розписів, від яких в середині 19 ст. не лишилось нічого вартого уваги (на думку представників тогочасного мракослав'я; нагадаю, що ці представники і на стінах київської Софії нічого вартісного не побачили!).

Це, в свою чергу, дозволяє припустити, що розписи, які були в лихому стані уже в 1795 р., виконані значно давніше.

Ще один елемент розписів згадав Гавриїл (1848), котрий зазначив: «Над входом до церкви зображено Успіння пресвятої Богородиці». Більш розпливчасто написав про це Родіонов (1849): «На скелі ж Бахчисарайській начертали на місці явлення ікони зображення Божої матері на кшталт візантійського найдавнішого живопису, котре і донині існує трохи вище печери чи влаштованої у ній церкви». Про це зображення мовчать рішучо всі відвідувачі скелі, та й її описи не

показують особистого знайомства з об'єктом. Думаю, що тут по-різному відбито довідку, яку надіслав Г. Спіранді (а хто, як не він?). Так чи інакше, сучасне зображення на цьому місці зроблено вже після 1850 року.

8. Іконостас церкви. З ним ситуація значно гірша, ніж з розписами. Александер (1829) згадує «вівтар», але що він міг розуміти під цим словом – невідомо. Цілком чітко про іконостас написав Мурзакевич (1836), назвавши дві ікони – Богородиці та Іоана Воїна. Він навіть назвав їх іконами давнього (корсунського?) письма (я думаю, вони відрізнялись від продукції тогочасних богомазів, тому й названі давніми).

Це узгоджується зі спогадами Г. Спіранді, котрий називав навіть його ктитора – Тотовича (Хартахай, 1867), та зі згадкою Інокентія (1852), котрий назвав іконостас ветхим. Але чому про нього не згадували інші відвідучачі скелі – я не можу здогадатись. Адже іконостас – це не голка, його не можна не помітити навіть при найгіршому освітленні. Хіба що припустити, що цей іконостас був переносним, щось на зразок полотняних іконостасів похідних церков 18 ст., котрий приносили і розгортали по мірі необхідності, а потім знову ховали. Але як це погодити зі старими іконами – не знаю.

9. Прикраси церкви. З них Гатрі (1975) зауважила кілька монет, підвішених перед образом богородиці, та колиску, з приводу якої вона склала цілу легенду (докладніше – в [окремому розділі](#)). Про монети-копійки та колиски (навіть у множині!), привішені перед зображеннями апостолів, згадав і Вебстер (1825). Виглядає так, що саме підвішені до стін предмети викликали цікавість мандрівників до зображень на стінах.

Також Вебстер згадав про підвішені мотузки (а ми знаємо, що в Криму був – і є нині – звичай прив'язувати стрічки у пам'ятних місцях. Ось, наприклад, [Судак, 2001 р.](#)). Александер (1829) зауважив нішу для святої води – не зазначивши, чи мала вона якесь художнє оформлення (скоріше, не мала).

Натомість інші автори (Сумароков, 1799; Бороздна, 1834) категорично пишуть про відсутність будь-яких прикрас, про бідність начиння (Тарасов, 1825; Мурзакевич, 1836). Причому цей останній згадує священні сосуди та кілька (!) грецьких (!!) книг.

Знаючи, як скрутно було у кримських греків із писемністю, наявність одразу кількох книг слід би вважати багатством. Але я не певен, що ці книги зберігались у печері постійно – скоріше можна припустити, що священник (той самий Г. Спіранді!) приносив їх із собою, а постійно вони зберігались у Бахчисарайському соборі.

Ніхто не зауважив якихось різьблених чи висічених у камені прикрас – хоча б хрестів, при тому, що подібні зображення зустрічаються в кримських печерах.

10. Написи у церкві. Про них маємо кілька згадок (Гераков, 1820; Бороздна, 1834; Мурзакевич, 1836; Гавриїл, 1848). Серед них були написи французькою та російською мовами, але не було зауважено грецьких. Здається, серед написів не було прошкрібаних (графіті), а тільки нанесені (Гераков свій напис зробив свинцевим олівцем).

Гавриїл відзначив підписи «государя імператора, імператриці, наслідника, великих князів і княжон». З цього переліку можна вивести, що йдеться про [візит царської родини](#) в 1837 р.

11. Поховальні ніші. Про ці ніші (локули) поруч із самою церквою або принаймні на тому ж рівні, що й церква, згадували Сумароков (1799) та Еліот (1834). Ці поховальні споруди треба відрізнити від цвинтаря, який знаходився біля підніжжя урвища.

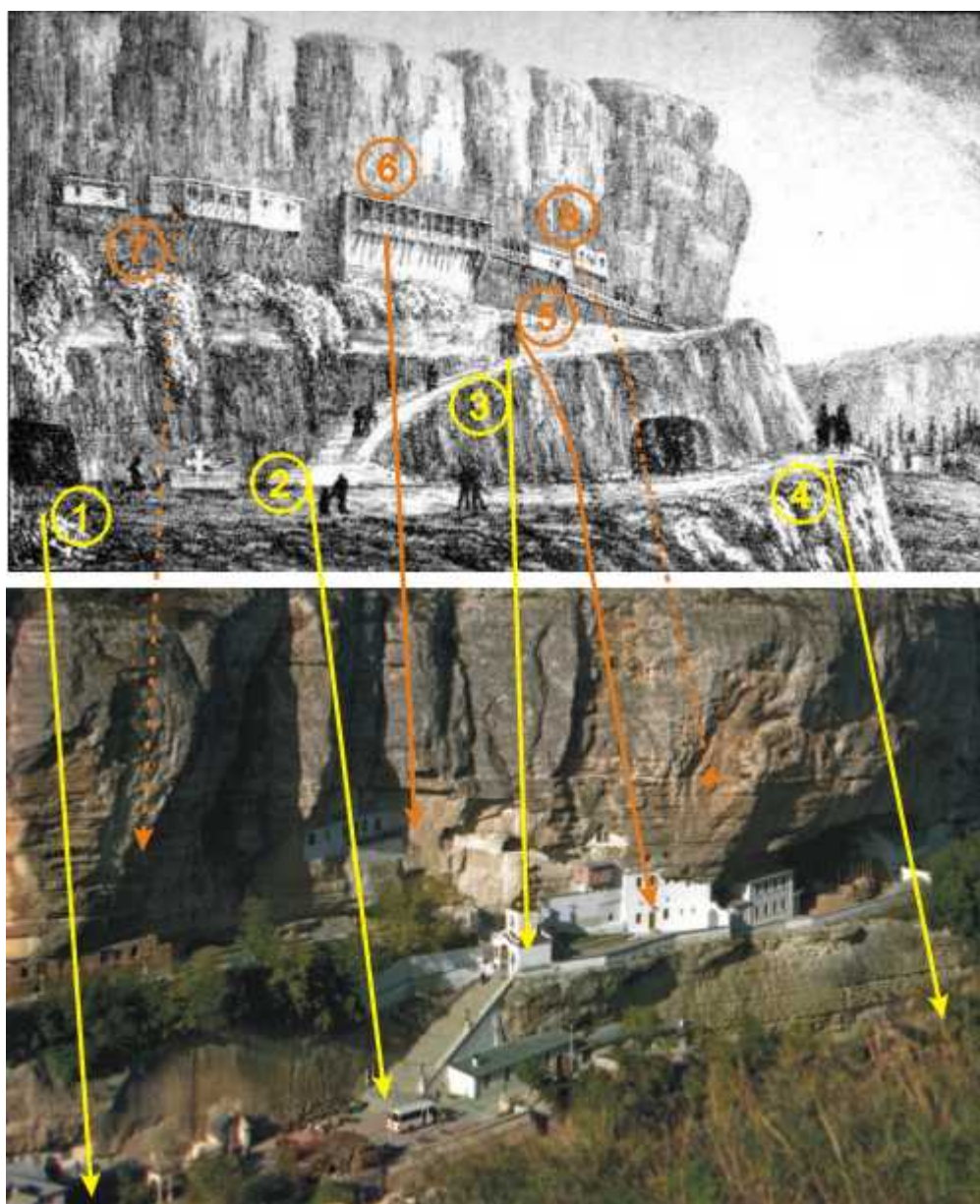
12. Келії. Із числа інших печерних споруд мандрівники постійно називають «келії» (Єгер, 1825; Тарасов, 1825; Монтандон, 1834; Сан-Саво, 1836; Омар де Гель, 1841; Гавриїл, 1848). Я не думаю, що треба прив'язувати якусь вагу до самого слова «келії» – адже всі мандрівники вважали, що перед ними монастир, а тому природно шукали в ньому й жител для ченців. Так само міркують і сучасні дослідники печерних споруд Крима, знаходячи на кожному кроці «печерні монастирі».

Я ж бачу у цих згадках існування ще інших печерних приміщень, окрім церкви, про які ми не знаємо ані первісного призначення, ані ролі в розглядуваний час.

Коридори, вирубані в скелі, про які писав Сан-Саво (1836), я вважаю непорозумінням або вигадкою. Нині ніяких коридорів тут нема, а куди могли б вони подітись, якщо не було великих обвалів скелі?

13. Балкони. Про зовнішні дерев'яні галереї (балкони, веранди), які спираються на навіскісні дерев'яні підпорки, писали практично всі автори, що і не дивно, бо вони просто кидаються у вічі. Дехто (Гатрі, 1795; Муравйов-Апостол, 1820) занотував дерев'яні келії, приставлені до поверхні скелі.

Такі галереї досить поширені – наприклад, на Афоні ([фото 2012 р.](#)), в Метеорі ([фото](#)), у Сорренто ([фото](#)) і навіть у Києві (вул. Саксаганського, 99, [фото 2015 р.](#)), – словом, скрізь, де клімат теплий і хочеться розширити корисну площу скельних споруд за рахунок виносних елементів. Але кожного, хто бачить їх уперше, і то на значній висоті, вони дивують.

Порівняння рисунка 1831 р. та фотографії 2000 р.

Ці балкони зображені на рисунку з поїздки Ш. Монтандона в 1831 р., надрукованому в 1834 р. Щоб надати цьому рисунку вигляд науки, ми порівняємо його з фотографічної панорами 2000 р.

В нижній частині рисунка ми бачимо середню терасу, позначену цифрами 1 та 4 – вона практично без змін збереглася до наших днів. В лівій частині (між цифрами 1 та 2) зображено великий білий хрест, перед яким клякнуть молільники. Цей хрест – реальна деталь, він згаданий в описі Мурзакевича (1836). На панорамному фото його не видно.

Далі на цій терасі зображено двох пішоходів і двох вершників. Між ними – великий грот (печера), мабуть для поховань. Що там зараз – я не знаю, треба б подивитись на місці.

Цифрами 2 та 3 позначено початок і кінець сходів з середньої тераси на верхню. Їх досить часто згадували відвідувачі (Муравйов-Апостол, 1820; Монтандон, 1834; Бороздна, 1834). Останні двоє незалежно й однозгідно нарахували в них 48 сходинок, що дає орієнтовну висоту тераси 10 метрів. Я

думаю, що це і є той ганок, про влаштування якого згадував Г. Спіранді. Ці сходи нині переоформлені і верхній кінець акцентовано дзвіницею.

Цифрою 5 позначено отвір сходів, котрі ведуть з верхньої тераси до церкви. Про ці сходи писалось вище. Нині на цьому місці стоїть двоповерховий білий будинок, який можна побачити уже на [фото 1869 р.](#) Цікаво відзначити, що на рисунку нема ніяких відкритих частин сходів, які ми бачимо на фото 1869 та 2000 років. Слід припускати, що передня стіна сходів була частково розібрана в середині 19 ст. при облаштуванні скита.

Цифрою 6 позначено головний балкон, який повністю прикриває Успенську церкву. На рисунку він має дуже велику протяжність, неначе завертає за ріг скелі і продовжується далі праворуч. Мандрівники часто згадували про прекрасний вид, який відкривається з цього балкона. Цей довгий балкон нарисовано відкритим, тобто його призначення – галерея-перехід.

Куди ж вів цей перехід? До підвішених на урвищі приміщень із закритими стінами та вікнами (цифра 8), які можна вважати отими дерев'яними келіями, про які писали мандрівники (Гатрі, 1795; Муравйов-Апостол, 1820). Омар де Гель (1841) – єдиний з авторів, який відзначив їх розташування у кілька ярусів. І справді на рисунку ми бачимо принаймні два рівні приміщень (цифра 8). Інші автори писали тільки про три балкони (Вебстер, 1825) або дві галереї (Сан-Саво, 1836). Подібні приміщення ще краще видно ліворуч від церкви (цифра 7). Щодо останніх – з рисунка навіть неясно, як туди можна потрапити, бо зовнішніх драбин не видно.

Ці дерев'яні конструкції викликають у дослідника ряд запитань. Коли вони були збудовані? Яке було їх первісне призначення (враховуючи їх значну протяжність)? І головне – як вони підтримувались в добу запустіння (1779 – 1849 рр., 70 років)? Адже яким би не було їх первісне призначення – після виселення греків воно перестало бути актуальним. А дерев'яні конструкції мають властивість псуватись і гнити, і упродовж 70 років мав би бути принаймні один капітальний ремонт, не кажучи вже про поточні – інакше відвідувачі писали би про залишки чи руїни галерей, і певно що не ходили б ними. Хто і як підтримував ці споруди значної площі?

До речі, про поточні ремонти. Чомусь ніхто з очевидців не зауважив, з чого зроблено дахи на цих галереях. Типовий покрівельний матеріал для Криму – це черепиця, і такий дах потребує догляду, бо кожне місце протікання води – це місце прискореного руйнування дерева.

Наступне питання – куди всі ці галереї потім поділися. На фото 1869 р. видно лише невеликий фрагмент і відкритий балкончик перед церквою, який існує й нині. Можна припустити, що скит, який розбудовувався на терасах, був змушений розібрати ці галереї, котрі загрожували обвалом. Від них повинні були б лишитись якісь сліди врубів у скелю, але до цього наука поки що не дійшла (ну, якщо не вважати за науку [мої власні спостереження](#)...). Так само за межами уваги сучасної науки перебувають згадані вище печери-«келії».

14. Тераса і зовнішні сходи. Про них ми вже поговорили, залишається згадати якісь «нижні келії» (Гатрі, 1795) – мабуть ті самі печерні приміщення на рівні середньої тераси, котрі інші автори вважали поховальними спорудами. Коли Джонс (1823) писав, що печери біля підніжжя скелі зайняті циганами – це результат сумарного описування. З інших описів дуже добре видно, що циганський

квартал з печерними житлами розміщувався на околиці Бахчисарая і був відділений від Успенської скелі значним незабудованим проміжком.

15. Фонтан. В 1837 р. стараннями симферопольського купця Євстафія Савопуло прокладено до скелі підземний водогін з одного з джерел, що вище в ущелині, і влаштовано під скелею фонтан, головню для богомольців [Ливанов Ф. В. Путеводитель по Крыму с исторически описанием достопримечательностей Крыма. – М.: 1875 г., разд. паг.; глава «Бахчисарайский Успенский скит в Крыму», с. 25]. Джерело цього повідомлення Ливанов не вказав, хіба би це був той самий Г. Спіранді. Знову незрозуміло, чому така примітна деталь не згадана жодним відвідувачем (а хто знає, що таке спека, не забуде подякувати джерельцю води).

16. Цвинтар. Про цього згадували досить часто (Муравйов-Апостол, 1820; Джонс, 1823; Еліот, 1834; Бороздна, 1834; Мурзакевич, 1836; Сеймур, 1844; Шишкіна, 1845). Мурзакевич згадав великий білий хрест біля сходів, котрий ми бачили на рисунку. Більшість авторів писала, що там ховають греків, але Шишкіна побачила надгробний напис дівчини-росіянки. Вона ж чітко вказала, що для гробів вирубують ніші (локули); слід здогадуватись, що їх вхідні отвори замурувались, і тому вони були мало помітні ззовні. Еліот навів навіть таксу – 22 шилінги за одне місце.

Так, був час, коли місце біля Успенської скелі цінувалось на 25 рублів! Прогавили кримчани своє щастя – нині за це місце не дадуть і ламаного шеляга. Міжнародні санкції – це вам не жарти!

Успенський скит (1850 – 1921 рр.)

Ми скінчили наш огляд історії на тому, що «монастир» на Успенській скелі існував в уяві численних мандрівників та в їх описах цього місця. І от архієпископ Інокентій (Борисов, 1800 – 1857) вирішив **започаткувати** тут чернече життя. Тобто сам він думав, що відроджує давній монастир, але ми бачимо, що він його створив заново. Втім, ця різниця в уявленнях практичного значення не мала.

Клопоти ці почалися в 1849 році з прохання «жителів Криму» (орієнтовно, серпень місяць). Ще раніше, 22.01.1849 р., було розпочато в консисторії справу про влаштування Бахчисарайського скиту, але що там писалось від січня до серпня – наука поки що не відкрила. Тим не менше таке співвідношення дат дає підставу припустити, що прохання було інспіроване самим Інокентієм, котрий хотів залучити до справи ширше коло місцевих людей.

До речі, подекуди доводиться читати, що справа про скит розпочалась в 1848 році (Хартахай, 1867). Це невірно – рік призначення Інокентія архієпископом херсонським сприймають за рік початку конкретних клопотів.

Далі протоієрей Михайло Родіонов написав свою записку про історію скелі, яку ми частково використали і ще будемо розбирати. Історія ця сповнена фантазій та неоковирностей – чого варте одне лише твердження, буцімто митрополит Ігнатій жив там і утвердив там свою кафедру. Записка дуже виразно показує убогий рівень знань попів того часу про історію своїх святинь, і цей рівень з того часу ще далі знижувався, як ми побачимо в подальшому викладі.

Натомість Родіонов добре знав, чого хоче від нього начальник, і зробив з усього сказаного висновки, що тут треба створити монастир. Орієнтовно у серпні 1849 р. він склав свою записку про відновлення монастиря.

Ця записка фрагментарно була використана Інокентієм для складання своєї записки, у якій головна увага покладена на практичний бік справи. Особливістю його пропозиції було створення не монастиря за повним штатом, передбаченим російською церквою того часу, а *скита* зі скороченим штатом. Друга особливість полягала в тому, що цей новий скит не мав отримувати державного фінансування, а жити коштами своєї праці та внесками благодійників.

Цей проект Інокентій обговорював з таврійський губернатором В. І. Пестелем та новоросійським генерал-губернатором князем М. С. Воронцовим, які поставились до нього схвально. Але вирішити цю справу можна було тільки у столиці, куди Інокентій був викликаний у жовтні 1849 р. для присутствія у Синоді і пробув до травня 1850 р.

За час перебування у Петербурзі Інокентій зумів провести свій проект через усі інстанції Синоду, і 4 травня 1850 р. був виданий указ імператора Миколи 1-го про заснування скиту на засадах, передбачених Інокентієм.

Повернувшись у травні 1850 р. до Одеси, Інокентій підняв клопоти по виконанню указу, і скит був урочисто відкритий на день храмового свята Успіння – 15 серпня 1850 р. Оце був перший випадок, коли достеменно зафіксовано прибуття великої кількості богомольців до скелі.

На цьому святі Інокентій виголосив свою промову, в якій досить зручно ухилився від ховських питань про чудеса Богородиці на цьому місці, натомість акцентував зв'язок нового скиту з Афоном (реверанс в бік грецького митрополита Агафангела – представника Афону!) і роль скиту як продовжувача слави давніх кримських святих.

Отак – в 1850 році – почалася реальна, а не баснословна історія монастиря на Успенській скелі.

Настоятелі

Найбільш повний перелік настоятелів скита подає брошура « [Панагія](#)» (1908):

Ім'я	Титул	Початок каденції	Кінець каденції
Полікарп	архімандрит	1850	1853
Митрофан	архімандрит	1853	1854
Веніамін	архімандрит	1854	1855
Микола	архімандрит	1855	1864
Діонісій	архімандрит	1864	1868
Флавіан	ієромонах	1868	1869
Михайло	архімандрит	1869	1871
Флавіан (2-а каденція)	ієромонах	1871	1873
Антоній	архімандрит	1873	1877
Діонісій (2-а каденція)	архімандрит	1877	1883
Єфимій	ієромонах	1883	1885
Сергій	?	1885	1885
Герман	ієромонах	1885	1887

Андрій	ігумен	1887	1890
Ісидор	архімандрит	1890	1900
Феодосій	ігумен	26.09.1900	6.02.1901
Аркадій	ієромонах	6.02.1901	?
Зосима	ігумен	?	1905
Христофор	ієромонах	1905	?

«Панагія» мовчить про нетривалу каденцію Сергія (колишнього економа таврійського архієрейського дому, який скоро відмовився від посади [Гермоген Таврическая епархия. – Псков : 1887 г., с. 483]). Гермоген також титулує Митрофана *ігуменом*, не *архімандритом* [с. 482].

Два останніх імені – Зосима та Христофор – наводить Ю. Катунін (в [нашому літописі](#)).

З наведеної таблиці ми бачимо, що брошура «Панагія» оновлена в 1901..1904 рр. і тільки надрукована в 1908 р. Бачимо також, що сучасний монастир не знає своєї історії і очікує на допомогу від атеїстів.

З таблиці можна зробити висновок, що до 1883 року настоятельство скита вважалось посадою для архімандрита (ми пам'ятаємо, що в 19 ст. надання титулу архімандрита не було пов'язана з посіданням посад; так, Полікарп став архімандритом ще в 1829 р.). В Синоді скит був внесений у «перелік ротації» архімандритів, і це колесо невпинно оберталось, переносючи архімандрита з Успенського скиту в більший і престижніший монастир, а на його місце приносячи нового. Тому тривалість каденції настоятеля була дуже невелика, і ми можемо сміливо говорити, що настоятелі просто пересиджували тут якийсь час в очікуванні опорожнення якоїсь привабливішої посади.

Від 1883 року ми бачимо, що статус настоятелів знизився до ігуменів і навіть ієромонахів. Я думаю, випадіння Успенського скиту з «архімандритичого колеса» пов'язане зі вступом К. П. Победоносцева на посаду обер-прокурора Синоду (1880) і змінами, які він поробив у системі ротації церковників на посадах. Але сам принцип ротації залишився незмінним, і жоден з настоятелів скиту не обіймав цю посаду до смерті.

Звичайно, швидка зміна настоятелів заважала їм познайомитись з місцевими обставинами та здобути якийсь вплив на них. Але це, мабуть, і була ідея ротації – перетворити духовних осіб на олов'яних солдатиків, котрих можна перекинути у будь-який момент в будь-яке місце.

Ченці

В наступній таблиці я наводжу тільки загальну чисельність жителів скиту, без розподілу за духовними чинами (бо ці дані часто неповні й суперечливі):

Рік	Число жителів	Джерело
1849	6	Інокентій (план)
1850	8	Царський указ (план)
1850	7	Діонісій

1850	8	Ч. Скот
1865	20	Хартахай
1868	13	Довідка , Тур В. Г. Православные монастыри Крыма в 19 – начале 20 вв. – К.: Стилос, 2006 г. Раздел « Бахчисарайский монастырь Успения Богоматери »
1872	12	<i>Родионов М.</i> Статистико-хронологическо-историческое описание Таврической епархии : общий и частный обзор. – Сф. : 1872 г., с. 230.
1890	28	Тур
1891	60	Тур
1894	51	Довідка , Тур
1901	61	Денисов
1904	46	Довідка , Тур
1910	30	Ставровський
1915	30	Тур

З таблиці видно, що первісно встановлена царським указом чисельність жителів скоро була перевершена (я думаю, тут вирішальною була здатність скиту розселити і забезпечити мешканців, котра визначалась можливостями самофінансування).

Різкі коливання чисельності у сусідні роки, на мою думку, пояснюються врахуванням різних категорій жителів (скажімо, десь проминули послушників).

Майновий стан

Царський указ про заснування скиту, як ми пам'ятаємо, не передбачав для нього державного фінансування – скит мав жити з власної праці і приносів благодійників. І це не був порожній звук – скит ніяких грошей від начальства дійсно не отримував і тому називався в церковній документації «позаштатним».

Але щоби праця могла когось прогодувати, потрібен – як учать нас класики політичної економії – капітал, предмет праці. Найважливішим предметом була земля, і скит мимоволі повинен був займатись стягательством, набуваючи все нові й нові ділянки.

Перебіг цього процесу можна представити наступним чином:

1865 р. – 15 десятин в яру (зручної і незручної землі), 17 десятин на плато (придатної тільки для пасовиська). Ця земля відведена містом Бахчисараєм за клопотанням Інокентія. 2 ділянки гористої землі при р. Кача (разом 50 десятин), за 7 і 25 верст від скиту, подаровані надвірним радником Кашкадамовим і севастопольським купцем Гуциним [[Хартахай](#); разом **82 десятини**].

1872 р. – в ущелині між горами 30 десятин (дрібний ліс, сад, город); на плато 20 десятин (незручна кам'яниста земля); на р. Кача – 16 десятин, подарунок купця Гуцина; на р. Кача – 43 десятини гористої землі, подарунок купця Кашкадамова [[Родионов](#); разом **109 десятин**].

1887 р. – всього **332 десятини**, в тому числі в самому скиту 45 десятин (зручної і незручної землі), 16 десятин – ділянка на віддалі 25 верст, при Анастасіївському подвір'ї на р. Кача – 270 десятин у 4 ділянках [Гермоген].

1894 р. – 297 десятин (довідка в [нашому літописі](#)).

1901 р. – 312 десятин ([Денисов](#)).

1921 р. – 227 десятин (довідка в [нашому літописі](#)).

Отже, земельна власність скиту зростала до 1887 року, а потім почала зменшуватись. В деталях цей процес не простежено, документи не виявлено і не опубліковано. Попри значне число десятин переважну більшість площі становили незручні землі, умовно придатні для випасу худоби. Але не видно, щоб скит мав скільки-небудь значне число худоби. Другим недоліком володінь було подрібнення на кілька ділянок – для їх господарського використання треба було будувати хутори, чого ми знову не бачимо.

Найбільшу цінність становила відносно зручна земля в ущелині, де знаходився сам скит. В 1921 році більшовики побачили тут 5 десятин під садами й городами і 0.5 десятини виноградника. Це не мала кількість – на той час вважалося, що пів-десятини саду чи виноградника потребують праці цілої родини і можуть її забезпечити.

Певне уявлення про майновий стан монастиря дає довідка про доходи 1894 року, хоча складена вона недбало: конкретні статті доходів становлять лише 47 % із загальної суми 12 тис. рублів. Власна господарська діяльність приносила 15 %, релігійні обряди і благодійництво – 19 %. Ще 13 % становили відсотки на капітали.

Капітал скит отримав через заповіт архієпископа Інокентія, який придбав акції торговельного пароплавства. Жоден з авторів не вказав точно його назви, але не важко здогадатись, що це було «Российское общество пароплавления и торговли», засноване в 1856 р. з осідком в Одесі. Це було взагалі одне з перших акціонерних товариств в Росії, і можна тільки дивуватися прозорливості Інокентія, котрий придбав його акції в момент заснування за номінальною вартістю – 150 рублів кожна.

На долю Успенського скиту за заповітом припало 27 акцій (номінальною вартістю 4050 рублів), які приносили від 1000 до 1500 рублів річного доходу [Родионов, там само; Гермоген, там само], а в 1894 р. – навіть 1570 рублів. Отже, доходність акцій становила 39 %, або в перерахунку на стандартні 5 % річних – капіталізація акцій зросла у 7.75 рази проти номіналу.

Про витрати, які мав скит, нічого конкретного знайти не вдалось. Станом на 1894 р. грошовий доход на одного мешканця виносився всього на 238 рублів на рік, тобто був дуже невеликим (жалування дрібного чиновника становило 100 – 120 рублів на місяць, або 1200 – 1500 рублів на рік).

В 1857 р. Єлизавета Дмитрівна Беркова подарувала кам'яний одноповерховий будинок в Симферополі, де влаштовано подвір'я і церкву Введення [Родионов, там само]. Як використовувалось це подвір'я, приносило воно доходи чи збитки – наявні джерела не повідомляють.

Духовна діяльність

Про релігійну діяльність скиту в цей час джерела майже мовчать, мабуть вона не була нічим примітною.

Відзначено, що 15 серпня (на свято Успіння) відбувався хресний хід з Бахчисарайського собору до скиту (Денісов, 1901). Мабуть, скит якимось дбав про відзначення цього свята, але конкретних описів його в цей час немає.

В 1870 році була надрукована брошура архімандрита Діонісія «Панагія», в якій описувалась історія і сучасний стан скиту. Ця брошура з доповненнями перевидавалась кілька разів, востаннє – у 1908 р.

Один раз згадано, що скит вносив на потреби училищ 550 рублів на рік [Гермоген, там само], але якоїсь активнішої участі у просвітній роботі не брав.

Вигляд споруд (1850 – 1900 рр.)

Окремо треба зупинитись на будівельній активності скиту в 2-й половині 19 ст. і вигляді його споруд в цей час. Також у цьому розділі я буду зазначати подальшу долю і сучасний стан поіменованих споруд – через те, що для опису бурхливої будівельної діяльності кінця 20 – початку 21 ст. у мене геть немає джерельних даних, і простежити її я не можу.

Уже через півроку після відкриття скиту, на початку 1851 р. губернський архітектор (прізвище якого ніхто не назвав!) склав, кажучи сучасною мовою, перспективний генеральний план забудови, який можна прочитати в [нашому літописі](#). Цей план було затверджено Синодом і повернуто для виконання. [Сучасні горе-«історики» помилково датують його 1848 роком – Герцен А. Г., Могаричев Ю. М. Свято-Успенский бахчисарайский монастырь. – Православные монастыри: Симферопольская и Крымская епархия Украинской православной церкви Московского патриархата, Симферополь, Сонат, 2006 г., с. 246.]

План був сміливий і ефектний. Головною складовою його була церква Воскресіння, яку планувалось побудувати на вершині гори (як символ торжества християнства над ісламом – додамо від себе). Основний недолік його полягав у тому, що він був абсолютно нереальним як на мізерні власні кошти скиту. Будівництво провадилось переважно на кошти благодійників, котрі й визначали, що саме будувати.

Від генерального плану 1851 р. лишилась сама тільки ідея поділу на функціональні зони. Так, від верхньої сакральної зони в вершині скелі довелося повністю відмовитись. Сакральною зоною стало урвище з печерною церквою і верхня тераса. Нижче, на середній терасі, розміщувались житла настоятеля та ченців, ще нижче, біля самого струмка – трапезна, поварня, інші господарські споруди. Зонування слід визнати вдалим як з функціональної, так і з естетичної точки зору.

1. Успенська церква. Уже в кінці 1850 р. в церкві встановлено новий іконостас (Хартахай, 1867). Марков (1872) згадував позолочені образи і новий живопис у церкві.

Докладного опису її інтер'єру в цей час ми не маємо. Брошура «Панагія» (1908) зазначає тільки цінні ікони. Найдавніша з них – ікона Успіння розміром 86 × 51 см, подарована полковником Тотовичем (тобто вона походила з кінця 18 ст.). Вище ми згадували, що за спогадами Г. Спіранді, Тотович влаштував у церкві іконостас. Тоді насувається природне запитання – де ж інші ікони? не могли ж вони за 50 чи 100 років настільки зіпсуватись, що їх мовчки викинули? І чому про цю ікону не згадує жоден відвідувач церкви з 1 пол. 19 ст.? І куди поділись ті дві ікони, які бачив Мурзакевич в 1836 р.?

У брошурі відзначено, що ікона мала срібну ризу і численні золоті й срібні підвіски (нагадаю, що мандрівники 1 пол. 19 ст. бачили такі підвіски не перед іконою, а перед зображеннями на стінах).

Другі ікона, зазначена у брошурі, ще більш загадкова – це «копія з чудотворної ікони Божої матері Панагії, явленої на цій скелі» (а де ж оригінал, про який ніхто ніколи не згадував?). Срібна риза на неї пожертвована в 1856 р., тобто ікона давнішого часу, але якого саме – невідомо. З певною обережністю її можна вважати іконою Богородиці, котру бачив Мурзакевич в 1836 р.

Ще дві ікони та хрест з розп'яттям були подаровані скиту з нагоди його відкриття в 1850 р. Оце всі реліквії скиту, в інших його храмах і таких цінностей не зазначено.

Після спустошення в радянський час інтер'єр церкви відновлено з нуля ([фото 2009 р.](#)): мозаїчна підлога, іконостас, врізаний в торцеву стіну (посередині видно щось як царські врата, але куди вони ведуть?), вирізані з каменю столики та свічники, і звичайно ж, виті колонки скрізь де тільки можна. Без запозичення деталей із західноєвропейської **католицької** архітектури жоден православний храм не відповідає сучасним смакам.

2. Зображення над церквою. Планом 1851 р. передбачалось зняти дах балкона, який закриває місце явлення ікони Богородиці і влаштувати лампаду перед зображенням Богородиці, яке там знаходиться. Згадки про це зображення, як ми бачили вище, з'являються в 1848 році і всі невиразні. На [фото 1869 р.](#) ми бачимо, що висяча галерея перед церквою справді розібрана, на її місці влаштовано відкритий балкон з невисокою огорожею на кам'яному підмурку, а вище церкви розміщено зображення.

Ці зображення мають значну висоту, яка дорівнює висоті самої церкви, і добре видні здалеку; але вони ніяк не могли ховатись під дахом галереї, тому слід думати, що баснословне «місце явлення ікони», якщо й було там, зрубано при новому облаштуванні.

В центрі ми бачимо нішу, обрамовану двома колонами і накриту зверху дашком. В ніші є якесь зображення, імовірно богородиці, але розібрати його на фото неможливо. Ліворуч від ніші видно три постаті святих, а праворуч – ще кілька постатей, здогадно, чотири. Це мало би бути зображення семи мучеників херсонських, шанування яких у скиту передбачалось у промові Інокентія (1850).

Слід зауважити, що на фото [1985](#) та [2012](#) років ми бачимо значну зміну: дашка й колон уже нема, вирубано нову нішу під новий кіот – значно більшого розміру, ніж той, що там фактично встановлено; кіот складається з двох витих колон з базами і капітелями (останні – з пальметами й волютами), увінчаний трикутним фронтоном **під класицизм**. В центрі кіота міститься глибока ніша з профільованою рамкою, а в ніші – зображення Богородиці Провідниці (Одигітрії), котра тримає Ісуса на **лівій руці**.

Це зображення – найновішого часу, і не слід думати, що воно подібне до відносно давньої [Маріупольської ікони](#) (при збігу схеми Провідниці повороти голів – різні). На фото 1985 і особливо [1990](#) років видно, що в композиція в ніші має три постаті. Згідно з описом у брошурі «Панагія» (1908), тут був образ Богородиці з Ісусом на **правій руці**, з двома ангелами по боках. Отже, художнє оформлення цього фрагменту монастиря змінювалось кілька разів від 1850 року. Де ж тут вціліти реальній давнині!

По боках кіота відновлено постаті херсонських святителів: ліворуч можна прочитати імена Єфрема, Єферія, Євгенія, праворуч – Василя, Єлпідія, Агафодора, Капітона.

3. Сходи до церкви Успіння. Про їх перебудову в розглядуваний час наші джерела не повідомляють, але вже на фото 1869 р. ми бачимо, що на місці давнього входу западину скелі вирівняно білою фасадною стіною на два поверхи, ліворуч від неї – маленьке віконце (мабуть, освітлює сходи). Далі праворуч і вище видно дерев'яну будку з односкатним дахом, яка спирається на 4 підпорки. Ще далі наліво йде заглиблена у скелю відкрита частина сходів з дерев'яними поручнями на балясинах. Вона приводить до дерев'яної галереї на підпорках – єдиного вцілілого фрагменту довгих галерей з [рисунка 1831 р.](#) Остання частина сходів заглиблена у скелю.

Тобто від 1831 р. тут відбулися значні зміни. Дерев'яну галерею ми бачимо ще на [фото, опублікованому в 1902 р.](#) Мабуть, воно виконано раніше, наприкінці 19 ст., тому що на [літографії 1901 р.](#) та на [фото 1901 р.](#) ми вже не бачимо галереї, а бачимо побілену муровану стіну. Я уявляю собі справу так, що десь наприкінці 19 ст. замість дерев'яної галереї було прорубано заглиблений у скелю коридор зі сходами, зовнішню стіну якого виклали з каменів (тобто вона не є частиною скельного моноліта).

На [фото бл. 1990 року](#) всі споруди сходів повністю розібрано, але видно, що на місці дерев'яної галереї вимурована стінка виразно світлішого за сусідні скелі тону.

На сучасних фото ([2000](#), [2010](#) років) видно, що всі споруди в цьому місці відновлено за давніми фотографіями; особливо на фото 2000 р. прекрасно видно лунки у скелі нижче білої стіни – це гнізда для опори скісних балок, що підтримували галерею.

4. Церква св. Костянтина і Олени. Збудована коштом Єлизавети Беркової під навісом скелі (Хартахай, 1867). Марков (1872) зазначив, що навіс для неї утворено вибухами пороку. Церква збудована в 1857 р. Панна Єлизавета померла 7.10.1878 р., похована біля цієї церкви (Гермоген, 1887).

На фото 1869 р. прекрасно видно навіс і саму церкву. Вона мала план у вигляді прямокутника зі зрізаними кутами. На торцевій стороні нави видно вікно-біфорій у ніші з півциркульним завершенням. Збоку до нави примикає притвор (в плані – трапеція), у широкій стіні якого зроблено портал з півциркульним завершенням. Нава увінчана дахом півсферичної форми з ребрами (залізна покрівля). Подібне зображення, але з меншим числом деталей і головне – без характерного навісу видно на літографії 1901 р.

На фото бл. 1990 р. ми бачимо тільки порожнє місце, 2000 р. – будівельні риштування і нижні частини нових стін, 2010 р. – повністю відновлену церкву, назовні досить подібну до сфотографованої в 1869 р. (ну, не утримались, щоб не прорізати вікна у притворах...)

5. Церква св. євангеліста Марка. Збудована коштом симферопольського чиновника Айвазова. Вирубана в скелі нижче Успенської церкви (Хартахай, 1867). Ця церква збудована в 1859 р. (Гермоген, 1887). Можливо, її вікна ми бачимо на фото 1869 р. на другому поверсі приміщення між дзвіницею і Костянтинівською церквою.

6. Ризниця і бібліотека. Приміщення для них вирубано у скелі вище церкви св. Марка (Панагія, 1908). Попередні описи, зокрема Гермогена (1887), про нього не повідомляють. Якщо припустити, що воно було споруджене одночасно з церквою, то йому можуть належати віконця праворуч або вище причепленої до скелі будки. На літографії 1901 р. ми бачимо цю ж будку і приміщення на два віконця вище від неї.

На фото бл. 1990 р. ми бачимо ці приміщення повністю спустошеними, і якщо на новітніх фото вони ззовні виглядають дуже подібно до давніх, то це – результат відбудови в часи незалежної України.

7. Церква св. Інокентія Іркутського. Збудована в 1896 р. на середній терасі, біля будинку настоятеля, на кошти таврійського архієпископа Мартініана – на пам'ять про Інокентія Борисова. Цю велику церкву можна побачити на літографії 1901 р. та на [панорамі поч. 20 ст.](#) В її архітектурі змішано елементи «візантійські» (так, як їх розуміли наприкінці 19 ст.) та московські.

Нині приблизно на її місці побудована нова церква, інакше орієнтована і ззовні геть не подібна до старої.

8. Дзвіниця. Уже в кінці 1850 р. в скиті було два дзвони (Хартахай, 1867). Звичайно з цього роблять висновок, що дзвіниця, яку ми бачимо на фото 1869 р., була побудована того ж року (Гермоген, 1887). Але О. Макінтош (1853) у своєму описі про неї не згадує. Перша достеменна згадка про неї – в [описі 1865 р.](#), тому її слід датувати часом між 1853 і 1865 роками.

Зображення її ми вперше бачимо на фото 1869 р.: це двоповерхова споруда, квадратна в плані. В нижньому ярусі – прохід з середньої тераси на верхню. Прохід має півциркульне завершення і над ним – невеликий трикутний фронтончик. По боках проходу – ніші з якимись прикрасами. Другий ярус призначено для дзвонів, він має у кожній стіні проріз з півциркульним завершенням. Над гзимсом першого ярусу – балюстрада, можливо, там був якийсь балкончик. Завершена дзвіниця півсферичним куполом.

В радянський час дзвіниця була повністю знищена, в незалежній Україні – відбудована у формах, дещо подібних до давньої споруди.

Слід відзначити, що відкриті кам'яні сходи з середньої тераси на верхню на фото 1869 р., як і на рисунку 1831 р., мають характерний поворот. На фото [поч. 20 ст.](#), як і на сучасних – ці сходи значно розширені і випрямлені. Коли саме це було зроблено – неясно, проміжних датованих фото не маємо. Так чи інакше, і цей елемент давнини (мабуть, кінця 18 ст.) зник у процесі перебудов.

9. Будинок настоятеля. Збудований в 1862 р. на середній терасі (Панагія, 1908). Цей будинок із характерним щипцем на фасаді легко пізнається на літографії 1901 р. та на інших фото. Цей будинок якось уцілів від загальної радянської руйнації і нині є найдавнішою спорудою на середній терасі.

Поруч із будинком настоятеля стоїть давня [альтанка](#), котру укладачі довідника «Памятники градостроительства и архитектуры УССР» нещасливо назвали «дзвіницею». Здається, Г. Москвич (1889) саме її називала «каплицею». Якщо це справді так, то це дає нам хоч якусь вказівку на час її побудови.

10. Келії. До 1865 р. влаштовано 16 печерних келій біля підніжжя урвища (Хартахай, 1867). Стіни келій було обшито дошками, але вони були сирі й холодні, і мало відповідали вимогам 2 пол. 19 ст. до зручного житла. Про їх стан після 1921 р. не маємо ніяких згадок.

11. Готель. До 1865 р. збудовано двоповерховий готель на нижній терасі, при ньому розведено сад (Хартахай, 1867). Можливо, саме готель ми бачимо на [фото кін. 19 ст.](#) Згадується, що готель мав два корпуси, тобто розширювався. В радянський час він уцілів і якимось використовувався, мабуть, його можна побачити ще й нині.

12. Господарські споруди. До 1865 р. в нижньому ярусі збудовано двоповерховий будинок (трапезна, кухня, пекарня, комори і три келії) (Хартахай, 1867). Оцей будинок ми бачимо на [панорамі](#), орієнтовно 1880-х років. На літографії 1901 р. можна побачити цей двоповерховий будинок в нижній частині, а праворуч від нього ще один, також мабуть двоповерховий. Їх дуже добре видно на [панорамі поч. 20 ст.](#) В радянський час господарські будинки були, здається, зруйновані, а нині на нижній терасі споруджено багато нових будинків. Можливо, серед них щось і вціліло від 19 ст.

13. Святі ворота. Збудовані до 1865 р. при вході в огорожу з боку Бахчисарая. Вони складені з тесаного каменю, при них – дві келії (Хартахай, 1867). На [фото](#) (орієнтовно, поч. 20 ст.) ми бачимо арку проїзду з півциркульним завершенням. Брама двостулкова, з фірткою, над нею – тимпан з композицією Успіння. Над нею ще одна композиція, вписана в коло (Вознесіння?). По боках – келії, які назовні мають по одному вікну з півциркульним завершенням. Стіни декоровано дощатим рустом. В цілому стиль пізнього класицизму. Радянці їх, ясна річ, зруйнували (здесь русский дух! Здесь Русью пахнет!)

14. Мур, дороги, мости. Упродовж осені 1850 року територія скиту була обведена кам'яним муром загальною довжиною 2.5 версти з ровом і мостами (над місцями стоку води, я думаю). Упорядковано дорогу від Бахчисарая до скита. Пізніше, до 1865 р., облаштовано дві дороги – одна для проїзду, а друга для пішоходів (Хартахай, 1867).

Окрім цього, скит провів значну роботу з благоустрою території, опоряджуючи джерельця води у фонтани і басейни, насаджуючи декоративні та плодові сади, квітники, будуючи малі архітектурні форми. Все це в радянський час було знесено «до основанья» (як і обіцяли більшовики у своєму гімні), «а затем», уже в незалежній Україні, благоустрій було зроблено наново.

15. Сходи на вершину скелі. Ці сходи для підйому пішоходів було влаштовано ще в 1850 році (Хартахай, 1867). Сходи висічені всередині скелі, на вершині гори споруджено великий хрест (Марков, 1872). Як не дивно, на літографії 1901 р., до зображено й ангелів з іконою Успіння, цього хреста не видно. Не згадує за хрест і брошура «Панагія» (1908), вказуючи, що сходи налічують 83 ступені.

Після 1913 р. про ці сходи нема ніяких згадок.

16. Цвинтар. Під час Кримської війни (в 1854, а скоріше в 1855 р.) облаштовано особливий цвинтар, де поховані вбиті генерали та інші визначні особи (Хартахай, 1867). «Панагія» (1908) називає окремо братський цвинтар і воєнний. Інтригуюче звучить фраза Ставровського (1910): «На монастирському цвинтарі багато (!) давніх (!!) грецьких (!!!) пам'ятників» – мабуть з написами і датами? Жоден відвідувач нічого подібного не зауважив, окрім Ф. Ліванова (1874 р., с. 6), з якого ці плити мабуть і походять.

17. Церква св. Георгія. Вона збудована в 1875 р. на кошти землевласника Г. І. Пироцького на цвинтарі на лівому боці ущелини (Гермоген, 1887). Уже в 1889 р.

під пером Г. Москвич цей Пироцький змінився на «пані Перовську», а дата – на 1882 рік. У сучасних горе-«істориків» оця міфічна «пані Перовська» перетворилася на ще більш міфічного «генерала Перовського» [Герцен А. Г., Могаричев Ю. М. Свято-Успенский бахчисарайский монастырь. – Православные монастыри: Симферопольская и Крымская епархия Украинской православной церкви Московского патриархата, Симферополь, Сонат, 2006 г., с. 246]. Оскільки більшість споруд скиту знаходились на правому боці ущелини, ця церква мало привертала до себе уваги. Її зображень я не знайшов, а в радянський час вона була зруйнована.

Отже, упродовж 2 пол. 19 ст. скит вів інтенсивну будівельну діяльність, в процесі якої велика кількість рис давнини зникла. Як наслідок скит мав повний набір капітальних кам'яних споруд, необхідних для його функціонування, включаючи 3 наземних та 2 печерних церкви. Територія скиту була добре опоряджена. Тому наприкінці 19 – на початку 20 ст. будівництво нових споруд, здається, не велося.

Спустошення і відродження (1921 – 2016 рр.)

Ми довели були виклад історії скиту до 1905 р. і тепер маємо продовжити його до наших днів. Ніяких конкретних подробиць про скит за останній час його існування (1905 – 1921) ми не маємо, невідомі навіть імена настоятелів цього часу.

В 1917 році в Російській імперії відбувся державний переворот, внаслідок якого «російський народ» позбувся німецького ярма, яке гнітило його понад 200 років – спочатку під владою династії Романових, а від 1762 р. – уже чисто німецької династії Готторпів. (Мудрі Готторпи називались собі Романовими і не робили з того проблеми). Окрім німців – імператорів, імператриць на великих князів – на чолі імперії стояли такі люди з характерними прізвищами:

– **фельдмаршали** Брюс, Лассі, Мініх, Барклай де Толлі, Вітгенштейн, Остен-Сакен, Дибич, Берг (+ різні німецькі князі);

– **генерали** Алларт, Вейсбах, Бірон, Левендаль, Бісмарк (Німеччина не була така велика, аби усім Бісмаркам добрі посади забезпечити), Фермор, Девієр, Текелій, Гріппенберг, Каульбарс, Ренненкампф та Більдерлінг (і це тільки найперші, що потрапили мені під руку...);

– **адмірали** Авелан, Беллінсгаузен, Врангель, Вірен, Гейден, Глазенап, Енквіст, Краббе, Сіверс, Фелькерзам (і ще багато...)

– **міністри** Остерман, Будберг, Нессельроде, Гірс, Ламсдорф, Фредерікс, Штюрмер, Канкрін, Адлерберг, Кампенгаузен, Брок, Рейтер, Вітте, Грейг, Бенкендорф (в парі з Дубельтом та окремо)... і так далі;

– **православні** церковні діячі Меліссіно, Саблер, Отмарштейн (оцей був настоятелем у Херсонесі);

– **професори** Грот, Шпет, Міллер (і то не один!), Бартольд, Дорн, Ейлер, Іверсен, Кеппен, Шлецер... и так далі.

Всі ці німці, які займали найвищі, вищі і середні посади в імперії, шкодили їй як тільки могли, намагаючись прилучити Росію до європейської культури. І ось в 1917 році справжні корінні «русские», котрі довго були пригнічені оцим німецьким культуртрегерством або прогресорством, вийшли нарешті на волю і заходились нищити усю «російську культуру», яку німці устигли були прищепити.

Поставивши собі на чолі вождів з характерними (чисто російськими, можна сказати, замоскворецькими) прізвищами Джугашвілі, Єнукідзе, Орджонікідзе, Каганович, Бронштейн, Розенфельд, Апфельбаум, «русские» не на жарт узялися руйнувати усе «до основанья». На прикладі нашого скиту цей процес ілюструється архівними даними, опублікованими Ю. Катуніним.

На **першому етапі** було зруйновано те, що руйнувалось найлегше, і розграбовано те, що становило найбільшу цінність. В 1921 році скит було закрито (про долю ченців архівна справа мовчить), земля і нерухомість була skonфіскована. Вилучено бл. 2.7 млн. рублів грошей (це були інфляційні гроші, але і вони становили цінність). Про те, що втратили цінність акції пароплавства, не треба і говорити довго – адже все це було націоналізовано і знищено (пароплавство на Чорному морі потім довелося відбудовувати з нуля). Але це були тільки перші перемоги «соціалістичного будівництва» – храми залишили віруючим.

У документах немає згадки про дзвони монастиря – можливо, їх зняли ще раніше, скажімо, в 1915 – 16 рр. на потреби війни. Архів монастиря був знищений до останнього аркушика, сучасні дослідники нічого з нього не опублікували (всі цитовані документи про скит походять з інших архівів, не з самого скиту).

На **другому етапі**, 23 квітня 1923 року, у віруючих було skonфіковано срібні речі загальною вагою 18.5 кг. Конфіскація належних церкві виробів із дорогоцінних металів проводилась в 1921 – 1922 роках під димовою завісою «боротьби з голодом». Голоду в 1923 році вже не було, але в Криму чогось спохопились тільки цього року.

На **третьому етапі**, 16 червня 1923 р., skonфіковано було уже мідні предмети, бо нічого ціннішого не лишалось. В цей же день було опечатано храми, і віруючі більше ніколи ними не користувались. Опечатування не приносило матеріальної вигоди «русским», але вписувалось у план руйнування.

На **четвертому етапі** (1925 р.) архівна справа фіксує, що з церков вилаmano дерев'яні деталі (вікна, двері, підлоги). Документ мовчить про залізні дахи, але логічно припустити, що після пограбування усього мідного черга дійшла і до залізного...

І тільки на **п'ятому етапі** героїчної боротьби «русских» «трудящих» за «соціалізм», у 1928 році, храми було розібрано на будівельний матеріал. Нічого більш цінного, аніж каміння, просто не лишилось. Тут план по грабуванню нарешті перетнувся із планом по руйнуванню, і будівничі «нового миру» змогли трохи перепочити. Результат наочно ілюструє [фото 1990 року](#).

Для подальших років ми не маємо відомостей про наш об'єкт, який «русские» за якихось сім років примудрилися перетворити назад на голу Успенську скелю.

В 1955 році з утворенням Бахчисарайського історико-культурного заповідника скеля була включена до його складу. В 1963 р. три об'єкта монастиря було включено до офіційного переліку пам'яток архітектури (постанова Ради міністрів України від 24.08.1963 р. [№ 970](#)). Це були Успенська церква (15 ст.), дзвіниця та будинок настоятеля (обидва – 18 ст.). Немоżliві дати споруд і помилкове іменування альтанки «дзвіницею» яскраво показують рівень «культури», досягнутий «русскими», звільненими від німецької кормиги.

В 1965 – 1966 роках на Успенській церкві було проведено деякі консерваційні роботи, і в 1985 р. дуже стислі довідки про ці три споруди були включені до каталогу «Памятники градостроительства и архитектуры УССР». Міфічна

«дзвіниця» так і лишилась «дзвіницею», але її дату, як і будинка настоятеля, було поліпшено до середини 19 ст., а дату Успенської церкви – погіршено аж до 8 (восьмого, мої любі!) століття. З такими ж довільними і помилковими обліковими даними ці об'єкти продовжують жити у бюрократичному просторі охорони пам'яток в незалежній Україні [останній за часом шедевр цього жанру: *Гуркович В. Н. Успенский монастырь. – Матеріали до тому «Звід пам'яток історії та культури України. Автономна республіка Крим», К., 2015 р., с. 846 – 850*].

В 1970-х і наступних роках проявився інтерес дослідників (переважно археологів) до «печерних міст» і «печерних монастирів» Криму, але з невідомої мені причини цей інтерес зовсім не торкався Успенської скелі. Також дуже показово, що за весь радянський час я не знайшов жодного опису скелі відвідувачами. Поки скелю оглядали німці (англійці, греки, французи, швейцарці) – ми мали численні описи, але від «руських» не лишилось жодного. Це ще раз доводить, що для «руських» Успенська скеля не була священним об'єктом, не мала нічого цікавого і важливого.

*Гола скеля – наслідок панування «руського
мира» (1990 р.)*

*Відроджений в незалежній Україні
монастир (2010 р.)*

Відродження монастиря стало можливим лише після вигнання з Криму «руського мира» і встановлення тут влади незалежної України. 8 червня 1993 р. Рада у справах релігій при Кабінеті міністрів України ухвалила відновлення монастиря, а 13 червня 1993 р. його настоятелем було затверджено архімандрита Силуана, котрий залишається на цій посаді і понині (квітень 2016 р.).

Відразу ж тут почалось інтенсивне будівництво, повний опис якого я дати не можу, не маючи ані генерального плану монастиря, ані переліку споруд. Звичайно, інтенсивне будівництво нищить залишки старовини, але на це у нас мало зважають. Якщо в Києві (під боком у начальства) відбудові давніх храмів передували археологічні дослідження, то тут ніхто нічого не досліджував. Загальну картину забудови подають фото 2010 та 2012 років у галереї.

Відповідно до масштабів будівництва слід припускати, що і грошові кошти монастиря не малі, але це – ще більший секрет, ніж генеральний план забудови. Також і чисельність ченців мені невідома, але з огляду на число будівель можна сказати – «бысть полк их велик зело».

З царини духовної діяльності монастиря можемо вказати на офіційний веб-сайт lavra.crimea.ua, котрий, однак, дуже бідний змістом (квітень 2016 р.).

Монастир видає альманах «Крымский Афон», в якому можна прочитати, наприклад, таке:

Вы посмотрите, редкие наши церковные издания ни слова не говорят о беззакониях и расколе, в губительные минуты для Православия на Украине они полны елейного благодушия. В то время, когда все средства массовой информации, послушные политическому большинству и самостийным церковнослужителям во весь рупор поганят нашу Православную Церковь совместно со всеми конфессиями, явившимися на Украину из-за границы. Неужели политика отмалчивания поможет нам? Ведь общественное мнение даже в восточных областях уже привыкает ко лжи. Привыкает считать нашу Церковь чужой, «русскоязычной», а клятвопреступников, лишенных благодати, «своими», к коже украинской приросшими. Беззаконие торжествует. Но Бог поругаем не бывает, и «врата ада не одолеют Церковь Христову», даже если отступятся от нее избранные и пошатнутся самые верные. [[Претерпевшие до конца – спасутся](#) / интервью с архимандритом Силуаном. – Крымский Афон, 2000 г., № 5].

Отакий злбний і канудливий стогін монотонно лунає з «Крымского Афона». Щодо звинувачень української влади в утисках – мимоволі пригадується старорежимний [анекдот](#) про римського імператора Августа: «Та якби я був тираном, то ти б ані пікнув».

Ченців спокушають уже не самі тільки біси та чорти, але й імперіалісти, татари, буржуї, націоналісти, і що найгірше – українці, котрі поєднують в одному флаконі усе найприкріше, що можуть собі уявити православнуті голови. І в такому режимі – щохвилинного очікування відкриття «врат ада», котрі мають їх поглинути – живуть мешканці скелі 23-й рік поспіль. І не набридає...

І от на цій оптимістичній ноті я хочу закінчити історію Успенської скелі у Бахчисарай.

Баснословіє

В цьому розділі ми розглянемо баснословні та фантастичні твердження щодо Успенської скелі, – як вигадані в давнину, так і продукти сучасної «наукової» історіографії.

Бахчисарайський змії

Ця легенда – найдавнішого походження, виникла навіть раніше за сам Бахчисарай. Вперше її записав і запустив на орбіту Матвій Меховський (1517), потім без будь-яких змін вона була передрукована у Блеза де Віженера (1573), Мартина Пашковського (1611 – «Гваньїні» наших істориків) та Андрія Лизлова (1692, надруковано 1776).

В подальших спробах історії скелі найчастіше згадувався саме Лизлов – автори просто не здогадувались про його джерела, хоча їх простежив ще О. Бертъ-Делагард [К истории христианства в Крыму. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1910 г., т. 28, с. 55]. В наш час ті самі спостереження повторив (здається, незалежно від Бертъ-Делагарда) В. Дятлов [« [Доля легенди](#) про заснування Успенського Бахчисарайського монастиря у вітчизняній науковій та паломницькій літературі на межі XX–XXI століть» (2014 р.)]

Спроб аналізу змісту легенди я не бачив, окрім вкрай невдалої побудови В. Г. Тура:

Не исключено, что Лызлов мог неправильно истолковать иное предание, связанное с турецким султаном Селимом I (годы правления 1512-1520), который являлся покровителем Сумельского монастыря, тоже с церковью Успения Богородицы [Бертъе-Делагард А. Л. К истории христианства в Крыму. — С. 44, прим.]. Обе легенды по содержанию совпадают, а если учесть, что Бахчисарайский монастырь, как предполагают, постоянно контактировал с братией Сумельской обители, более того, — был подобием Сумельского, и даже икона Богоматери является копией Малоазийской Путеводительницы, то есть имеет анатолийское происхождение, то вполне возможно, что по недоразумению Лызлов мог приписать Гиреям заслуги Селима I [Тур В. Г. Православные монастыри Крыма в 19 – начале 20 вв. – К.: Стилос, 2006 г. Раздел « [Бахчисарайский монастырь Успения Богоматери](#)»].

По-перше, Тур помилково вважає Лизлова автором 16-го (шістнадцятого, мої любі!) століття – замість кінця 17-го. По-друге, він не звернув увагу на цитованого ним же Бертъе-Делагарда і не зауважив, що легенда походить від Меховського. По-третє, ніяких контактів Успенської скелі із Сумелійським монастирем не було (перечитайте ще раз літопис). Зрештою, Селім 1-й був сучасником Меховського, і припускати таку телеграфічну перетворення історичної події на легенду й доставку її у Краків не випадає.

Що ж можна сказати про **зміст** легенди? Перш за все, ми бачимо, що Меховський дуже слабо уявляв собі топографію Кирк-Ора. В його уявленні це місто, **над яким** височіє замок (тобто само місто знаходиться в долині). Так справді виглядають європейські міста – хоча б його рідний Краків, але не Кирк-Ор.

Далі, Меховський писав про замок з **колод та глини** – матеріали, типові для тогочасних замків України і мабуть Польщі, але Кирк-Ор завжди мав кам'яні укріплення. Тобто від реального Кирк-Ора у Меховського лишилась сама тільки назва.

Далі пишеться про дракона, який жив на цій скелі (слід здогадуватись – ще до того, як був побудований замок). І греки та італійці, які жили **на острові** (якому острові? Крик-Ор – ніякий не острів, а останець, оточений сухими ущелинами), дуже його боялись.

Де ж міг бути такий острів, де жили греки **та італійці**? Ясно, десь у східній половині Середземномор'я (пригадайте, скільки островів, від Корфу до Кіпра, належало Венеції). В оповідання Меховського цей острів попав, я думаю, через недогляд, у процесі пристосування до кримських реалій давнішої легенди.

Пристосування полягало в прив'язці легенди до Кирк-Ора та до імені кримського хана **Ацигері** (Хаджи-Гірея). Меховський ретельно використав книгу Яна Длугоша, котрий один раз згадав про приїзд Хаджі-Гірея до Кирк-Ора, можливо, це відбилась і в нашій легенді.

Але відомості про цього Ацигері у Меховського плутані. Так, наш автор змушує Ацигері **воювати зі своїми братами**. Але ж історичний Хаджі-Гірей не мав предків (спроби надати йому в батьки когось із ординських ханів / царевичів непереконаливі й не мають практичного значення – Хаджі-Гірей заснував нову династію з нуля і ніколи не покликався на свою спадкоємність від Орди). Тому в

нього не могло бути і братів. І справді, історія його правління наповнена боротьбою з волзькими ханами, і нікого з них братом Хаджі-Гірея ніхто не вважав.

Інша справа – сини Хаджі-Гірея, яких налічують до восьми. Найбільш відомі з них – Нур-Девлет та Менглі-Гірей, які справді вели між собою тривалу запеклу боротьбу, котра скінчилась перемогою Менглі-Гірея.

Тому я думаю, що Ацигері у Меховського виник внаслідок поєднання імені Хаджі-Гірея і фрагментів біографії Менглі-Гірея.

Що ж можна сказати про **походження** легенди? Однозначно, що вона виникла **не в Криму**. В самій легенді я бачу поєднання двох мотивів: чудесне знищення змія християнським святим і чудесне явлення образу Богородиці десь на скелі. Можливо, ці дві казки були поєднані в одну десь в італо-грецькому Середземномор'ї в 15 ст. (саме в цьому столітті венеціанці захопили багато грецьких островів), але це вимагає глибших студій католицької легендаристики, котрі я залишаю кращим знавцям.

Прив'язку легенди до Криму виконав, мабуть, сам Меховський, почувши її від когось з італійців у Кракові (поки що ми не можемо вказати **письмову** версію цієї легенди, яка могла б бути джерелом). Мета її складання не зовсім зрозуміла. Ян Длугош у своїй «Історії» подав некролог Хаджі-Гірея, де атестував його великим другом поляків і християн [*Długosz J. Roczniki czyli kroniki sławnego królestwa Polskiego. – Warszawa: 2009, kn. 12, s. 182 – 183*], але ніяких конкретних подробиць на цю тему не подав. Можливо, Меховський хотів надати рис конкретності (ставлення свічок) такому загальному твердженню.

Що ж можна сказати про **побутування** легенди? Легенда в її остаточному варіанті побутувала переважно в Кракові. До Парижа вона потрапила лише з нагоди обрання Генріха Валуа польським королем і не набула в Західній Європі ніякого поширення. Ніхто з європейських мандрівників по Криму ніколи про неї не згадував, і цілком певно взагалі про неї не знав.

Не знали про неї і російські мандрівники, які їздили до Криму. Навіть Мурзакевич (1836), котрий процитував легенду з рукопису, не знав, що цитував Лизлова. Тому ми можемо упевнено сказати, що в самому Криму ніхто не мав ніякого поняття про цю легенду аж до появи популярних путівників на кшталт Ліванова (1874).

Прибіжище переслідуваних християн

Перший варіант такої легенди подав Обрі де ля Мотре (1711):

Греки твердять (не наводячи ніяких доказів чи обґрунтувань), що це була **катакомба**, в якій переслідувані християни таємно відправляли свій культ.

Але хто їх переслідував і коли це було? – на це ані у місцевих греків, ані у француза-мандрівника керосину не вистачило. Ця легенда з деякими варіаціями повторювалась заіхдноєвропейськими письменниками, наприклад Мілнером (1855):

Згідно традиції, деякі вигнанці утекли у це віддалене місце багато століть тому, в часи, коли послідовників хреста переслідували послідовники півмісяця. Вони знайшли в одній з печер зображення Діви. Це було сприйнято як предмет, що зійшов з неба і символізує захист.

Тут ми бачимо віднесення переслідувань до мусульманських часів і чудесне явлення Діви (але без дракона!). В цілому ця легенда не набула доброї літературної

розробки і тому пройшла непоміченою. В російську літературу ця легенда не проникла, хоча вона й любила писати про утиски кримським християнам від мусульман.

Чудо з колискою

Марія Гатрі (1795) подала у досить розвиненому вигляді чудо з жінкою, котра врятувалась від безпліддя заступництвом Діви в Успенській скелі. На пам'ять про це чудо в церкві була привішена колиска. Легенда складена досить зручно, але поширення не набула і лишилась тільки плодом літературної творчості авторки.

Пастух-засновник

Д. Джонс (1823) записав:

Переказ говорить, що монастир був заснований пастухом, з наказу святої Марії, даному у чудесному видінні, яке він мав.

В цьому варіанті, як ми бачимо, нема явління образу Діви, а є видіння. Так само, як і попередня, ця легенда не мала привабливої літературної форми і не набула поширення.

Буря на Чорному морі

Наступну за часом публікації легенда склала О.Шишкіна (1845):

Є переказ, нібито плавателі, які тонули в Чорному морі, коли були врятовані у день Успіння, за даною ними обітницею видовбали тут у кам'яній горі існуючу нині церкву з куполом.

Ця легенда є пристосуванням до місцевості бродячої легенди про заснування монастиря за обітницею. Найближчим аналогом, якщо не прямим прототипом, тут виступає Житіє московського митрополита Олексія, котрий заснував Спас-Андроників монастир у Москві:

«Коли я плив від Константинополя, потрапив у бурю, і дав обіт – створити церкву на ім'я того святого, котрого шанують у той день, як пристанемо до берега. І пристали ми 16 серпня, і тому я хочу створити церкву во ім'я нерукотворного Спаса. То дай мені твого учня Андроника» [Кучкин В. А. [Из литературного наследия Пахомия Сербя](#): (Старшая редакция жития митрополита Алексея) // Источники и историография славянского средневековья. М., 1967. С. 242 – 257].

Цей епізод повторювався в усіх наступних версіях Житія Олексія, так що був широко відомим (детальніше – в окремому екскурсі).

В обох варіантах легенди міститься: 1, плавання по морю; 2, Чорному; 3, буря, яка загрожує життю; 4, обіцянку заснувати монастир в разі порятунку; 5, монастир на честь святого, котрого святкують у день порятунку.

Вся різниця – Олексій врятувався у день св. Спаса (16 серпня), а плавателі Шишкіної – на один день раніше, 15 серпня. І ця легенда не набула ані розвитку, ані поширення.

Князь Михайл-Бей

Наступну легенду записав від Георгія Спіранді Михайло Родіонов (1849). Друком цю легенду вперше оголосив Ф. Хартахай (1867), а з нього вона почала кочувати по сторінках популярних видань, зазнаючи при цьому подальших перекручень (простежені у нашому літописі).

За цією легендою, **пастух** князя Михайла знайшов на скелі ікону Богородиці. [Про пастуха ми вже чули від Джонса, але там він же і виступає засновником монастиря.] Князь Михайл, якому в легенді додано ще татарський титул *бей* (знову *князь*) забирає ікону до себе, і вона тричі повертається на первісне місце. Аж тоді християни здогадались, що то воля божа, і заснували монастир.

Заснування монастиря на місці чудесного обретіння ікони – дуже популярний мотив християнської легендаристики (хоча б Єлецький монастир у Чернігові пригадаємо). Так само популярним є мотив чудесного повернення ікони на місце знахідки. Результатом місцевої самодіяльності є тільки ім'я Михайла, його титул *бей* та подробиця про його помешкання на р. Качі.

І ця легенда, хоча зроблена у повній відповідності до християнських стандартів, не набула значного поширення – перш за все через те, що сама чудесно явлена ікона не збереглась (більше того – ніхто про неї нічого ніколи не чув!) і тому поширення легенди власне суперечило цілям християнської пропаганди. Як же воно так: ікона чудесно з'явилась, а потім безслідно зникла. Куди бог дивився?

Чудесні зцілення

Той самий Родіонов записав від Г. Спіранді дві легенди про чудесні зцілення хворих від **ікони Успіння** в Успенській печерній церкві. Давніші варіанти, згадуючи про образ Богородиці, не конкретизували, що на ній було зображено, і навіть не називали техніку її виконання. Про цей образ саме як про **ікону** сказано тільки в попередній легенді.

Спіранді виступив зі своїми чудесами в дуже незручний час, коли в російській церкві була встановлена певна бюрократична процедура визнання чудес. Внаслідок цього чудеса, котрі в 16 – 17 ст. відбувались дуже часто, пішли на спад, і нових чудес в 19 ст. уже не було. Церковні бюрократи і самі в бога не вірили, та й іншим не давали.

Тому ці два чуда зберігались в рукописі Родіонова аж до 1888 року, коли вони були надруковані як історичний документ (люди, мовляв, тоді були невігласи...), а не предмет релігійної пошани.

Церква св. Софії

Наступну за часом легенду навів Ф. Хартахай (1867) при викладі плану забудови монастиря 1851 року:

Перед початком самої дороги вгору до скелі, на руїнах старовинної Софійської церкви, котра була обернена колись на мечеть (котра також цілком зруйнована) – збудувати каплицю на честь св. Софії Премудрості Божої, з криницею всередині.

Тепер, переглянувши літопис, ми дійсно бачимо – люди тоді були невігласи і висмоктали з пальця оці Софійську церкву, за які ніхто ні до того, ні після того не чув. Але тут ми можемо чітко вказати мету вигадки – це було «обґрунтування»,

щоб забрати храм в однієї релігії і віддати іншій. В даному випадку план побудови каплиці не був реалізований, тому і про цю вигадку пізніше не чути.

Виселення християн

Якщо попередні легенди Ф. Хартахай (1867) запозичив зі своїх «джерел», то вигадки про роль «монастиря» у виселенні греків з криму в 1778 році є його персональним внеском. Ми їх розглянемо в [окремому екскурсі](#).

Федір Ліванов

Брошура Ф. Ліванова (1874) була першою спробою поліцейського чиновника скласти історію монастиря [Ливанов Ф. В. Путеводитель по Крыму с историческим описанием достопримечательностей Крыма. – М.: 1875 г., разд. паг.; глава «Бахчисарайский Успенский скит в Крыму» – 41 с.].

Там ми читаємо про печерні міста, які з'явилися за одну чи навіть дві тисячі років до нашої ери (с. 3), про християн, котрі у 1 ст. н. е. **безсумнівно** тут ховались (с. 4), про незліченні грецькі плити на цвинтарі (с. 6) – котрих жоден мандрівник не бачив, про істориків з 8-го ст. Тунмана (с. 6) та з 16 ст. – Лизлова (с. 10). Частково це нагромадження фантазій можна пояснити дилетантизмом автора, частково – ще не повною публікацією джерел.

Важливо, що ця брошура мала надзвичайне щастя в «історіографії» – наступні «історики», аж до відставного міліціонера Віктора Тура, охоче запозичували з Ліванова різні фрагменти, включно із характерними помилками.

Є. Литвинова

Вона у 2003 році склала популярну книгу « [Крым: православные святыни: путеводитель](#)» [Сост. Е.М. Литвинова. Симферополь, «Рубин», ЧП Бинькин, 2003]. Від видання такого типу ми не можемо вимагати науковості і критичного ставлення до джерел, але воно цікаве як образ того вінегрету, котрий існує в головах «дослідників» і з якого волею-неволею змушені черпати популяризатори.

Тут ми читаємо про заснування монастиря ченцями-шанувальниками ікон, котрі у 8 – 9 ст. втекли з Візантії від імператорів-іконоборців. Тут же і про первісний монастир біля брами Кирк-Ора, пізніше перенесений на нове місце (див. наступний підрозділ). Тут і про захоплення Кирк-Ора турками в 1475 р. (ну, переплутали Кирк-Ор з Мангутом. З москалів і такий бог бряде...) Тут і про резиденцію митрополита, якою монастир став у кінці 15 ст. Авжеж, не обійшлося без заклику Ігнатія 23 квітня 1778 року. – «Все промелькнули перед нами, все побывали тут»...

Олександр Герцен і Юрій Могаричов

Ці автори – обидва археологи за вузьким фахом – у 2006 році надрукували популярний нарис про монастир [Герцен А. Г., Могаричев Ю. М. Свято-Успенский бахчисарайский монастырь. – Православные монастыри: Симферопольская и Крымская епархия Украинской православной церкви Московского патриархата, Симферополь, Сонат, 2006 г., с. 237 – 250]. Тут ми можемо прочитати про аланський (аланський, мої любі!) монастир 1 пол. 13 ст. на Кирк-Орі, про його перенос в 2 пол. 15 ст. на протилежну скелю, про згадки монастиря (**монастиря**,

мою любі!) в джерелах 16 – 18 ст., про митрополита Ігнатія, який 23 квітня 1778 року тут проголосив...

Словом, все як скрізь, навіть без намагань зробити краще.

Віктор Тур

Останній за часом поліцейський чиновник (відставний), який писав про наш монастир – це згаданий на початку розділу Віктор Тур. У своїй книзі 2006 р. він присвятив Успенському монастирю окремий розділ.

Тут ми знову бачимо паралельно погляди про виникнення монастиря в 8 – 10 та в 14 – 15 ст., між якими автор не може зробити вибору; і про резиденцію готсько-кафинського митрополита, яка тут існувала з кінця 15 ст. (**кафинського**, мої любі! – детальніше в [окремому нарисі](#)); далі читаємо, що у 18 ст. монастир ще раз став резиденцією того ж готсько-кафинського митрополита, бачимо історика 16-го (шістнадцятого, мою любі!) століття Лизлова, про записки російського посольства в Криму з 1625 року (замість 1681-го – авжеж, запозичення з Ліванова!).

Загальним недоліком всіх публікацій останнього часу, присвячених Успенській скелі, є оперування незначною кількістю джерел (найповніший їх перелік дано тільки в моєму літописі) і повна відсутність критичного підходу навіть до тих джерел, які були використані. В цілому ці роботи треба віднести у «донаукову історіографію», в той час як наукова починається з моєї статті.

Висновки

З наших студій можна зробити такі висновки:

1. Перші згадки про Успенську церкву на Салачику належать до кінця 16 ст. (1596, 1598). В джерелах доби Кримського ханства Салачик (містечко біля підніжжя скелі Чуфут-Кале) постійно відрізнявся від Бахчисарая. Ще в 19 ст. існував виразний розрив між забудовою Бахчисарая і місцем Успенської церкви. Її треба відрізнити від церкви св. Миколи в самому Бахчисарайі, відомої від середини 18 ст.
2. Від 1634 р. маємо перший опис печерної церкви та занурених в товщу скелі сходів до неї (Е. Дортеллі д'Асколі). Ці найдавніші споруди відносно добре збереглися до нашого часу.
3. Історичні джерела 1596 – 1783 років весь час називають святилище в Успенській скелі церквою, а не монастирем. Відповідно до цього ми не маємо для цього часу жодної згадки про ченців і не знаємо жодного імені ігуменів. Натомість маємо декілька імен попів (білого духовенства). Зокрема, в 1692 р. в церкві служив **український** священник Михайло Маковецький.
4. В сучасній літературі побутують легенди, нібито «Успенський монастир» в часи Кримського ханства був резиденцією готських митрополитів і нібито цей «монастир» відіграв важливу роль під час виселення греків з Криму в 1778 році. Обидві легенди не мають ніякої опори в джерелах.
5. Висловлені в науковій літературі припущення, що багато печерних комплексів Криму були монастирями, які слід датувати часами від 8 до 15 ст., вимагають критичного перегляду, оскільки даний, найкраще задокументований комплекс виник лише наприкінці 16 ст. і не був монастирем.

6. Після побудова в Бахчисараї нового собору св. Миколи (1800) Успенська церква стала філіальною (цвинтарною). Богослужіння в ній проводилось лише зрідка, на прохання відвідувачів, священиками Бахчисарайського собору (греком Костянтином Спіранді, а пізніше його сином Георгієм).

7. В 1786 – 1845 роках святиню відвідували численні (не менше 29) мандрівники, котрі опублікували свої подорожні нотатки. В них скеля стало іменується «монастирем» (подекуди із зауваженням, що по суті тут тільки церква) – здогадно під впливом оповідань священиків Спіранді.

8. Ці описи, ніким раніше не використані, дають змогу відносно детально уявити стан об'єкту, який складався з відкритих сходів, котрі вели з середньої на верхню терасу. З неї сходами всередині скелі можна було потрапити до печерної церкви та на зовнішню дерев'яну галерею, котра з'єднувала церкву з іншими печерними приміщеннями. У церкву зауважено деякі погано збережені розписи та прикраси (зокрема, монети), підвішені до стін. Біля церкви були спеціальні ніші (локули) для поховань. Більший наземний цвинтар розміщувався на терасах біля підніжжя урвища.

9. В 1818 р. святиню відвідав імператор Олександр 1-й, і від того часу аж до 1913 р. кожен російський імператор і численні представники правлячого дому відвідували це місце – спочатку запусілу церкву, а потім і діючий скит. Але ці візити вимагають детальнішого документального підтвердження.

10. В 1849 р. новопризначений архієпископ херсонський і таврійський Інокентій (Борисов) порушив перед владою клопотання про «відновлення» (як він думав, а по суті – заснування) чернечого життя у формі скиту. Це означало, що скит матиме менший склад ченців, ніж було передбачено тогочасними стандартами Російської церкви. Другою особливістю проекту було його самофінансування – скит повинен був існувати (і фактично існував) на кошти благодійників та власної праці, без державного фінансування.

11. Указ імператора Миколи 1-го про заснування скиту на таких засадах було підписано 4.05.1850 р., і вже 15 серпня того ж року, на храмове свято Успіння, відбулося урочисте відкриття скиту.

12. Упродовж 2-ї половини 19 ст. скит інтенсивно забудовувався, були споруджені церкви св. Костянтина і Олени (1857), св. Марка (1859), св. Георгія (1875), св. Інокентія Іркутського (1896), будинок настоятеля (1862, уцілів до нашого часу), келії, трапезна, готель, господарські споруди. Сходи з середньої тераси до верхньої були увінчані дзвіницею (1850?, відбудована в кінці 20 ст. у формах, близьких до первісних). В товщі скелі було вирубано сходи, які вели на плато над ущелиною.

13. В 1854 – 1855 роках, під час Кримської війни, у скиту розміщувався воєнний госпіталь. На цвинтарі поховані генерали П. Вревський та П. Веймарн, які загинули в бою на Чорній річці 4 серпня 1855 р. Їх могили збереглися до нашого часу.

14. Після утворення в Криму радянської влади в 1921 р. скит було закрито і перетворено на колонію ім. Артема, при цьому було вилучено усі цінності, зокрема, бл. 2.7 млн. рублів грошей та 18.5 кг срібних виробів. Віруючі неодноразово піднімали клопотання про передачу їм якогось із храмів, але влада постійно в цьому відмовляла. В 1927 р. на день Успіння (15 (28) серпня) на цьому ґрунті сталось народне заворушення – віруючі намагались силоміць зайняти

храми, їх розганяла міліція. Після цього випадку влада почала руйнувати скит більш наполегливо, і в 1928 році всі церкви (окрім печерної) та дзвіниця були розібрані.

15. Після утворення в 1955 р. Бахчисарайського історико-культурного заповідника понищений скит було включено до його складу, в 1965 – 66 роках було проведено реставраційні роботи в Успенській церкві. Об'єкт вважався пам'яткою архітектури.

16. В незалежній Україні 8 червня 1993 р. було прийнято ухвалу Ради у справах релігій при Кабінеті міністрів України про відновлення монастиря. Нова забудова монастиря виконується за новими проектами, не пов'язаними із забудовою 2 пол. 19 ст. Монастир підпорядковано Українській православній церкві Московського патріархату. Неофіційно щодо нього вживаються назви «лавра» і «Кримський Афон». Відновлений монастир веде скажену антиукраїнську пропаганду.

17. Основний недолік всіх раніших студій над монастирем – недостатнє залучення джерел (із 60 використаних нами джерел раніш використовувалось 4 – 5). Навіть нечисленні залучені джерела не розглядались критично і наявна в них інформація належно не осмислювалась.

Додатки

Митрополити доби Кримського ханства

Як же здійснювалось церковне управління християн на території Кримського ханства? Аби краще зрозуміти цю дуже своєрідну ситуацію, кинемо погляд на глибшу історію.

Християнство в Криму поширювалось з Візантії, власне з Константинополя. Кожен раз, коли якийсь поліс (місто-держава) схилився до хрещення, він вимагав собі окремого митрополита – і одержував його. Так утворились митрополії Херсона та Боспора, рамки яких співпадали з відповідними полісами. Коли хотів хреститись загадковий народ *сугд* зі своїм містом Сугдесею, він також отримав окремого митрополита (я уявляю собі, що при вирішенні цього питання сугди категорично заявили, що їм бути під владою боспорського чи херсонського митрополита ніякою мірою неможливо – і отримали окремого ієрарха).

Складнішою була ситуація з *готами*: вони на момент хрещення, мабуть не мали такого поліса (міста), яке могло би бути митрою (головою) – і тому їх ієрарх, всупереч візантійській традиції титулувати митрополитів по імені престольного міста – отримав титул митрополита готського (митрополит народу, а не території). Щось подібне трапилось і з митрополитом фульським, з яким досі не можуть визначити, чи не назва народу, чи міста, і де все це знаходилось.

Але принцип візантійської церковної політики був зрозумілий – не робити проблем із утворенням нових митрополій, коли цього вимагає справа хрещення нових груп населення. Тому в Константинополі нітрохи не журились тим, що на величезній території Русі була тільки одна митрополія, а на маленькій території Кримського півострова – цілих п'ять: окремі митрополії утворювались в процесі незалежних актів хрещення.

Досить успішна християнізація народів Криму повністю припинилась, коли на сцену вийшли тюркські народи. На них зламалось місіонерство не однієї тільки

візантійської церкви, але взагалі всіх християнських церков. Чому воно так було – я міркувати не берусь, але ми не знаємо **жодного** значного тюркського народу, який би прийняв християнство (натомість маємо багато народів, що прийняли іслам). Християнізації тюрків (половців в Угорщині, татар в Литві та Московії) приводила до їх асиміляції і зникнення як окремих етнічних груп – і тільки.

Ані печеніги, ні торки, ні половці, увійшовши в контакт з християнськими державами – Візантією та Руссю – не виявляли ніякого бажання хреститися. Не знаємо ми таких фактів і для Криму. Те саме продовжувалось і в монгольський час – маємо окремі християнські імена татар, але не маємо формальних актів хрещення. Тим-то і не було утворено окремої «татарської» (національної) чи «кримської» (територіальної) митрополії.

Правителі Золотої Орди погодились на утворення Сарайської єпархії під владою київського (пізніше московського) митрополита, але в Криму нічого подібного не було утворено, і кримські татари-християни були полишені напризволяще. Така сама ситуація продовжувалась і в часи незалежного Кримського ханства, від середини 15 ст. до 1783 року.

Від 1475 р. всі володіння християн у Криму перейшли під владу Туреччини, разом з усіма митрополіями, які там продовжували діяти. Ці митрополії хиріли, занепадали, зникали, і наприкінці 17 ст. патріархат був змушений об'єднати все, що лишилось, в одну Готсько-Кафинську митрополію. Але влада їх, визнана турецької світською владою, поширювалась тільки на територію, підвладну Туреччині (фірмани 1652, 1760 років). Турецький султан не міг наказати кримському хану – визнати цих митрополитів. Окрім того, що султан взагалі не втручався у внутрішні справи ханства, йому і на думку не могло спасти журитись межами влади якихось гяурів-ідолопоклонників.

З цього випливає, що кримські митрополити (в 1626 році ми бачимо їх одночасно двох, а від 1695 року – тільки одного) могли здійснювати церковне управління парафіями Кримського ханства на «пташиних правах». Ми не маємо поки що жодного указу кримського хана, який би регулював правовий статус митрополита, як то робили згадані фірмани. Залишається припустити, що цей статус визначався звичаєвим правом та усною домовленістю митрополита і хана, і саме такий порядок свідомо підтримувався як певна політична конструкція.

З усіх зібраних нами матеріалів ми не маємо жодного епізоду виконання митрополитами своїх обов'язків у Криму (з писемністю у кримських греків було дуже сутожно) і не можемо судити, чи була якась різниця, скажімо, у призначенні священників для території, підвладних туркам і татарам. Ми не маємо навіть скільки-небудь повного переліку митрополитів і лише випадками довідуємось про їх перебування в тому чи іншому місці.

З переліком митрополитів пов'язана історіографічна містифікація, котрій треба нарешті покласти край. В 1867 році Ф. Хартахай опублікував перелік готських митрополитів за 1639 – 1771 роки, котрий закінчується Ігнатієм (далі скорочено ПХ) [*Хартахай Ф.* Християнство в Криму. – “Памятная книжка Таврической губернии на 1867 г.”, Сф., 1867 г., т. 1, с. 82]. Як джерело він вказав «один рукопис татарською мовою «Кирима делен митрополитлерин беян етериз» – «Робимо відомості про митрополитів, що прийшли до Криму». Вся його оцінка джерельної вартості звелась до трьох слів: «Рукопис історично вірний».

Як не дивно, його підтримав Берт'є-Делагард: «Цей перелік, без сумніву, точний, хоча б уже тому, що в ньому позначено не тільки роки, але й дні місяців призначення ієрархів [...] показано початок і кінець їх правління» [Берт'є-Делагард А. Л. Исследование некоторых недоумённых вопросов средневековья в Крыму. – Известия Таврической учёной архивной комиссии, 1920 г., № 57, с. 48].

На цьому місці треба зауважити, що саме *кінців* правління ПХ не містить – тільки початки, справді з точними датами. Що ж це могло бути?

Пізніші «історики» тільки переписували ПХ з однієї книги до іншої, не журячись питанням його походження і джерельної вартості. Але я, фізик-теоретик, так легковажно ставитись до справи не можу. Спіймавши Хартахая кілька разів на сильних фантазіях (що відзначалось у різних місцях моєї статті), я природно засумнівався і в ПХ.

Отже, задаємо стандартний набір джерелознавчих запитань.

1, походження тексту. Зазначено тільки, що це – «рукопис». Я розумію це слово точно так, як всі розуміють – у вигляді блока сторінок з окремою оправою. Мені, звичайно, хотілося б бачити 300 сторінок in folio, але я не гордий, і міг би погодитись на 32 сторінки в 1 / 16...

Але де ми маємо опис цього рукопису? Де його знайшов Хартахай, на чому він був написаний, який його формат, скільки мав сторінок, як оправлений, скільки було почерків, чи всі частини рукопису одночасні, які ще статті він містив окрім переліку митрополитів? І куди він далі подівся, чому ніхто з наступних дослідників його не бачив?

Все, що Хартахай виписав з цього «рукопису», можна умістити на половині сторінки найменшого формату. А чим же зайнята решта сторінок «рукопису»? Порожня? – так і цього не зазначено...

Всі ці запитання залишаються без відповіді і не тільки показують дилетантизм Ф. Хартахая (хто б в тому сумнівався?), але і ставлять під сумнів само існування «рукопису».

Відволікаючись від безнадійних питань про матеріальний носій, перейдемо до змісту «джерела».

2, час написання. Оскільки останнім зазначено митрополита Ігнатія, призначеного в 1771 році, то нема сумніву, що текст складено за його правління.

3, автор. Татарська мова документу нагадує нам про Трифілія – його письменника, який писав якраз татарською мовою.

4, місце написання тексту не може бути встановлено певно. Він міг бути складеним в Криму або на місцях нового поселення (в Маріуполі). До того ж ми не знаємо де саме Ф. Хартахай знайшов цей текст.

5, найцікавішим виглядає питання про **джерела** переліку. Я не вірю, що в Криму міг існувати якийсь митрополичий архів. Я думаю, цей перелік утворено за документами архіву Константинопольської патріархії. Зміст переліку вкрай бідний: вказано день – місяць – рік, коли *прибув* (звідки? куди? навіщо?) такий-то, причому навіть титулу при імені не наводиться. Оце *прибув* я розумію як дату рішення патріархата про призначення митрополита.

Оце припущення має підставу у випадку митрополита Давида. Згідно ПХ, він *прибув* 12 жовтня 1652 року, а через тиждень – 19 жовтня 1652 року – він одержав

султанський фірман (про який Хартахай не знав). Це, на мою думку – правильний порядок погодження кандидатури від нижчих інстанцій до вищих.

В ПХ ми не маємо дат прибуття нових митрополитів до Криму, тому що про це патріархат не знав. Не маємо також дат закінчення каденцій митрополитів – у переліках, зокрема у згаданій статті Бертьє-Делагарда, рік кінця каденції просто формально співпадає з роком початку каденції нового митрополита. Але ми знаємо, наприклад, що Гедеон помер в 1769 р., а його наступник Ігнатій був призначений тільки в 1771 р., тобто призначення нового митрополита не йшло негайно за смертю старого, і в це легше можна повірити. Адже новий кандидат, як ми бачимо з фірману 1760 року, мав зібрати установлений грошовий внесок для турецького уряду, і ці гроші не кожен міг мати наготові.

В ПХ ми маємо також відверту вигадку – міфічного «митрополита Дорофея (1760 – 1771)», якого, наскільки можна зрозуміти, не було в татарському рукописі – його Хартахай додав на підставі окремої грамоти, підпис якої він не міг упевнено розібрати – «**нібито** Дорофей». Оцей нібито-Дорофей потрапив до переліку Бертьє-Делагарда попри вказівку Трифілія, що Гедеон помер в 1769 році.

З усього цього можна зробити тільки такий висновок: хоча ПХ не може вважатись цілковитою вигадкою пізнього містифікатора, його дані вимагають підтвердження з інших джерел.

З урахуванням сказано і всіх зібраних нами матеріалів ми можемо дещо модернізувати переліки кримських митрополитів, додані до цитованої статті О. Л. Бертьє-Делагарда (далі скорочено БД). Ми обмежимось добою Кримського ханства (сер. 15 ст. – 1783 р.) і не будемо ділити митрополитів по єпархіям, а дамо єдиний перелік. Справа в тому, що джерела вкрай рідко зазначають повний титул, а частіше говорять просто «митрополит» або навіть «духовна особа» (фірман 1652 р.). Тому всі реконструйовані титули (такі, що не відомі нам з джерел) беремо в квадратні дужки і ставимо знак «?»

Серед джерел – книга грецького дослідника Костянтина Сафа, котрий використав архів константинопольського патріархата. Цю книгу цитував тільки Бертьє-Делагард (здається, ніхто після нього її не бачив). Я цієї книги сам не бачив, тому посилання на Сафа – це спрощені посилання на статтю Бертьє-Делагарда. Слід знати, що масу критичних зауважень з приводу праць К. Сафи висловив О. П. Лебедєв [История греко-восточной церкви под властью турок. – Спб.: И. Л. Тузов, 1903 г., с. 10 – 16], порівнюючи його із Хлестаковим і застерігаючи: «Скільки помилок можна зробити цілком мимо волі, покладаючись на авторитет Сафи» [с. 15].

Тому всі дані як із Сафи, так і з Хартахая я позначаю жовтим кольором – на знак того, що вони вимагають перевірки.

Характерною особливістю кримських митрополій є виразна лакуна в 15 – 16 ст. Так, в переліку херсонських митрополитів після 1440 р. наступний згадується аж 1608 р.; готський – після 1427 р. – аж 1566 р.; сугдейський – після 1484 р. – аж 1566 р.

Ім'я	Титул	Дата	Подія	Джерело
Феофан	Митрополит сугдо-фульський	1483 – 1484	Засідав на Константинопольському соборі,	<i>Кеппен П.И.</i> Крымский сборник о древностях южного

			де скасовано Флорен-тійську унію	берега Крима и гор Таврических. – Спб. : тип.АН, 1837 г., с. 134 – з Досифея Єрусалим-ського.
Софроній	Митрополит Кафинський?	1546	Згаданий	[БД: Маврокорд. бібл., 1, 12]
Іоан	патріарший екзарх для Сугдеї	1566..1567	Згаданий у грамоті патріарха Мефодія 3-го	<i>Papadopoulos- Kérameus A.</i> Document patriarchaux : Léontopolis en Pologne; Cafa en Crimeé. – «Труды 6- го археологи-ческого съезда», М., 1888 г., т. 2, с. 177 – 181.
Калінік	[Митрополит Готський?]	1566 – 1567	Згадується	Єрусалимська бібліотека, 4, 62 – за вказівкою Попадопуло- Керамевса [БД]
?	Заїжджий митрополит	1578	прибув з грецьких островів	[1]
Констан- тій	Архієрей і настоятель Готії	1587	Напис у церкві с. Бія-Сала	[2]
Іоасаф	Митрополит Кафинський?	1590	Підпис на грамоті	[3]
Яків	Митрополит кафинський?	1604	Скинутий	Сафа, с. 551 [БД]
Йосип	Митрополит [Херсонський?]	[1608]	З’явився в Криму	Свідчення Ф. Алакоза (1626)
Йосип	Митрополит [Херсонський?]	20.01.1626	В Москві одержана грамота від нього; жив у Георгіїв- ському [Балаклав- ському] монастирі	Повідомлення Ходирева (1626)
Митрофан	Митрополит кафинський?	1616	Призначений	Сафа, с. 560 [БД]
Митрофан	Митрополит кафинський?	1618	Згаданий	<i>Papadopoulos- Kérameus A.</i> Document patriarchaux : Léontopolis en

				Pologne; Cafta en Crimee. – «Труды 6-го археологического съезда», М., 1888 г., т. 2, с. 177 – 181.
?	Митрополит [Кафинський?]	[1624 – 1625]	Жив у монастирі біля Кафи	Свідчення Р. Болдирева (1626)
Серафим	Митрополит Херсонський	[1628?]	Передав московському послу С. Тарбєєву мощі св. Меркурія	В нашому літописі
Парфеній	Митрополит кафинський?	1631	Призначений	Сафа, с. 568 [БД]
Серафим	Митрополит Херсонський і Гератинський	1.08.1636	Лист до Москви (одержано 16.08.1637)	В нашому літописі
Серафим	Митрополит Херсонський	16.05.1638	В Москві одержано його грамоту про мощі св. Меркурія	В нашому літописі
Анфим	[Митрополит Готський?]	1639	Призначений?	[ПХ]
?	Митрополит Готський?	1642	Призначений	Сафа, с. 576 [БД]
Кирил	Митрополит кафинський?	1644	Призначений	Сафа, с. 591 [БД]
?	Митрополит Готський?	1652	Скинутий	Сафа, с. 587 [БД]
Давид	Митрополит Готський?	1652	Призначений	Сафа, с. 587 [БД]
Давид	[Митрополит Готський?]	12.10.1652	Призначений?	[ПХ]
Давид	Духовна особа [Крим]	19.10.1652	Султан Мухамед 4-й видав фірман з окресленням повноважень	В нашому літописі
Мелетій	Митрополит кафинський?	1656	Скинутий	Сафа, с. 592 [БД]
		1666	Кафинська митрополія приєднана до Амасійської	Сафа, с. 597 [БД]
Давид	Митрополит Готський?	1673	Помер	Сафа, с. 599 [БД]

Мефодій	Митрополит Готський?	1673	Призначений	Сафа, с. 599 [БД]
Мефодій	[Митрополит Готський?]	15.11.1673	Призначений?	[ПХ]
Мефодій	Митрополит Готський?	1678	Приєднав Кафинську митрополію до Готської	Сафа, с. 603 – 604 [БД]
Неофіт	[Митрополит Готський?]	13.05.1680	Призначений?	[ПХ]
Неофіт	Митрополит [Крим]	2.05.1692	Зустрівся з московським гінцем В. Айтемировим; він був єдиним митрополитом у Криму	Статейний список Айтемирова в нашому літописі
Макарій	[Митрополит Готський?]	21.06.1707	Призначений?	[ПХ]
Парфеній	[Митрополит Готський?]	23.12.1710	Призначений?	[ПХ]
Парфеній	Митрополит Готський і Кафинський	1721	Згаданий?	<i>Кеппен П.И.</i> Крымский сборник о древностях южного берега Крыма и гор Таврических. – Спб. : тип.АН, 1837 г., с. 69 – без вказівки на джерело!
Гедеон	[Митрополит Готський?]	25.11.1725	Призначений?	[ПХ]
Гедеон	Митрополит Готський і Кафинський	1725 [1726?]	Хан схопив його у Бахчисараї і погрожував повісити	Записка 1775 р. в нашому літописі
?	Митрополит	2.09.1755	Зустрівся з М. Мироновим	Щоденник Миронова в нашому літописі
Гедеон	Митрополит	1759	Висвятив Трифілія на священика	Записки Трифілія в нашому літописі
Гедеон	Митрополит [Крим]	23.04.1760	Султан Мустафа 3-й видав фірман з окресленням повноважень	В нашому літописі

Дорофей	[Митрополит Готський?]	1760	Нерозбірливий підпис на грамоті	[ПХ]
Гедеон	Митрополит	1769	Помер	Записки Трифілія в нашому літописі
		1770	Економ кафинського митрополита Давид страчений турками	Записка 1775 р. в нашому літописі
Ігнатій	Митрополит	23.04.1771	Прибув до Балаклави, 27.04.1771 – до Бахчисарая	Записки Трифілія в нашому літописі
Ігнатій	Митрополит	15.08.1771	Прибув з Бахчисарая до Кафи	Записки Трифілія в нашому літописі
Ігнатій	Митрополит	січень 1773	Повернувся з Кафи до Бахчисарая	Записки Трифілія в нашому літописі
Ігнатій	Митрополит	1772	Висвятив Трифілія на протопопа	Записки Трифілія в нашому літописі
?	Місцевий архієрей	31.05.1777	Мав намір відбудувати церкву в Бахчисарай	Рапорт О. Прозоровського в нашому літописі
?	Місцевий митрополит	6.01.1778	Згаданий	Рапорт О. Прозоровського в нашому літописі
?	Тамошній митрополит	9.03.1778	Згаданий	Рескрипт імператриці Катерини 2-ї в нашому літописі
Ігнатій	Митрополит	17.07.1778	Подав прохання російській владі [примітно, що навіть у складеному Ігнатієм проханні нема його повного титулу]	В нашому літописі
?	Митрополит Готський і Кафинський	3.08.1778	Згаданий	Лист графа П. О. Рум'янцева в нашому літописі
?	Митрополит	18.09.1778	Вийхав з Криму	Рапорт О. В. Суворова в нашому літописі
Ігнатій	Митрополит	25.05.1779	Імператорська	В нашому літописі

	Готський і Кафинський		грамота для нього	
--	--------------------------	--	-------------------	--

1. *Броневский М.* Описание Крыма. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1867 г., т. 6, с. 347. З тексту ми бачимо, що митрополит розповідав Броневському про Судак, але чи в самому Судаку вони зустрілись – не ясно.

2. Цей досить довгий напис опублікував П. Кеппен [Крымский сборник о древностях южного берега Крыма и гор Таврических. – Спб. : тип.АН, 1837 г., с. 40 – 42] – вона була нанесена всередині церкви над входом. Потім її передрукував В. Латишев [Сборник греческих надписей христианских времён из южной России. – Спб.: 1896 г., № 62, с. 67 – 69]. Сам він цю церкву не оглядав, але за повідомленням Ю. А. Кулаковського, в той час ніяких слідів напису вже не залишалось (я так розумію, що він був не висічений, а написаний по тиньку).

3. Підпис кафинського митрополита Іоасафа поставлено під грамотою Константинопольського собору, скликаного у травні 1590 року для затвердження ухвали про створення Московського патріархату. Грамота в перекладі опублікована О. Шпаковим [*Шпаков А. Я.* Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве: Царствование Федора Ивановича. Учреждение патриаршества в России. – Одесса: 1912 г., с. 351 – 353; також [веб-передрук](#)], але без підписів. А між тим:

Проведенное в 70-х гг. XX в. палеографическое исследование подписей под этой грамотой выявило значительное количество (66 из 106) неподлинных подписей, а также некоторое количество подписей, полученных уже после окончания Собора [Фонкич Б.Л. Из истории учреждения патриаршества в России: Соборные грамоты 1590 и 1593 гг. – «Проблемы палеографии и кодикологии в СССР», М., 1974 г., С. 251 – 260]. Вероятно, И. пошел на подлог в расчете на скорейшее получение милостыни из России и хотел создать более представительное впечатление о Соборе, чем он был на самом деле [*Новиков Н. Е.* Иеремия 2-й. – Православная энциклопедия, М., 2011 г., т. 21, с. 253 – 264].

Таким чином, залишається неясним, чи цей кафинський митрополит взагалі існував і якщо існував – чи був він на соборі. Це питання потребує подальшого вивчення. На наступному Константинопольському соборі (12.02.1593) питання Московського патріархату розглядалось знову, грамота його не має фальшувань, але там немає підпису нашого митрополита.

Ми бачимо, що за перше століття існування Кримського ханства (сер. 15 – сер. 16 ст.) церковної влади в Криму практично не існувало. Від середини 16 ст. ситуація трохи поліпшується: патріархат таки звернув увагу на нову політичну ситуацію в Криму і почав призначати **кафинських** митрополитів, за яких раніше нічого не було чути. Призначення митрополита з осідком у центрі турецької влади означало, що його єпархією були перш за все землі Криму, підвладні туркам.

Ми маємо тільки один випадок (1624 – 1625 роки), коли в Криму було одночасно два митрополити. На давні кримські митрополії, очевидно, не було багато бажаючих, і з кінця 17 ст. патріархат остаточно погодився на об'єднання всіх кримських парафій в одній митрополії з титулом Готсько-Кафинської. В цьому титулі «готський» був даниною церковній традиції, а «кафинський» – вказував на осідок митрополита.

Окремого митрополита для Кримського ханства ніколи не існувало. Від кінця 17 ст. наші джерела показують перебування митрополитів у Бахчисараї, але жодне з них не свідчить про постійний характер цього перебування, про Бахчисарай як головний осідок митрополії. Слід вважати, що митрополити приїжджали до Бахчисарая на деякий час, у порядку об'їзду території, котра явочним порядком (але не юридично!) входила до їхньої єпархії.

Оця відсутність легального статусу митрополита у Кримському ханстві вкрай негативно відбивалась як на внутрішньому церковному управлінні, так і на зовнішніх контактах, котрі весь час уривались і мали переважно особистий, а не інституційний характер.

Нарешті в 1778 році заїжджий грек Ігнатій продав свою митрополію москалям за ~~тридцять срібляників~~ 6550 рублів, виторгувавши **персонально для себе** титул митрополита. Утеча (еміграція) митрополитів не була ніякою дивиною для часу турецького панування, і звільнені престולי без проблем заступались новими кандидатами (інакше в усьому Константинопольському патріархаті не лишилося б жодної митрополії).

Але в даному випадку патріархат вичікував розвитку політичних подій – і дочекався, що в 1783 році, при ліквідації Кримського ханства, москалі просто захопили частину його канонічної території, навіть не помітивши цього. Хоча патріарх, можливо, був би не проти отримати свої ~~тридцять срібляників~~ 6000 рублів за цю територію, але заявити свої права він не наважився, а отже нічого й не отримав.

Для нашої основної теми – Успенської скелі – маємо такий висновок: джерелами зафіксовано один випадок богослужіння митрополита в Успенській печерній церкві (1695). Ні про який «осідок митрополита» при цій церкві говорити не можна.

Виведення християн з Криму в 1778 р.

В літературі циркулює нічим не обґрунтована думка, буцімто Бахчисарайський монастир відіграв якусь роль в організованому російським урядом в 1778 році виведенні християн із Криму у Приазов'я. Щоб побачити самому і показати читачам її безпідставність, мені довелося розглянути відповідні документи, переважна частина яких опублікована у 2-у томі видання М. Ф. Дубровіна «Приєднання Криму до Росії» (1885 р.).

Так само як на маргінезі «Терехтемирова» виникла розвідка про фальшивий універсал Баторія-Хмельницького, так на маргінезі історії монастиря стоїть оця розвідка.

Ми, відповідно до [настанов класиків історичної науки](#), складемо документальний літопис цієї події, напишемо її історію так, як вона виявляється з документів і проаналізуємо думки попередніх дослідників.

Дійові особи цієї п'єси розміщувались так:

- російська імператриця Катерина 2-га перебувала в Петербурзі та околицях;
- головнокомандувач військами на півдні Російської імперії генерал-фельдмаршал граф П. О. Рум'янцев перебував у своїх помістях біля Коропа (Вишеньки, Черешеньки);

– йому були підпорядковані генерал-поручик князь О. О. Прозоровський, який командував російськими окупаційними силами в Криму (він перебував у Бахчисараї), та генерал-поручик О. В. Суворов, який командував такими ж силами на Кубані; в травні 1778 р. Прозоровський був відкликаний, і Суворов перенісся у Бахчисарай, об'єднавши під своїм командуванням російські війська в Криму та на Кубані; від жовтня 1778 до травня 1779 р. його ставка знаходилась у Гезлеві (Євпаторії);

– цивільну адміністрацію на півдні Російської імперії очолював новоспечений (у 1776 р.) князь Г. О. Потьомкін на посаді генерал-губернатора Новоросійського краю. Його область складалась із Новоросійської, Азовської та Астраханської губерній. Але перебував він весь час в Петербурзі;

– кримським ханом був Шагін-Гірей, який перебував у Бахчисараї; до нього був приставлений російський резидент Андрій Дмитрович Костянтинов.

Літопис (лютий – квітень 1778 р.)

Основна маса документів для нашої теми надрукована у 2-у томі збірника М. Ф. Дубровіна «Присоединение Крыма к России» (Спб.: 1885). Деякі документи надруковані у збірці С. А. Калосєрова «От Крыма до Мариупольского греческого округа» (Донецьк: 2008 р. – 640 с.). Можливо, щось цікаве є у збірці А. В. Гедьо «Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.)» (К.: 2001 р. – 245 с.). Але цих збірників у Мережі нема (ну, 130 років ще не минуло... Не пізніше 2146 року можна буде їх переглянути і доповнити мій літопис...)

(2) 6.01.1778 р. Рапорт князя О. О. Прозоровського графу П. О. Рум'янцеву

Із цього великого рапорта ми випишемо тільки декілька фрагментів, які будуть потрібні для кращого розуміння можливостей російського начальства в Криму:

Про подарунки й подачки людям мало важливим, як в ордері ваше сіятельство згадувати зволите [...] Двом з християн конфідентам, рекомендованим мені – одному від [грецького] сотника Андріяса, а другому від митрополита місцевого, котрі послані для розвідування на суднах в Анатолію і ще донині жоден з них не повернувся, а гадаю, що навесні (якщо живі, звісно) на перших суднах будуть, – дано на утримання їх та на інші витрати кожному по 100 голандських червінців.

[...] Тут визначив секретно через нинішнього резидента пана Костянтинова для кращого розвідування про всі справи, на підставі ордеру вашого сіятельства від 3-го травня – двом писарям, які знаходяться при хані, пенсії по 300 руб., з яких один потрапив у натовп заколотників і убитий, а другий і тепер при ньому знаходиться. І хоча пан Костянтинов нічого від них за весь час дізнатись і не міг, але вважає за доцільне продовжувати визначену йому пенсію.

[...] Однак, щоби серед такої колотнечі знайти за гроші з добрих татар, або християн і жидів вірних собі конфідентів, а тим менше схилити до цього значних людей серед ворохобників і наближених до Селім-Гірея, – посилаюсь я, світліший графе, і на самого резидента пана Костянтинова, що ніякої надії на успіх в цьому нема.

[...] Тепер же всі способи я уже вживав і через митрополита грецького знаходити за гроші християн, котрі б розвідували або мої накази, коли зв'язок був перерваний, переносити до менших начальників могли, – але жодного і він відшукати не міг [...] Тому попри всі мої ненастанні старання не можу я ніяких конфідентів і ні за які гроші мати [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 2, с. 12 – 15].

(2) 20.01.1778 р. Рапорт князя О. О. Прозоровського князю Г. О. Потьомкіну

З доданої копії рапорта мого, відправленої до графа Петра Олександровича [Рум'янцева] того самого дня, коли прибув до мене полковник Денисов, ваша світлість zvolite побачити, як мені потрібно повне рішення щодо оголошеної паном Денисовим височайшої монаршої волі. Та оскільки, можливо, я не одержу скоро від його сіятельства повної резолюції, то й лишилось мені поквипитись із донесенням цього і вам, милостивому своєму благодійнику.

Якщо, за словами пана Денисова, є монарші види на заволодіння Кримом, пошануйте, милостивий пане, мене попереднім настановленням, – як я і в попередньому листі згадав – як мені тоді обходитись із ханом і які надії йому подавати, аби він нарешті знав, як йому на своєму становищі триматись; так само як чинити з татарами, що вже обсіли?

Мені здається, тоді можна обнародувати їм маніфест, що її імператорська величність, на покарання усіх їх зухвальств і злочинів проти себе, бере Крим у вічне підданство, а їх з милосердя відпускає у Бесарабію або на Кубань, куди двір знайде потрібним, і так би їх усіх і вивести звідси.

На все це найнижче прошу поспішити милостивим вашої світлості настановленням і попередженням про дійсний план височайшого двора щодо цього, очікуючи чого перебуватиму вічно з цілковитим пошануванням і непохитною відданістю.

Р. S. За перепрошенням, якщо виводити звідси християн, наслідуюсь вам, світліший князю, доповісти, що коли Крим буде взято у підданство, то як і в першому листі згадав, вони будуть тут перші жителі, тому, здається, і виводити їх звідси було б уже ні до чого [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 37, с. 97 – 98].

(2) 25.02.1778 р. Ордер графа П. О. Рум'янцева князю О. О. Прозоровському

Рум'янцев написав великий наказ для Прозоровського, з якого нашої справи стосується одне речення:

Християн при цій нагоді запрошувати на поселення в Азовську або Новоросійську губернії; здається також зручно і панам губернаторам – могли б відповідно до наказів, які вони мають – їх тепер заохочувати і переселяти [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 102, с. 296].

**(2) 9.03.1778 р. Рескрипт імператриці Катерини 2-ї
графу П. О. Рум'янцеву**

З останніх ваших донесень щодо Криму ми побачили, що ви зі свого боку дали наказ генерал-поручику князю Прозоровському, щоб він старався схилити греків та інших християн, що там живуть, до переселення в Росію.

Ми, приймаючи цей пункт з усієї важливості, не можемо предписати достатніх засобів, котрими згаданий генерал-поручик має посилити усі можливі для нього способи умовляти їх, щоб добровільно погодились перенести мешкання своє в Новоросійську і Азовську губернії – де під покровом нашим знайдуть вони спокійніше життя і можливе благоденствіє.

А особливо умовляти на те **тамошнього митрополита**, обіцяючи йому різні вигоди. Хану ж самому пояснити, що це робиться аби запобігти можливої помсти їм від татар і – може статись – від турків, якщо вони в Крим прибудуть.

А тому не занежайте генерал-поручику князю Прозоровському наполегливо рекомендувати, щоб він і всі наші військові начальники, приймаючи з усілякою ласкою усіх таких християн, що з'являються до них, чинили їм у перепроводженні до згаданих двох губерній можливу допомогу, і як скоро хто з таких бажаючих оголосить, що він має намір оселитись в тій чи другій губернії, то без затримки адресувати їх до губернаторів тих губерній.

Щодо харчування їх в дорозі, – де є наші магазини, то довольствувати з них, а де їх нема – то купівлею. Що ж належить до розміщення їх у границях наших і можливого постачання необхідним на перший час, то про це віддали ми належний наказ генерал-губернатору тих губерній князю Потьомкіну.

До вас же перебуваємо нашою імператорською милістю благосклонними
[Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 113, с. 317 – 318].

**(2) 9.03.1778 р. Указ імператриці Катерини 2-ї
князю Г. О. Потьомкіну**

Божею милістю ми, Катерина друга, імператриця і самодержиця всеросійська...

Нашому новоросійському, азовському і астраханському генерал-губернатору князю Потьомкіну.

Даним цього числа нашому генерал-фельдмаршалу графу Рум'янцеву-Задунайському рескриптом наказали ми –

греків, грузинів і вірмен, які живуть в Криму, котрі добровільно погодяться перейти під покров наш і забажають оселитись в Новоросійській та Азовській губерніях, – то не тільки усіх таких нашим військовим начальникам, що перебувають у Криму, приймати з усією ласкою і допомогою для перепроводження їх до новоросійського і азовського губернаторів, довольствуючи по дорозі харчами, де є магазини, то з них, а де магазинів нема, то купівлею – але й намагатись усіма способами прихилити й умовляти, щоби добровільно перейти звідти погодились, а особливо переконати в тому тамошнього грецького митрополита.

Вам же силою цього повеліваємо відповідно до цього наміру нашого поробити зі свого боку належні розпорядження, аби нові ці поселяни, з дня

вступу у границі наші, не тільки у харчуванні своєму не мали ніякої недостачі, але й за розглядом вашим їм було надано як достатню кількість землі, так і потрібною до домобудівництва їх допомогою з нашої казни.

До того ж, ми надамо їм потрібні привілеї, дивлячись по числу і стану оних, а до того часу перебувати їм у власній опіці тамошніх губернаторів, яким ви маєте від себе доручити їхнє збереження.

Ми ж перебуваємо до вас нашою імператорською милістю благосклонними [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 114, с. 318 – 319].

Тут бачимо нове доповнення до викладеного вище плану – надання привілеїв переселенцям. Скоро ми цей привілей побачимо...

(2) 10.03.1778 р. Ордер князя Г. О. Потьомкіна губернаторам

На виконання отриманого від імператриці наказу Потьомкін уже **наступного дня** відправив свої накази азовському губернатору Черткову та новоросійському губернатору Язикову. Переповівши указ, князь конкретизує доручення так:

[...] Вам же з обов'язку звання вашого доручаю прийняти їх у вашу власну опіку і покровительство з тим, щоби кожен з цих нових поселян за станом своїм був усім можливим забезпечений, а особливо тим, що не мають харчування – надати негайно зручну землю і збудувати на казенний кошт у відведених для цього місцях будинки, а також придбати все необхідне для заведення домогосподарств і понад звичайний провіант надати потрібне число хліба на насіння, дбати, аби вони прогодувати себе могли.

Податків же й нарядів аж до указу з них не чинити, а досить заможних записати в купці, міщани і в цехи, дивлячись по їх капіталам і бажанню.

А скільки якого сорту людей буде – надіслати мені відомість [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 116, с. 320].

(2) 10.03.1778 р. Листи князя Г. О. Потьомкіна князю О. О. Прозоровському

Того ж 10 березня непосидючий Потьомкін аж двічі пише до генерала Прозоровського, який не був йому підпорядкований (тому маємо листи, не ордери). Висловивши сподівання, що Прозоровський уже отримав відповідний наказ від свого безпосереднього начальника – П. О. Рум'янцева, Потьомкін розмірковував так:

[...] Надсилаю вашому сіятельству пильне моє прохання, щоби як через згаданого митрополита, так через підполковника Дмитрієва або через інших надійних конфідентів вжили ви усіх засобів умовити тих християн переселитись до нас, подаючи їм надію на височайше покровительство і всілякою потрібною на перший раз допомогою.

І як скоро матимете у тому успіх, то накажіть усім військовим начальникам, аби вони тих, що з'являться до них, приймали з особливою ласкою, подавали їм від себе усі засоби для безпечного їх звідти перепровадження і за власним їх бажанням адресувати до новоросійського або до азовського губернаторів, у якій губернії вони самі забажають.

При тому слід переконати самого хана, напоумивши його, що це робиться для порятунку їх від помсти, яка буде їм від татар, а можливо і від турків.

Про успіхи ж покiрно прошу мене повiдомити, тому що я беру в цьому особливу участь [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 117, с. 321].

Для бiльшої зручності у виводі християн з Криму слід вам ужити всіх старань пояснити хану, що він від переходу їх до нас нічого не втратить, і що одержить він за те належне завжди відшкодування в доходах своїх. Навпаки, були б люди ці жертвою і тому не міг би він сподіватись отримати з них який-небудь дохід.

Я, знаючи вашу пильність до спільного блага, упевнений, що ви не упустите в цьому випадку ужити все те, що при даній зручній нагоді від вас залежить, а надто всіляко старатись, аби сам хан у це вник. Я, очікуючи всіх успіхів, перебуваю завжди з щирим шануванням і відданістю вашого сіятельства милостивого пана мого покiрний слуга [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 118, с. 321 – 322].

(2) 11.03.1778 р. Рапорт князя О. О. Прозоровського графу П. О. Рум'янцеву

Стосовно християн, про умовляння яких на вихід ваше сіятельство предписувати зволило, то до цього при нинішньому стані справ і приступити не можна, хіба що Крим в інший стан височайший двір прийме, про що мені невідомо.

Нині ж не тільки уряд, але й хан не погодяться на це, і я гадаю, що його світлість легше можна схилити лишити ханство, аніж він на те погодиться [це речення стилізовано дуже неясно]. А уряд з цього виснує, що Росія безсумнівно ними заволодіти хоче; тому, здається, і Порта Отоманська в такому ж виді це від них сприйме, і якщо вона буде в стані, то не чим більше як війною має бути закінчено й затверджено.

Всі ж оці християни звуться *ясирями* ханськими, котре слово, як вашому сіятельству звісно, значить *склавів* [рабів], котрі одні тепер тільки і можуть давати хану дохід [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 119, с. 322].

Тобто Прозоровський пропонував: спочатку захопіть Крим, а потім переселяйте його жителів як знаєте. Відхиляючись від теми, зауважу, що Рум'янцев на таку пропозицію відписав відмову [там само, с. 390].

(2) 23.03.1778 р. Лист графа П. О. Рум'янцева А. Д. Костянтинову

Маю я всевисочайше повеління її імператорської величності щодо виклику греків та інших християн, котрі живуть у Криму, на поселення до Росії до Новоросійської й Азовської губерній, і внаслідок того ви докладете усе своє старання умовляти їх перенести своє мешкання в ті губернії.

Подайте їм надію, що вони під покровом її імператорської величності знайдуть спокійніше життя і можливе благоденствіє. Умовляйте на це тамтешнього митрополита, запевняючи йому різні вигоди.

Пояснюйте самому ханові, що це робиться, аби запобігти помсті, яка може їм бути; що він не повинен ні в чому суперечити бажанню всевисочайшої її імператорської величності, як своїй покровительки; але навпаки допомагати,

маючи тверду надію – що до його особи відноситься, завжди буде допильновано й нагороджено.

Від відомої мені вашої майстерності у справах і постійного старання на користь її імператорської величності сподіваюсь я, що ви обернете всі інколи роблені натяки на бік нашої користі відносно того виклику і особливо проти можливих нарікань від уряду, і дайте тому виходу вид і причину їх власного на християн гніву [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 130, с. 351 – 352].

(2) 4.04.1778 р. Рапорт князя О. О. Прозоровського графу П. О. Рум'янцеву

У цьому рапорті Прозоровський, покликаючись на свої хвороби, просив його відставити і замінити О. В. Суворовим. Між іншими справами він писав так:

Стосовно виклику греків та інших християн на поселення до Новоросійської й Азовської губерній, то на виконання повеління вашого сіятельства, порадившись із паном резидентом Костянтиновим – спершу він говорив з митрополитом, а потім був з ним і у мене і я всіляко старався його до цього прихилити, подаючи надію як йому самому, так і народу мати під покровом її імператорської величності квітучий стан і всілякі вигоди.

На що відповідав митрополит: «Може бути, що це й можливо, і я сподіваюсь, що народ погодиться, але заздалегідь запевнити не можу, поки не зберу прямо їхніх думок; а нині наближаються свята, також його світлість [хан] вимагає від них замість грошей кількість срібла, то ці два випадки, коли люди будуть у зборі, є найліпшими, і я зможу під непроникним секретом з людьми значними порадитись і дати пряму відповідь».

Понад те, оскільки цей народ до місцевого способу життя звик, то він хотів для потрібних їм вигод написати деякі кондиції і надати резиденту, а він уже у свій час донесе вашому сіятельству, який і тепер докладно у своєму листі пояснює [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 139, с. 380].

(2) 11.04.1778 р. Лист князя О. О. Прозоровського князю Г. О. Потьомкіну

Очікуючи прибуття Суворова і можливості виїхати з Криму, Прозоровський поспішав ліквідувати дані йому доручення.

Світліший князь милостивий пане Григорій Олександрович!

Милостиві вашої світлості писання від 10 [березня] я мав честь отримати 7-го цього місяця.

І оскільки про виклик звідси християн отримав я два повеління його сіятельства графа Петра Олександровича [Рум'янцева]: перше, минулого лютого від 25-го, в якому не було вказано ані височайшого на це дозволу, ані сказано, щоб відкрити це ханові, то які мені тоді зустрілись утруднення і що я на те його сіятельству доносив, тут подаю виписку; друге ж від 23-го минулого березня, з викладом тієї височайшої монаршої волі, котру ваша світлість у своєму писанні пояснити зволите.

[Прозоровський дуже не любив Рум'янцева і не упустив нагоди поскаржитись на його неправомірні дії Потьомкіну. М. Ж.]

Я, всі сили мої вживаючи на виконання цього, радився з паном резидентом Костянтиновим. і потім закликав до себе митрополита і з ним говорив. Якщо до від'їзду мого звідси будуть представлені кондиції, то не промину вам, світліший князю, піднести.

Далі ж я, сподіваючись скоро звідси виїхати, поклав турботу за це на пана резидента, котрому і від його сіятельства [Рум'янцева] предписано.

І хоча виконання цього і не вважаю я неможливим, однак не можна наперед запевнити, що легко буде до виконання довести. Також не можна сказати, щоб і хана це не стривожило, який хоча й буде змушений погодитись на височайшу волю, але не знаю, чи буде прикладати зі свого боку пильне старання до кращого успіху. Це все покаже час.

Щодо пана резидента я цілком певний, що він так само, як і я сам, прикладе для виконання цього усі свої сили [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 148, с. 401 – 402].

(2) 18.04.1778 р. Лист князя О. О. Прозоровського князю Г. О. Потьомкіну

Але так скоро відбитись від цих гаспидських греків Прозоровському не пощастило:

При самому відправленні поданого тут вашій світлості листа був у мене місцевий митрополит із резидентом Костянтиновим.

Він об'явив мені, що його емісари, ужиті в святкові дні поміж християн для збирання їхніх думок щодо виходу звідси, повернулись, і на яких кондиціях оголосили вони своє бажання, митрополит докладно пояснює у листі на еліно-грецькій мові до вашої світлості.

Від резидента ж послані емісари ще не повернулись, а тому яких заходів він у цій справі вважає за краще вжити, – подаю також на розгляд вашої світлості копію з його листа, нині ж відправленого до його сіятельства графа Петра Олександровича [Рум'янцева. І далі – про очікування приїзду Суворова] [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 153, с. 405; згаданих листів у збірці нема].

Літопис (червень – липень 1778 р.)

(2) 27.06.1778 р. Рапорт О. В. Суворова графу П. О. Рум'янцеву

Після двох місяців мовчання справу еміграції греків продовжив уже Суворов. В рапорті він, зокрема, писав:

Нині його світлість князь Григорій Олександрович Потьомкін, пропонує мені від 17-го числа [травня 1778 р.], знову про відомий вивід звідси християн. Не обійдеться тоді без великих сварок, хоча передирок, які від того можуть народитись, будемо старатись не допускати або всіляко скорочувати [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 191, с. 521; листа Потьомкіна у збірці нема].

(2) 17.07.1778 р. Рапорт О. В. Суворова графу П. О. Рум'янцеву

Від його світлості князя Григорія Олександровича Потьомкіна знову травня 17-го числа мені запропоновано було про вивід місцевих християн в Азовську губернію.

Які від митрополита Ігнатія мені дано при листі пункти, з них вашому сиятельству копії прикладені й вони до його світлості князя Григорія Олександровича відправлені.

Однак, сподіваємось, християни через місяць до виходу приготуватись можуть і як нині до того приступили, то не без розголосу, але світліший хан і уряд не кажуть, що знають про це, та й з нашого боку їм про те нічого ще оголошено не було [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 213, с. 555].

(2) 17.07.1778 р. Лист митрополита Ігнатія О. В. Суворову

До свого рапорта Суворов додав лист Ігнатія і прохання християн:

При моєму архіпастирському благословінні доручаю вашому превосходительству разом з цим два прохання всієї християнської громади, яка перебуває в Криму.

Перше – в деяких пунктах на вічність для цих бідних християн і нащадків їх потрібних і вашим превосходительством від монаршого імені обіцяних – на підставі яких смиренно прошу виклопотати монаршу грамоту, затверджену державною печаткою, щоби простих людей, які пильно її просять і без того сумніваються щодо всіх моїх умовлянь і обіцянок, – найясніше запевнити і тим головніші перепони знищити.

Друге прохання тимчасова про потреби, що зустрічаються при підйомі, і першому забезпеченні після прибуття християн у поселення.

Про це все прошу донести через відомих вам предстателів величайшій монархині та виклопотати височайшу грамоту для швидшого початку виходу, до чого я всіх уже приготував і за одним тільки вище описаним недовір'ям простого люду зупинка.

однак, очікую від обіцяного вашим превосходительством старання цілковитого благовоління і милостей її величності всеавгустішої монархині і перебуваю зі смиренным пошануванням [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 214, с. 556].

(2) 17.07.1778 р. Постанова кримських християн

Уся громада кримських християн грецького, вірменського і католицького законів, вступаючи у підданство всеросійське, за згодою і доброю волею, через преосвященного митрополита Ігнатія просить її імператорського величності милості височайшого покровительства і привілею на вічність для них і нащадків їх, наданих від всеросійського скипетра у неперемінне право на підставі наступних артикулів.

1. Переселення це і звільнення з-під ярма варварського у християнську державу – достатня нагорода за втрату рухомого і нерухомого майна; але бідність цих християн потребує допомоги височайшим коштом на перевезення всіх, найбільше бідних, людей та майна їх в оголошену їм паном генерал-поручиком і кавалером Олександром Васильовичем Суворовим Азовську

губернію, на обіцяну їм же іменем монаршим землю між ріками Дніпром, Самарою та Оріллю,

і на побудову для промисловців і майстрів окремо на привільному місці при великій ріці торговельного міста, що складається з домів, церков і крамниць вище зазначених націй, без примішування інших якого б то не було роду і звання людей.

Так само і деревні поблизу того [міста утворити] із самих тих же християн, не змішуючи з іншими націями, котрі оселяться в місцях для хліборобства, скотарства, бджіл і садів добрих і привільних, дозволяючи вільно й безперешкодно усім іншим російським підданам незаборонений торг і всякий промисел відправляти, з річок рибною ловлею і з лісів дровами без плати користуватись.

2. Митрополиту Ігнатію аж до смерті своєї бути при цих [нових] поселеннях, залежним безпосередньо від Святішого Синоду, також і нинішнім священикам залишатись усім при своїй єпархії, відправляти свої обов'язки за власними звичаями, залежачи в усьому від митрополита Ігнатія і знову ж він призначає священиків та інших церковників.

3. Пільги або звільнення від усяких податей і поборів від вступлення на поселення десять років, у які не тільки грошових зборів, але й людей на роботи всілякого роду казенні й партикулярні не брати і не вживати, і в підданстві ні у яких власників не бути.

4. Вічно в домах їх ніякого роду постоїв не ставити, рекрутів не брати, і який податок після десятилітнього часу платити мають з землі або з душі – означити нині один раз назавжди,

і як для таких зборів, так і для інших судових розправ і власного розпорядження бути над ними начальникам, які обираються на термін із них же вільними голосами,

які дають в усьому звіт губернії, перебуваючи під її захистом від усяких образ їх достоїнств і осіб [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 215, с. 556 – 557].

Тут ми бачимо, чого хотіли від російської влади духовенство і особисто Ігнатій – окремої єпархії. Важливо, що ніяких згадок про монастирі і ченців нема.

(2) 17.07.1778 р. Записка О. В. Суворова, подана графу П. О. Рум'янцеву

1. Для перевезення християн, які не мають підвод, потрібно 6 000 пароволівих [підвод].

2. Місце бажане було б по Дніпру від Кази-Кермена вгору, але коли там селити не можна, то просять поселити в Катеринославку з повітом його, аби принаймні з Дніпра рибною ловлею і пригоном згори Дніпром лісу користуватись могли.

3. Хліб, важкі речі, різні товари, а якщо можливо й видногради прийняти під виглядом купівлі під свій захист, а за те грошима або чим відшкодувати, щоби самі тільки будинки і крамниці лишились ранішим їх власникам, а на поселенні будувати на місце їх інші. Речі ж важкі перевозити згодом.

4. При новині не дати місця і якому їх обтяженню: всім забезпечити, в усьому охороняти, з одного місця на інше не водити, від чого, розорившись, не нарікали б на долю.

5. Літо проходить, будинки не устигають. Відвести в поселеннях квартири: в Новоселиці, Кам'янці, Протовчах, Чаплинці та інших по Орлі деревнях. Щоб між господарями квартир їх не було суперечок, звести два дома під виглядом постою в один, таким способом ціла половина поселення звільнена буде для розміщення християн.

6. Захистити від усіх нагінок розгніваних цим випадком хана й уряду і перепровадити в цілості.

7. По дорозі бідних провіантом постачати, а після прибуття на місце – і всіх як насінням, так і провіантом, аж поки новий хліб народиться, прогодувати [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 216, с. 558].

(2) 17.07.1778 р. Рапорт О. В. Суворова князю Г. О. Потьомкіну

На цій підставі [наведеного вище прохання] кримські християни просять у вашої світлості високого покровительства у престолу її імператорської величності.

В очікуванні конкретних наказів вашої світлості донесу, що вихід їх звідси міг би бути готовим від нині майже через один місяць. З наказами цими поквартесься, світліший князю, аби горливість не прохолола або внутрішні перепони не зросли.

Ревізія додає Росії душ обох статей: греків купців 3 000, хліборобів 12 000, вірмен купців (бо вони не хлібороби) вірменського закону 5 000, католицького закону 1 200, а всього обох статей більше 20 000 душ. Успіх після покаже, чи багато їх в Криму залишиться; нині є такі, що не бажають.

Не без розголосу, як то в подібних приготуваннях буває; але світліший хан і уряд не відкривають, що знають про це, і з нашого боку їм про те нічого ще не оголошено. Їх неминуче обурення, яке послідує, у більший сумнів приводить. Легше було б, якби ваша світлість особливо ханові про те зволили пояснити вашою високою особою, і до того ж подарунки. Хоча проти цілого народного хвилювання уже заздалегідь міри вжити належить.

Гадаю при виході подарувати преосвященному митрополиту 3 000 руб., прочим до 5 000, а на підйом за підводи не менше 50 000 руб, і нині не без подарунків, про що я й його сіятельству графу Петру Олександровичу Рум'янцеву-Задунайському доніс. Належить їм піднятися усім разом.

Пошануйте, світліший князю, високим вашим писанням митрополита в імені всієї громади, дуже він цієї милості від вашої світлості очікує.

Після одержання височайшого привілею щодо точного дотримання по ньому монаршого благовоління, аби йому після перед Богом відповіді не дати, часто він нагадує. Невідомо чому ніжинським грекам подібне не додержано, сподіваюсь, тільки в тому, що стосується постою.

Головні духовні у вірмен – архімандрит Петро Маргос, католицького закону священик патер Яків на малій пенсії папській; але цей останній заслуговує на повагу по парафії своїй з кращих людей.

Азовського пана губернатора про належне до цього повідомлю. До Перекопу можуть вони субсидувати з допомогою уже зроблених магазинів; але далі вже належить названому пану губернатору про те клопотатись. Йому ж за підводи, бо в необхідності я всі такі від військ якого б то не було звання були – відібрати повинен, за одне буде з місця, а по такій мірі за полуторні буде з боку Дніпра прогони [стилізовано дуже неясно; Суворов незадоволений з того, що військовий транспорт доводиться відривати від його прямої служби].

В поселенні власність слід приносити в жертву Вітчизні: «Якби були мої пожалувані землі, де їм вигоди – віддати їм їх»

Сільські жителі, правда, отримавши від губернського правління достатньо матеріалів, самі собою побудуватись можуть, але не громадяни, які зовсім не можуть робити самі, а частково і першим належить всю допомогу пожертвувати.

Митрополит і громада відправить від себе наперед депутатів до пана губернатора – їм чинити повне задоволення, хоча б і з деякою надлишкою; також коли їх верховні, пройшовши Перекоп, будуть мати потреби – дозвольте, світліший князю, приносити найнижче прохання прямо вашій світлості.

На цей випадок поспішаю вашій світлості про те всепокірніше донести, час короткий і скороплинний [Дубровин Н. Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 217, с. 559 – 560].

(2) 17.07.1778 р. Прохання кримських старшин до хана Шагін-Гірея

Піддані з греків та вірмен, які знаходяться в нашій області, познайомились з деякими російськими командирами, а надто з резидентом; і ці командири умовили їх, аби майно своє продали і в дорогу зовсім приготувалися. А інші запитували у греків та вірмен, які розпочинали це діло, чого ради продавати, ми не маємо наміру звідси відлучитись. За це грецькі начальники, для залякування їх відповідали, що, мовляв, нас усіх підданих кримський хан російському двору уступив.

Про це діло секретно нам дали знати деякі з вірменських попів, що генерал і резидент доклали старання перевести місцевих підданих у російські краї, і з прикрістю просили нас, щоб їх від такої напасті оборонити; а ми геть не знаючи про передачу вашою ханською величністю місцевих підданих російському двору, знаємо й те, що російському двору оце число людей не так-то й потрібне.

Понад те, ще після минулого заколоту, під час замирення було призначено одним людинолюбством її імператорської величності, щоб усіляко старатись заспокоїти татарський народ вільністю; цим ми були дуже обрадувані, при цьому й цих підданих нам подарували – бути їм як давніше на своїх місцях і нікому не вмішуватись у їхні справи. Оця імператорська обіцянка була командирами російського двору всьому нашому народу проголошена.

Тепер при цій новій звістці, ми цілком не розуміємо і всенижайше просимо вашу ханську величність показати нам милість [Дубровин Н. Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 218, с. 561].

(2) 17.07.1778 р. Відповідь хана Шагін-Гірея кримським старшинам

Зміст поданого вами повідомлення про місцевих підданих ми добре зрозуміли – що ви без ніякого обміркування, через злобні розповіді деяких бунтівників, котрі себе не знають, повірили на слово.

Її імператорська величність неодноразово [показувала] милосердя усім взагалі місцевим жителям, як маєтками, так і дворами володіти як раніше зволила подарувати і своїм російським командирам, які тут знаходяться, наказала про ваше заспокоєння, а ви, давши віру такій безчельній чутці, нам таке дурне донесення подавали, яке ми із здивуванням переглянули.

Це досить всьому світу відомо, що ані імператриця всеросійська свій священний наказ перемінити не зволила, ані ми не маємо наміру подарувати російському двору вище згаданих підданих.

Тому ми дуже жалкуємо, що ви безрозсудно чинили, в той час як і пан генерал, так і пан резидент, будучи присягою зобов'язані до служби її імператорській величності – як можна повірити тому, щоб вони хотіли від себе це для збурення і замішання цього народу робити – у це ніяк повірити неможливо [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 219, с. 561 – 562].

(2) 18.07.1778 р. Указ хана Шагін-Гірея

Указ грецьким і вірменським попом, що знаходяться в Бахчисараї, старшинам та іншим підданим нам народам.

Почувши, що деякі з вас рухоме й нерухоме майно [розпродають?] і до від'їзду колісниці приготували, розповідаючи, що російський двір від світлішого хана татарських підданих зажадав і світліший хан буцімто уступив їх російському двору; і це повідомлення навмисно набрехали на пана генерала і пана резидента, нібито від них походило, і народ через те збурили і занепокоїли.

Заради того, хто цьому причиною і хто вигадав набрехати такі слова, турбувати бідний народ і в такий страх привести – повеліваємо негайно начальників цієї вигадки нам представити [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 219, с. 562].

(2) 18.07.1778 р. Донесення козловського начальника капиджи-баші Ахмет-аги хану Шагін-Гірею

Всі піддані греки та вірмени, що живуть у Козлові, з'явилися до мене і показали наступне:

«Перед тим грецький архієрей об'явив князю Прозоровському, що вся *рая* [піддані християни] бажає іти до Росії. Князь про ці слова доніс фельдмаршалу, а нині через ті слова від фельдмаршала прийшло повеління, щоби усіх підданих звідси вивести й оселити на місцях Запорізької Січі, і щоб архієрей повідомив усіх християн, котрі тут перебувають, аби готувались до переселення,

причому продовжували: ми, піддані, його світлістю задоволені й вітчизною своєю задоволені і від предків наших платимо данину своєму государю, то й не думаємо ми кудись іти».

По закінченні цього, просять вашу світлість про знищення того наміру, у сподіванні чого насмілююсь віддати оце донесення й себе у владу вашої світлості [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 222, с. 579 – 580].

(2) 18.07.1778 р. Відписка хана Шагін-Гірея

Хан оце донесення надіслав президенту [? мабуть, резиденту], написавши на ньому наступне:

Про це народні чутки доходили до мого слуху і раніше, але як не варті ніякої довіри, я про них вас не повідомляв. Нині ж окрім цього донесення усі публічно те саме говорять, а деякі й на вас покладають. Цій поголосці я однак і досі не вірю, сподіваючись, що всупереч високим монаршим обіцянкам ніщо дозволено бути не може, – єдино для відома вашого оце надсилаю [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 222, с. 580].

Літопис (21 – 25 липня 1778 р.)

(2) 21.07.1778 р. Лист хана Шагін-Гірея О. В. Суворову

Деякі свавільники з нашої раї, що мають зв'язок і тісне спілкування з арнаутами, виголошують слова, образливі для високого достоїнства її імператорської величності й тим наводять жах на всіх бідних підданих, котрі з єдиної милості монаршої залишені й перебувають і своїй області і котрі, перелякавшись, продають рухоме й нерухоме майно на своє знищення.

Понад те, ложними словами оббріхують як ваше превосходительство, так і резидента, приятелів моїх.

Про це деякі з підданих же донесли уряду, а він, не вникнувши в суть предмету – яке подав мені донесення і як я проти них відповідав – для відомості вашої передаю.

Сподіваюсь, що такий рух між військ російських і раї нашої для охорони високомонаршого достоїнства припинити накажете, і що її імператорської величності освячені обіцянки назавжди будуть незмінні – запевните уряд йому на радість і пильнуючи мене, приятеля вашого. Однак, завжди до вас доброзичливий [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 223, с. 580 – 581].

(2) 21.07.1778 р. Донесення кримського уряду хану Шагін-Гірею

Із числа перебуваючої тут раї – греків та вірмен – деякі, знайомі з російськими начальниками, найбільше з резидентом, приятелем нашим, – продають нині свої будинки та інших заохочують, кажучи, «чого це ви не продасте свого майна і не збираєтесь у путь».

Коли їх запитують – з якої б то причини? – відповідають, що ваша світлість усіх підданих, що перебувають в Криму, віддали Росії, які за допомогою генерала і резидента переведені будуть в російські границі; хто ж цьому спротивиться, той як від хана, так і від Росії неодмінно буде жорстоко покараний.

Побоюючись таких погроз, і деякі їхні священики таємно прибули до нас, рабів ваших, донесли про те, що й від митрополитства на це їм є наказ, і просили про знищення його.

Хоча їм від нас пристойним чином дана відповідь, але не знаємо, ваша світлість, що то за намір – віддати Росії таку малу кількість людей, котра не має ні в чому потреби і недостачі, та й Росія ні з якого боку не має в них потреби. А якби бажання було, то ще упродовж турецької війни все за своїм бажанням могла б зробити. Але з єдиного милосердя її імператорської величності та її вельмож благоволила великодушно надати нам на радість вільність і незалежність, дарована при тому як раніше, і тих підданих нам залишила на давньому становищі і обіцяла височайше ніяк до них не торкатись, що всьому світові відомо.

Отак збентежені ми, яка б причина до вчинків, противних і самій Російській імперії? Для того просимо пояснити це нам, пильним і в усьому вашій світлості відданим рабам [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 223, с. 581].

(2) 21.07.1778 р. Відповідь хана Шагін-Гірея кримському уряду

Нехай буде вам відомо, що я подане від вас донесення розглядав, і вам писати без ніякого обміркування такі злобні слова підданих-ворохобників, які самі себе не пам'ятають –

особливо про всевисочайшу імперію Російську, яка з єдиного милосердя стільки разів і життя і мастки вам дарувала, про високі достоїнства її величності і про найліпших її вельмож –

таким непристойним висловлюванням вірити, а рівно так само гупо і грубо нарікати на мене -

є справою нерозумною, бо як ви пишете про переміну імператрицею освячених обіцянок, то ніхто не може сподіватись, що на те був дозвіл, з огляду слави і величності монаршої.

Рівно і з мого боку ясніших доказів згаданої вами зради бути не може, отже досить необережно ви про те міркуєте.

Стосовно ж превосходительного генерала, приятеля мого, і резидента, то не тільки їм приписувати, але й припускати того не можна, щоб на образі честі й величності монаршої могли вони такі непристойні підбурювання робити нашим підданим.

Однак за всім тим для погамування вашої підозри побачите моє повеління до підданих, і тому вимагаю, щоби такі прикрі вигадки ви вивели зі своєї пам'яті. Так знайте [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 223, с. 582; я думаю, тут згадано процитований вище указ від 18.07.1778 р.]

(2) 22.07.1778 р. Лист хана Шагін-Гірея О. В. Суворову

Учора на написаний від мене до вас лист про чутку стосовно раї, що дійшла до мене – не тільки не вшанували мене відповіддю, але й через надісланого від мене віце-церемоніймейстера славного Мегмет-агу, всупереч усім моїм сподіванням, висловленими вами погрозами я цілком задоволений і обрадуваний [? мабуть, помилка перекладу з татарської: *не* задоволений?],

тому що ніколи ще від російських імператорських монархів подібного до цього поводження я не бачив і не очікував, щоби з огляду на височайші милості і благовоління її величності пошанований я був коли-небудь таким натискам.

З внутрішньої ж моєї до вас, мого приятеля, доброї прихильності відверто об'являю, що хоча я такої вашої поведінки нічим і ніколи не заслужив, але вважаючи те вашою до мене милістю, прошу пробачити недостатню мою вдячність.

Тому що від самих тих часів, як я удостоївся честі від російської імператриці, – і з того часу не тільки проти височайшої особи всеавгустішої імператриці, але й проти вельмож її і найменшої моєї невірності ніхто не докаже.

Однак, до виконання повелінь ваших є готовим і очікую втішного і повного вашого відгуку щодо християн [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – СПб.: 1885 г., т. 2, № 224, с. 582 – 583].

(2) 22.07.1778 р. Лист О. В. Суворова хану Шагін-Гірею

На листи вашої світлості, один за другим одержані, я зволікав з відповіддю, поки будуть перекладені; нині ж служу ним.

Всепресвітліша імператриця всеросійська, зглянувшись на прохання християн, що живуть в Криму, про порятунок їх від загрожуючих нещасть і повного винищення, котрим обурені під час минулого заколоту татари мститись їм при зручній нагоді явно обіцяли,

з людинолюбства і обов'язку християнського закону всемилостивіше дозволяє переселити їх у свої межі, сподіваючись, що ви, світліший хане, не тільки височайшій волі покровительки своєї заперечувати не будете, але і сприяти не залишите, тому що все, що до особи вашої стосується, збережено й винагороджено буде.

цьому височайшому дозволу повинуючись, виконувати я мушу. Іншого ж від мене ніколи не було, оскільки належне пошанування і повагу до особи вашої світлості завжди зберігаю з правдивим старанням [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – СПб.: 1885 г., т. 2, № 225, с. 583].

(2) 23.07.1778 р. Лист кримських старшин хану Шагін-Гірею

Указ ваш щодо кримських християн читали і зміст його зрозуміли.

Хоча нам як повелінням імператриці, так і вашим слід повинуватись, однак мусимо сказати вам, – ми не чули, щоби правосудні государі змінили коли-небудь своє слово; також не знаємо, аби хто-небудь з ваших предків на догоду іншим міг би уступити своїх підданих комусь іншому.

З цих міркувань ми побоюємось, аби ви, причинивши народу стільки збитків та злиднів випуском християн, не стягнули б на себе прокляття татарського народу і нас не привели б до остаточної руїни.

За всім тим да буде виконано ваш наказ.

Не заважаючи вам у ваших діях, ми всенижайше просимо, щоби повеління імператриці і вивід християн не були приведені до виконання, а якщо наше прохання не прийметься, то всі ми – великий і малий, багатий і бідний – всі ми підемо до двору її імператорської величності і будемо велику і славу

государиню просити про милість, в чому просимо вашу світлість нам не перешкоджати [*Хартахай Ф. Христианство в Крыму. – “[Памятная книжка Таврической губернии на 1867 г.](#)”, Сф., 1867 г., т. 1, с. 111*].

(2) 25.07.1778 р. Рапорт О. В. Суворова князю Г. О. Потьомкіну

Вашій світлості оце моє донесення про вивід кримських християн до Росії після мого рапорта від 17-го липня скорочую як тільки можна.

Зі списків при цьому в перекладах з татарських листів зволите побачити перепони, що лежать перед нами; інші ж листи пан резидент, як один тут з тим знайомий, через пространний і захоплений їх стиль перекласти не встиг, хоча [вони] подібного змісту. Заради чого обидва у вашої світлості найнижче просимо кожному по перекладачу з Іноземної колегії.

Небезпека для життя і майна місцевих християн частково є ще й нині; усі проти того належні заходи обережності узято і військам у тому дано відповідні суворі накази. Татари діють погрозами, підмовами, обіцянками і звичайним їх віроломним лукавством.

Світліший хан, знемагаючи від гніву, виїхав з Бахчисараю, наскільки тепер видно – на повітря, і розташувався табором на Акмечетській дорозі, за три версти від міста, на його минулорічному місці, під звичною заслоною російських військ.

Резидента за весь цей час до себе він не допускав, хоча той нарешті вимагав у нього аудієнції височайшим іменем. Отже усі втовкмачування чинила третя особа; вдень і вночі до нього непристойно всілякі його чиновники з'їжджались.

Уряд представляв мені про внесення їх найнижчого прохання у С-Петербург – аби скасувати цей вивід; заборонити їм того не можна, а щоби відкласти вивід на 25 днів – для очевидних інтриг відмовлено, оскільки багато християн уже самі собою приготувались до виходу. Власне уряд не так грізний, як хан, оскільки від їхніх підданих того звання узяв собі, а їм визначив жалування.

Татар належить за християн задовольнити у деяких партикулярних боргах, яких вони тим сплатити не будуть спроможні, або заміною їх нерухомого [майна] в деяких не надто великих [дослівно: не самознатных] сумах, які попередні хани й султани на зразок займу або банку їх громадам неволею позичали, з чого вони інтереси в деякі мечеті віддавали – повернути тим за них деякі борги на чиновниках, а також на самому хані.

Цей останній настільки бідний, що тисяч двадцять рублів за всіма своїми боргами заплатити не може. Але через жалісний його стан, світліший князю, належить йому визначити або пенсіон, або назавжди одну суму; на письмові ж його вирази дивитись, як на порожнє відлуння.

Далі християн належить задовольнити за нерухомість, яку вони втрачають, особливо сади, тим більше, що багато хто тільки з того прожиток мали.

Також після останнього заколоту різні татарські чиновники зникли або виїхали, а вони були їм [християнам] заборгували. Хан їхні маєтки, як заколотницькі, відписав на себе; і належить ті борги християнам за хана віддати; татарам же заплатити за куплених ними рабів-християн.

Все це мені належить їм обіцяти на обидва боки. Сума оця взагалі не мала, але на цей випадок досить було б високим розглядом вашої світлості визначити 100 000 рублів окрім ханського пенсіона.

Збіжевий провіант, фураж та сіно наказано від мене російським начальникам надавати християнам під вірні квитанції, за якими визначається чинити розплату в Перекопі та Арабаті, по провіантському департаменту. Тут має бути казні деякий прибуток. Також наказано вже комісії провіантовій заготувати їм прохідний провіант, приблизно на один місяць, до Олександрівської фортеці на Дніпрі, а потім їх доволіствувати через неухильне піклування пана азовського губернатора.

Мав я уже названого пана губернатора просити про надіслання під них повозок на два воли, на цей раз хоча б до 2 000, партіями від 50, 100 до 200, щоб усі ті 2 000 в різні числа, від початку їх відправлення до останніх через пів-місяця у Крим устигнути могли і з надсиланням їх дуже поспішати.

Нині ж уживатись будуть казенні полкові [вози], хоча й за партикулярні прогони, оскільки їх може вистачити, а частково їх можуть змінити такі ж із корпусу команди пана генерал-поручика князя Багратіона, що перебуває біля Шангірейського ретраншементу. Транспорти ці будуть до Олександрійської фортеці, а там уже в опіці азовського губернатора.

Просили християни про скорочення на шляху карантину, – обіцяно і вчинено установу. Також щоб їм до пана азовського губернатора від трьох громад послати депутатів з помічниками, для клопотання про належне до всього поселення на їх пунктах, як для огляду земель – цих відправлять вони цими днями.

Преосвященний митрополит грецького сповідання Ігнатій після першої чутки про небезпеку виїхав з Бахчисарая в російський табір під цим містом при Качі – й негайно міська його квартира мала відвідини від ханських людей. Те саме невдовзі учинив і архімандрит вірменського закону, убрався до своїх у Кафу. Ці три громади одна від одної незалежні.

Не можу я достатньо вашій світлості описати, в якій небезпеці місцеві християни перебували. Багато хто в різних місцях були вже під татарськими караулами; неминуче на них страта очікувала.

Цими днями відправиться різних християн на полкових возах до Олександрівської фортеці близько 100 душ. Слава Богу, що вірówka потягнеться. Від стамбульських задумів поки що руки вільні [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 229, с. 587 – 590].

(2) 25.07.1778 р. Записка О. В. Суворова князю Г. О. Потьомкіну

Дбайливого за державу пана резидента Костянтинова у високе покровительство вашої світлості найнижче доручаю.

Між іншим, татарські чиновники, які були в нього цього ж числа, повторювали йому прохання про затримку християн на 25 днів. З якою твердістю він їм відповідав, – наслідуюсь піднести вашій світлості його повідомлення до мене [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 230, с. 591; далі про інші справи].

(2) 25.07.1778 р. Донесення А. Д. Костянтинова О. В. Суворову

Бажаючих йти до Росії [хан] ані хвилини затримувати не може, але має обов'язок ще всіляко допомагати їх доброму наміру.

Потім на запитання від них [татарських чиновників], нібито вони чують, що скрізь ходять переписувачі і записують бажаючих і небажаючих, – навіщо, і просили це облишити.

Відповідав він [Костянтинов] їм, що переписують, але не ми [росіяни], а самі вони [греки], для того, аби знати, скільки вони потребують різного роду допомоги.

Не відповідає [Костянтинов] за них, щоби при цьому вони не говорили один з одним; переговорюватись мають вільну волю, а від нас [росіян] нема потреби у примушуванні, оскільки вони [греки] один раз назавжди всі без винятку прибігли у покровительство монарше і тому готуються й організовуються на путь.

На те додали вони [татарські чиновники] – чого очікувати в їх області? На те відізався [Костянтинов], що область їх при всьому своєму праві залишається у повному благоденствії, а тільки боголюбивий намір великої Катерини вибавити від ярма людей одного з нею закону, які числяться під її покровом, – її величність зобов'язана цим перед Богом і православною вірою.

І порада його [Костянтинова] їм [татарським чиновникам] така дружня – залишити нарікання на цю милість. Чистосердечною згодою як його світлість [хан], так і вони зможуть здобути більшу милість монаршу, щедроти якої гримлять у всіх частинах світу.

Не втрачають вони [татарські чиновники] нічого, коли подібне до них створіння Боже звільняється від неволі, у яку не охота, але злощасна доля їх було вкинула, і котрі такі довгі віки під суворим наглядом проводили нещасне життя. Обов'язок людини – бажати добра собі подібному створінню, а вони татари навпаки, бажають мати їх довічно у принизливому рабстві. Без влади Божої нічого бути не може. Бог звільняє їх [греків] рукою великої Катерини від роботи, і чи йому [хану?] протиборствувати Богу і монархині в такій справі, якої від нього і закон Божий і закон монарший вимагає.

Потім, додав він, резидент, що вже восьмий день як просить стократно у його світлості [хана] аудієнцію, але його світлість не вдостоює нею. Зневага його ображає велич височайшої його монархині. Чому і вимагав від них, аби доповіли його світлості таке його пояснення і щоб сьогодні звелів призначити на те час. Вони, обіцявши це зробити, пішли від нього до хана [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 230, с. 591].

(2) 25.07.1778 р. Донесення А. Д. Костянтинова О. В. Суворову

Звіт з аудієнції у хана фактичних подробиць не містить, тільки враження Костянтинова, що хан був дуже збентежений, «стояв справді з напів мертвим обличчям». Костянтинов умовляв його, що не варто так переживати через дрібницю.

Хан крізь сльози сказав: «Я волі монаршій не противлюсь, усе зробив, чого від мене обов'язок вимагав; виводьте християн, ніхто не заважає. Я не можу жити там, де неприятели мої радіють з мого нещастя і на докір мені вічно будуть сміятись. Я маю намір упасти перед тронм її величності і віддати себе

в її волю» [Дубровин Н. Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 231, с. 593].

(2) 25.07.1778 р. Ордер графа П. О. Рум'янцева О. В. Суворову

Ордер дано на підставі рапортів Суворова з 7 – 18 липня 1778 р. Цитуємо тільки фрагмент про нашу справу:

Християн, які забажали переселитись в Азовську губернію, відправляйте згідно наказу його світлості князя Г. О. Потьомкіна за плату тими ж волами і возами, які вживаються для відвезення до Криму провіанту, а уряду [татарському] це можна пояснювати, що це переселення робиться від страху помсти, якої погрожують їм турки своїм нападом на Крим [Дубровин Н. Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 232, с. 595].

Літопис (26 – 30 липня 1778 р.)

(2) 26.07.1778 р. Лист хана Шагін-Гірея графу П. О. Рум'янцеву

Сіятельніший граф Петро Олександрович, щирий приятелю!

Понад усякі сподівання, сіятельніший графе, настало в Криму діяння, достойне великого здивування, яке служить до мого тільки неблагополуччя в цей час.

Але якщо вивід звідси такого малого числа християн (підданих наших) дійсно залежить від волі її величності великої у світі монархині, всемилостивішої покровительки моєї, і прихильності вашого сіятельства, то я неодмінно стараючись догодити в усьому її величності, не буду вважати цю пригоду для себе образливою, оскільки мене завжди зрошують безмірні щедроти августішої імператриці, через посередництво випробуваної прихильності до мене вашого сіятельства.

Якщо ж уся справа походить від чиїхось забаганок, то в такому випадку, прибігаючи під захист всемилостивішої государині, віддаю на її великодушний розгляд видалення згаданих вище наших підданих, із додаванням пильного мого прохання вашій світлості – аби не лишили мене без допомоги.

Ужуйте можливо ходатайство, сіятельний графе, у престола її величності на користь щирого вашого приятеля при цих обставинах, бо сильно примножуються різні нарікання на мене із підвладного нам та зовнішнього народу.

І я, нарешті, слідуючи волі благодійниці моєї, змушений буду, полишивши все, шукати пристанища у височайшого її імператорського скипетра [...]

Хоча я й мав з місцевими російськими панями на папері розмову про вивіз відси добровільно, а не примусом, християн, але не отримав ніякого в них успіху, і зауважую, що вони в цій справі мають особливий на те наказ [...] [Дубровин Н. Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 234, с. 596 – 597].

(2) 26.07.1778 р. Лист хана Шагін-Гірея А. Д. Костянтинову

Зрозумівши зміст вашого листа, на виконання монаршої волі – додаю для відома вашого копії з відданих нами наказів.

Сподіваюсь, що ви, тримаючись постійно своїх обіцянок, подбаєте про те, щоб не чинити принуки бідним, а щоби був свідок наших старань у виконанні монаршої волі, то надішліть одну довірену особу.

Відносно ж нерухомого майна бажаючих вийти відси, то вони за всесвітнім правом належать нам у власність. Від вас одного сподіваюсь, що не учините нанести мені, вашому приятелю, стосунком до них образи і зневаги [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 235, с. 597].

(2) 26.07.1778 р. Наказ хана Шагін-Гірея каймаканам у кримських містах

Греки й вірмени, які відпали від нас і перед тим подали запевнення Російській імперії про переселення своє в її державу – хо саме такі, мають без будь-якого страху й боязні оголосити про себе з тим, щоби до таких ніяких з нашого боку не було зачіпок і перепон.

Для того піддані, що живуть в місті [Бахчисараї] і в довколишніх деревнях, які дали запевнення Російській імперії і мають намір у неї переходити, не затаюючи і не ховаючи себе, через три дні аби були готові, і кожної парафії виборні, склавши іменний список таких з оголошенням кількості, подали б нам.

Хто ж добровільно йти не бажає, таких ні з якого боку приневолювати не буду, і залишаться кожен при своєму місці спокійно.

Про що в Бахчисараї опублікувати через герольда, не опасаючись при цьому нікого, а про тих, що схильні йти в Росію і дали запевнення, подати іменний список.

Про що зазначеним виборним підтвердити і по всьому вище написаному неодмінне виконання чинити повеліваю [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 236, с. 598].

(2) 28.07.1778 р. Лист О. В. Суворова А. Д. Костянтинову

Пристав, перш ніж зі мною, повинен щодо всього з вами зв'язуватись, повідомте йому про це, як про відому йому справу.

Дивний його [хана?] прикладений лист про фураж; він в усіх російських магазинах до послуг його світлості.

Ханський від'їзд дає вам право імператорським іменем вимагати особистої з ним зустрічі і негайно прошу вас про це, милостивого государя мого.

Під покровом височайшого скипетра місцеві християни не повинні терпіти ніяких образ від кого б то не було. Його світлість [хан] у вдячність від благодіянь його [скипетра] цього терпіти не повинен і затриманий у тій справі за вашим листом татарин має бути публічно покараний, хоча б для початку словесною доганою від уряду.

Мудрий цей уряд в стані запобігти поганим наслідкам від виїздів світлішого хана [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 237, с. 598 – 599].

(2) 28.07.1778 р. Прохання кримських татар імператриці Катерині 2-й

Після великого титулу її імператорської величності.

Перед найвищим вашої імператорської величності престолом від усіх кримських обивателів найнижче прохання представляється.

Показаними перед тим від вашої імператорської величності високомонаршими милостями для нашої області і в скоєних нами, під впливом ненависників нашого спокою, злочинах – імператорським прощенням весь татарський народ оживити зволили.

Ненависники ж наші, тим більше внутрішньо вражені будучи, до збурення знову нашої області, деякі із злочинного збіговиська старались непристойними своїми вчинками нашу область зовсім розорити; і тільки допомогою всевишнього творця і вашої всепресвітлішої імператорської величності покровительством усе оце припинено, а ті злочинці, що подали причину до такого збурення, на приклад іншим негайно скарані, інші ж у чужі області розбіглись.

В цей же самий час про наші труди і подвиги в такому замішанні, та й про вдячність нашу за отримані високомонарші вашої величності милості – було представлено вашій імператорській величності від високо шановних генералів і командирів, що знаходяться в нашій області.

І тому ми, сподіваючись уже за допомогою божою нині під августішим вашої величності покровительством спокійно перебувати, отримали повідомлення через перебуваючого тут пана генерала Суворова, що ваша імператорська величність зволили наказати греків і вірмен, які живуть в нашій області триста чи чотириста років, переселити до Росії,

і хоча через те зависникам нашим подається явний спосіб і надалі збурювати татарський народ, але ми, покладаючись на благий намір вашої імператорської величності, до такого переселення добровільно бажаючих перепон не показували, а не бажавших переселення і бажавших у нашій області підданими лишитись, – аби насильно не переселяти,

скільки ми не старались, аби з цим зачекали до слушної нагоди, тільки цього від нас за благо не було сприйнято, а полонені грузини й отоманські піддані, що були в нашій області, вашій імператорській величності повернені й доручені.

Що ж стосується тих, що в нас лишилися – куплених волохів, грузинів і тих, що народились від них в домах наших – то й тих від час силою відняли, і це кримські обивателі визнають за явну і крайню для себе образу і вашу імператорську величність просять показати милість бідним підданим, що знаходяться в нашій області – аби не віднімали полонених волохів, грузинів і тих, що від них народились, як не належних до Росії, аби через те кримські обивателі могли бути задоволеними.

Для чого оце прошення написали і з Ширінських мурз із султаном Мехмет-агою та з Аргинських мурз Мехмет-шах-мурзою відправили, після прибуття яких і після представлення високомонаршому престолу нашого прохання, сподіваємось отримати справедливо собі милість від всепресвітлішої вашої імператорській величності [Дубровин Н.Ф.

Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 238, с. 599 – 600].

(2) 28.07.1778 р. Прохання 30 кримських начальників імператриці Катерині 2-й

З цього обширного прохання цитуємо тільки те, що стосується нашої теми:

Хоча ми з деяких місць отримали відомості, та й з листів, надісланих від славнішого генерал-фельдмаршала графа Петра Олександровича [Рум'янцева], побачили,

що понад виведених нині з нашої області підданих – за узятих від нас насильно грузинів, черкесів, народжених в наших домах і волохів, куплених власними нашими грошима полонених та за спричинені від війська крадіжкою у бідних мешканців пропажі (що усе з реєстру, а про поведінку війська та його командирів з представлень каймаканів і суддів можна побачити) – ваша імператорська величність має намір наказати вчинити за те винагороду.

Одним згаданим вчинком оцих прихильників ваших, котрі удостоїлися вже таких імператорських милостей, – ображати і за таку мізерію сподіватись собі нагороди здається нам ніякою мірою не пристойно.

Тільки, всепресвітліша імператрице, всемилостивіша государиня наша, просимо показати свою особливу монаршу милість на вищезгадані наші прохання і явити всьому світу ділом і словом імператорську свою обіцянку.

Що ж стосується до області, то вона порожньою залишатись не може, і коли ми старання свої прикладати станемо до її заселення, як із Азії, так і з Європи, – якої б нації не був той, хто забажає в нашій області жити,

то всепокірніше просимо, аби було вчинено за імператорською обіцянкою, даною письмово перед цим через генерал-поручика і кавалера Євдокима Олексійовича Щербініна –

аби ні під яким видом ніхто не заважав і не втручався і у такий насильницький спосіб не виводив, а оскільки ми завжди потребу маємо у полонених, то в куплених нашими власними грошима полонених, якої б нації вони не були, аби ніхто не втручався, чим весь татарський народ і ми, прихильники, знову будемо обрадувані.

1192 (1778) року місяця липня 28-го дня [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 239, с. 602 – 603].

(2) 28.07.1778 р. Прохання 30 кримських начальників графу П. О. Рум'янцеву

Сіятельніший і славніший генерал-фельдмаршале і різних орденів кавалере графе Петро Олександрович Рум'янцев!

Наш вельмишановний господине, через деякі учинки, які були перед тим, взяття з нашої області підданих і полонених, ми благоволінню її імператорської величності й августішому її повелінню ніякої перепони не показали, з такою надією, що в цій справі пристойним способом учинено і бідні піддані від утисків вибавлені, а куплені власними нашими грошима полонені з єдиного її імператорської величності милосердя нам будуть залишені, заради чого відправили спеціальних посланців до височайшого її імператорської величності двора і до вашого сіятельства.

А нині в одержаних від вашого сіятельства через високошановного пана капиджи-башу листів до хана написано, що ця справа була благоволінням її

імператорської величності і щоби світліший хан через те ніякої скорботи не мав.

Умовляння і наставлення вашого сіятельства, що за те буде вчинене рівне відшкодування, ми, прихильники ваші, зрозуміли і будемо вдячні.

Що ж стосується до учиненого перед тим цілковитого нашої області спустошення, та з додатком ще до того, в якому спустошенні перебуває, – про це вашому сіятельства пояснювати не вважаємо за потрібне,

бо всім відомо, що всепресвітліша імператриця всемилостивішою своєю обіцянкою татарський народ від ярма вибавити і під особливим володінням вільним бути благоволила,

то будучи під августішим її захистом, нам бути перед височайшим імператорським двором розореними й виснаженими – чи прийметься за благо, та й міністерство російське, а найбільше ваше сіятельство – чи похвалите?

Коли ж ваше сіятельство по даній імператорській обіцянці спокою й тиші нашої області і про деякі справи із нинішніх листів государя нашого зволите зрозуміти,

то всепокірніше просимо прикласти своє високе старання, щоби згадані наші прохання у її імператорської величності були прийняті за благо і татарський народ, що прийняв вашої імперії покровительство, не розорився.

Посланців же наших із затвердженням усього словом і ділом благоволите назад до нас відправити, чим ми, прихильники ваші, будемо задоволені.

1192 року місяця липня 28-го дня [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 240, с. 603 – 604].

(2) 28.07.1778 р. Лист Арслан-Гірей-султана графу П. О. Рум'янцеву

Арслан-Гірей – рідний брат кримського хана Шагін-Гірей і сераскир (начальник) Єдичкульської орди. Ось фрагмент щодо нашої справи:

Хоча насильний вивід з Криму підданих за наданою справедливою обіцянкою її імператорська величність і не затвердила би, але деякі вашої імперії зручні представники своєю мудрістю замишляти це не полишили – котре не тільки за непристойне скрізь показується, але в усій Європі переміною правлінням вашої імперії відомих звичаїв дивуються [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 241, с. 605 – 606].

(2) 28.07.1778 р. Прохання кримських начальників хану Шагін-Гірею

Подання найнижчих рабів полягає в наступному.

Із одержаних нині через капиджи-башу від славнішого графа П. О. Рум'янцева листів ми зрозуміли, що показані в нашій області насильства й образи учинено не з августішого дозволу всепресвітлішої імператриці, та й не з повеління славнішого фельдмаршала, як про те широко в тих листах пояснено.

але нітрохи не зважаючи на цю зміну, згаданим підданим, а ще з нашими полоненими й обивателями за згаданим зразком рівномірно ж чиниться, що нас прихильних рабів, приводить у крайнє здивування, бо й посланцям нашим майбутня відповідь у тому самому полягатиме, як вище вже згадано.

А такою відповіддю наша область ніякою мірою заспокоєна бути не може, як вашій світлості самим про те відомо; а знову повторювати через посланців і листи – теж непристойно імперію непокоїти.

А область наша між тим день у день у спустошення приходить і якщо до наступного року так буде чинитись, то не тільки вільність, але і з жителів нашої області навіть двох чоловік, які в одному місці перебувають не залишиться, як з поданих нині припечатаних наших реєстрів і пояснень ваша світлість може дізнатись.

[Далі висловлена надія на поліпшення обставин в майбутньому. *Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 242, с. 606 – 607*].

(2) 30.07.1778 р. Рапорт О. В. Суворова графу П. О. Рум'янцеву

На доповнення донесення мого вашому сіятельству від 26-го липня стосовно виводу кримських християн, маю честь донести наступне.

Вірменським депутатам, які приїздили сюди з різних місць, пан резидент Костянтинов зробив достатнє пояснення щодо несправедливого з боку татар нахилення їх до попереднього положення. Після нього вони були і в мене і я пояснив їм пункти щодо виводу християн, подані від преосвященного митрополита Ігнатія, з якими вірменський архімандрит Петро Маргос і католицький вірменський патер Яків згодні. Маніфест цих духовних осіб я надаю в копії. Приймаючи це з великою для них користю, з видимим задоволенням роз'їхались.

Вище бажання всіх християн, сіятельніший графе, є те, щоби бути поселеними разом і на вигідних місцях, з чого плід побачимо в їх потомстві.

Шкода їм залишати їх нерухоме родове [майно], тому змушений був я їм обіцяти тут на місці відшкодування з казни, тому що інакше вони й не були б уже згодні.

Хан, розгніваний як неудачею згаданої інтриги, так і дійсним виводом, що вже розпочався, – перемінив свій табір і зупинився від Бахчисараю в 20 верстах вниз по Альмі.

Резидент після останньої аудієнції 25-го числа багато разів намагався бачити його світлість, але без жодного успіху – з прикрими відмовами лишився, особливо під час виїзду його у новий табір, їздив ще до нього для всіляких можливих умовлянь.

Але ж він [хан], сівши на коня, не дивлячись на нього, резидента, який був почав йому говорити, не зачекавши анітрохи, поїхав. Цей учинок – дуже образливий, але тепер облишили вимогу до побачення з його світлістю до ліпшого часу.

Пан резидент на час потрібен був у Бахчисараї, для кращого утвердження у згоді християн і сприяння виводу їх, з огляду на знання мови і звичаїв цієї землі, тому він тепер там і перебуває.

Тут чутка скрізь розсіяна про певний виїзд світлішого хана до Санкт-Петербурга, але з певністю, як він сан не оголошує, це невідомо. [... – скорочення в публікації]

Пан азовський губернатор поробив уже корисні заходи для виводу християн у доручену йому губернію, як про те він мене повідомляє, що на це й від його світлості князя Г. О. Потьомкіна наказ має.

Тому я удруге його превосходительство просив, щоб якнайшвидше сюди відправив спочатку 2 000, а за ними і решту 4 000 губернських возів, які я вимагав, – партіями одна за другою і так, щоби жодного дня не було без таких, що прибувають до Криму.

Оце спішне прибуття сюди возів, ваше сіятельство, тим корисне, що довге зволікання сумнівне щодо переміни інколи повзятих ними намірів й небезпечне через внутрішні й зовнішні занепокоєння.

Число ж усіх християн нині виявляється побільшеним, особливо в купцях вірменах.

До Олександрівської фортеці через Перекоп відправлено з Бахчисараю для початку, обох статей: грузин 9 душ, та упродовж цього 28-го числа міщан греків чоловічої статі 33, жіночої статі 37 душ з належним ескортом на возах усякого звання (казенних, полкових і приватних), а потім і наступний невеликий транспорт днів через три готовий буде.

Оскільки я вози рухомого провіантського транспорту обертаю на це ж відвезення християн, і які прибудуть від Перекопу й Арабату в усі місця, звідки буде відправлення їх **християн**, – то тижнів через півтора, сподіваюсь, зможе виїхати біля тисячі душ; а до того ж я визначив наймати візників, які прибувають у Перекоп з підрядним казенним провіантом, а між тим прибудуть і губернські вози.

В іншому ж в усьому з російського боку на всякий випадок що тільки в людській силі – все готово, а татари, бачучи таке відправлення християн, говорять, що вони втрачають їх як душу їхнього тіла і тому, напевно, з їхнього боку не обійдеться без наклепів на мене.

Не забуваю я, ваше сіятельство, про все, що належить до виводу цих християн, і його світлості князю Г. О. Потьомкіну своєчасно рапортувати [Дубровин Н. Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 244, с. 608 – 611].

Літопис (2 – 7 серпня 1778 р.)

(2) 2.08.1778 р. Рапорт В. О. Черткова О. В. Суворову

Азовський губернатор генерал-поручик В. О. Чертков звітував про заходи, вжиті нам на виконання наказу Суворова від 26 липня, і описував ускладнення, які при цьому зустрілися [Дубровин Н. Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 247, с. 612 – 614].

(2) 17.07.1778 р. Лист митрополита Ігнатія графу П. О. Рум'янцеву

Після отримання від бувшого тут повноважним князя О. О. Прозоровського повідомлення, я, найнижчий, писав був з благословінням моїм до вас листа, у якому я вам оголошував,

що за повелінням і за показаною нам милістю її імператорської величності імператриці Катерини Олексіївни, – котрій да подасть Бог довготривале життя і укріплення на своєму царському престолі до найглибшої старості її, – не проминув ужити усі способи привести справу до повного закінчення, як і тоді ще до вас я про це писав.

Також писав і про вимогу місцевих християн, що просять від її імператорської величності з тим, щоби їм показати милість і вимоги їх підтвердити священою своєю грамотою, щодо якої як я, так і мої християни доручили весь наш клопіт вашому сіятельству, аби через вас зроблена була нам милість, – старатись, за вимогою нашою, підтвердити оті артикули грамотою за рукою її імператорської величності.

А тепер, оскільки надіслано наказ до місцевого повноважного Олександра Васильовича [Суворова], аби приклав старання всіляко нам звідси виїхати, не проминув його превосходительство закликати і оголосити оцей царський дозвіл-наказ і обіцяв давати на всі потреби наші допомогу, також і на інші потреби. І так усі з великим задоволенням приймали повеління і багатоліття волі її величності.

Але місцеві православні християни дуже малодушні і преклонивши коліна усім загалом одностайно просять, аби зробити їм цю милість і надіслати наперед оту царську грамоту, і після отримання її всі готові з доброю душею виїхати звідси.

Коротко кажучи, поки вони не побачать за рукою її величності підтверджену священу грамоту, то не наважуються звідси відлучатись, ані моїм словам не ймуть віри. Заради того прошу милості вашого сіятельства, аби через вас закінчена була ця справа і що її на користь нашу Бог надихне ваше сіятельство допомагати нашій обороні й тиші,

також старатись надіслати цю грамоту поки ще літній час і не настане зима, і як отримаємо її в руки, одразу ми готові й поїдемо звідси, за що ми всі повинні одностайно у господа Бога просити про багатолітнє здоров'я і укріплення вашого сіятельства [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 248, с. 615 – 616].

(2) 2.08.1778 р. Лист графа П. О. Рум'янцева митрополиту Ігнатію

Уклінне писання вашого преосвященства від 17-го минулого липня я одержав, і подане в ньому благословіння і до того ж шанобливі для мене ваші вирази приймаю з найбільшою вдячністю.

Що ж до переселення православних християн – пастви вашої – під скипетр її імператорської величності всеавгустішої і всемилостивішої самодержиці в Азовську й Новоросійську губернії, то покладено на цивільні уряди тих губерній та пана генерал-поручика і кавалера Суворова – чинити їм у дорозі всяке постачання, а щодо своєї вигоди вони від згаданого пана генерал-поручика і пана резидента Костянтинова мають запевнення, що знайдуть під кротким скипетром спокійне життя, можливе благоденствіє і такі вигоди, яких і припускати собі не можуть.

Даремно було би поширювати мої запевнення, коли само єдиновір'я наше є найкращим ручательством за істину того.

Я про те, що ваше преосвященство пропонує, не промину всепідданіше подати її імператорській величності, а ви між тим, ошаджуючи час, аби не втратити всує, вживайте можливе старання, під керівництвом пана генерал-поручика Суворова і пана резидента Костянтинова, для переселення християн пастви вашої.

При тому доручаючи себе вашим святішим молитвам, маю честь бути з цілковитим до вас пошануванням [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 248, с. 616 – 617].

(2) 3.08.1778 р. Лист графа П. О. Рум'янцева князю Г. О. Потьомкіну

Надсилаю копії з одержаного мною листа митрополита Готського і Кафинського і з мого листа до нього.

Зі вчинків християн, викликуваних на поселення, слід гадати, що вони у легковажності досить подібні до татар. Вони, не дивлячись на пригнічений свій стан, все коливаються в очікування наслідків, які далі можуть бути.

Грамота, яку просять, – чи не приверне їх до більш твердого наміру переселятись? А тому я найшанобливіше повідомляю вашу світлість, аби заздалегідь її у імператорської величності виклопотали [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 248, с. 614 – 615].

(2) 5.08.1778 р. Лист графа П. О. Рум'янцева А. Д. Костянтинову

Додаю тут копію мого ордера, даного цього числа пану генерал-поручику і кавалеру Суворову, стосовно переселення до Росії християн, з моїм міркуванням, аби наслідки супротивні не були шкідливішими, аніж можлива від того користь,

і особливо знаходжу [потрібним] зауважити вам, аби ви не подавали хану найменшої причини для жалю, але старались би йому догоджати і мати до його особи найбільше поважання, аби тим тримати його перед татарами у належному пошануванні, а до нас у неодмінній прихильності,

й аби через цей випадок переселення християн хан, бачучи через це майбутню значну страту свої доходів, не захитався і не прихилився до односторонності з татарами, а отже й з турками [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 250, с. 618].

(2) 5.08.1778 р. Ордер графа П. О. Рум'янцева О. В. Суворову

З рапорта вашого превосходительства від 26-го і з листа пана резидента Костянтинова від 27-го чисел минулого липня та з додатків побачив я крайнє невдоволення і саму вже недовіру хана до вас і до пана резидента, і туту його через виклик християн на поселення до Росії, а між урядом і татарами хвилювання.

У таких обставинах, які нині є, має ваше превосходительство у першому не подавати хану навіть найменшої причини для жалю, але обходитись із ним ласкаво й шанобливо і мати до нього найбільше поважання для утримання його перед татарами у пошануванні, – а тому намагатись всіляко заспокоїти його та уряд до часу і поки зникне можливість для турків допомогти татарам.

В другому порівнювати користь, яка може бути від переселення християн, із наслідками, які можуть з того вийти, а надто при наближенні турків до кримських берегів, – аби цим не подати їм більше приводів для збурення татар і до скидання або наVERTання [на свій бік] хана.

Умовляйте хана й уряд з усілякими запевненнями і відповідно до того показуйте, що християни переселяються зовсім не з нашої заохоти, але через страх від помсти турків, котра їм загрожує, [що вони] просили в Росії

притулку, в якому ми їм як одновірним не можемо відмовити, бачивши, що турки охоче приймають не тільки одновірних своїх, але й підданих наших християн, а саме запорожців, які туди пішли.

І тому робить ви так, і через пана резидента дайте знати духовенству приватно, щоби християни непомітно і частинами одні виїжджали, а інші готувались, щоби цим способом з одного боку укрити хана, з другого уникнути обурення татар [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 251, с. 618 – 619].

(2) 5.08.1778 р. Лист О. В. Суворова А. Д. Костянтинову

Її імператорської величності виїжджаючи кримські християни – з них один у залізі, хіба що правилом міністра [...] Відкиньте це, милостивий государю мій, і щоб той негайно вільним був їхати хоча б за допомогою Г. В. Сором, що уряд до цього часу не відчуває височайшого покровительства. Я готовий пересунути сюди ще більше війська. Як резидуючий при особі світлішого хана, на це останнє зверніть увагу [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 252, с. 619].

(2) 7.08.1778 р. Рапорт О. В. Суворова графу П. О. Рум'янцеву

На повеління вашого сіятельства від 25-го минулого липня під № 252 маю честь донести:

Що стосується виводу звідси до Росії християн, то ваше сіятельство з попередніх моїх від 26-го і 30-го числа липня донесень про всі пригоди вже широко повідомлені, а в додаток до них пояснюю:

Витрати на цих християн весь час побільшуються, як то й татарам за куплених ними рабів, з яких є багато сімейних, належить відповідно платити гроші, оскільки з огляду на вивід християн нема причини й їх в неволі залишати, – їх татари безборонно вже віддають, на що може вийти понад 10 000 рублів.

Духовними і стариками покладена ціна на їх позістале збіжжя, що росте, а саме: пшениці чверть – по 1 руб. 20 коп., також жито і просо, якого буде невідома кількість; ячменю чверть – по 80 коп., сіна пуд – по 4 коп., а соломи – по 2 копійки.

Понад те, я покладаю солдатам за молотьбу і помел збіжжя на хліб з чверті по 5 коп., і цього буде по нинішньому тут неврожаю біля 50 000 чвертей, то на оплату із сіном та соломою, сподіваюсь, вийде сума понад 85 000 руб.

Секунд-майор Синельников з провіантською комісією, на вимогу пана бригадира Балабіна, для кращого порядку у відправленні провіанту до внутрішніх кримських магазинів знаходився у Перекопі, але тепер також для порядного прийняття від християн провіанту й фуражу та розподілі його по полках потрібен тут, то я й наказав йому звідти тимчасово приїхати до себе.

Підрядний провіант сюди у Крим постачається: муки чверть від 2 руб. 38 коп. до 2 руб. 78 коп. Крупа – від 3 руб. 23 коп. до 3 руб. 63 коп. Овес 1 руб. 64 коп., сіна пуд купується за 10 коп., тому від зменшення ціни вказаного вище, що приймається від християн, казна виграє близько 100 000 руб., що заміняє видатки, витрачені на них.

Але ж я, ваша світлість, обіцяв їх за весь прийнятий від них хліб та фураж по квитанціям від провіантської комісії платити гроші в Перекопі й Арабаті, а тут провіантської суми не тільки що нема, але, хоч я й наказав пану бригадиру Балабіну надіслати її з Полтави, – однак не сподіваюсь швидко від нього одержати, тому що і в нього грошової казни мала кількість.

В таких обставинах, ваше сіятельство, покірніше прошу наказати – звідки належить доставити якнайшвидше в число показаних 85 000 рублів одну половину в Перекоп, а другу в Олександрівську фортецю, бо деякі погодяться і там прийняти, аби через те не могла статись зупинка у виплаті цим християнам і не довести їх в цьому на перший випадок до якогось сумніву.

На інші належні до виводу цих християн витрати до цього часу уже взято під виглядом займу від місцевої обер-крігс-комісарської комісії з комісаріатської суми 13 000 рублів, котрі майже всі при першому ще виході були витрачені. Більшої ж суми узяти не можна, тому що й ця комісія в надлишку у себе грошей не має, окрім того що на виплату жалування військовим служителям за травневу третину [року], яка нині закінчується. Тому я змушений позичати уже з полків.

Ваше сіятельство прошу раніше запитану суму 50 000 рублів наказати нині без затримки доставити, оскільки через зволікання з їх надсиланням у відправленні християн може послідувати зупинка.

Світліший хан тепер тішиться дрібними інтригами з урядом і місцевими магометанами, і бувають деякі перепони, але не завжди, також і в християнах є недовірливість.

Ханському братові Кази-Гірей-султану, особливому приятелю резидента й горливому до російського боку, який не має грошей – я подарував 600 рублів, замість 500, яких вони просили.

Азовського пана губернатора я безперервно прошу про найшвидше вислання губернських возів, котрі через Перекоп певно повинні проходити близько середини нинішнього місяця, коли тільки там запопадливість буде у висиланні, оскільки кафінські обивателі просять про якнайшвидший їх вивід звідти, для чого і потребують возів, побоюючись якої-небудь переміни, що може статись.

Після донесення мого вашому сіятельству від 30-го липня відправлено на казенних, полкових і приватних возах, а кілька і на власних своїх, міських жителів з різних місць дійсно за рапортами показано 1 122 душі обох статей; далі всіх до половини нинішнього місяця вийде біля 3 000, а з половини вже підуть поселяни.

Початок учинено по Бахчисараю майором Шепелевим, а з Акмечеті належним старанням Дніпровського піхотного полку пана полковника Лібгольта. Всі уже без залишку різного рода християни, греки, грузини й вірмени, 33 родини, числом усіх чоловічої й жіночої статі 1 18 душ виїхали.

Дивним є, ваше сіятельство, що козловські деякі татари оголошують своє бажання також виїхати в Росію за християнами, а з таким проханням і тут до пана полковника Бандри чоловік до 10 приходили, але ж їм відповідають, що на це від вищої команди дозволу нема.

Однак тут внутрішніх ніяких занепокоєнь по цей час ще не видно [Дубровин Н. Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 257, с. 634 – 637].

(2) 7.08.1778 р. Рапорт О. В. Суворова графу П. О. Рум'янцеву

До виводу звідси християн з тутешнього боку все готово, залишилося б тільки прискіпити надіслання затребуваних мною 6 000 возів партіям для перевезення неімущих.

Але слабкий успіх і явна безнадійність, як ваше сіятельство зволите побачити з доданої при цьому [копії повідомлення](#) пана азовського губернатора, що замість шести – він запропонував Азовській губернській канцелярії нарядити дві тисячі возів, а решту 4 000 у новоствореній губернії він зібрати не сподівається.

На пропозицію ж його, мабуть, за звичаєм, від губернії будуть надіслані такі ж в усі інші її департаменти, а від них – рапорти, що показують і саму неможливість.

Отже, після відправлення транспортів на усіх без винятку місцевих возах, мабуть, [справа](#) припиниться і дорогий час буде минати у самому тільки марному листуванні.

Побоююсь я, ваше сіятельство, не без причини, неприємних для то наслідків, особливо тому, що і в найліпшому нині перебігу справ його світлості хан устиг, через подарунки і підхлібства, умовити обивателів трьох деревень оголосити небажання їх переселятись в Росію; їх однак преосвященний митрополит не залишає надії повернути на шлях істини.

Деякі прихильні за власні гроші й не дешевою ціною купують вози і коней, аби якнайшвидше відправитись у належний їм шлях.

Що ж той пан губернатор нагадує мені про винаймання возів, які приїжджають з підрядним казенним провіантом, то такий наказ я вже давно зробив, та тільки й на них є не велика надія, тому що за підрядом постачання провіанту залишається мале число і в середині нинішнього місяця зовсім скінчиться, отже й возів буде недостатньо. В такому випадку й просив я його, аби він доклав старання для прибільшення з губернії цих возів і про найшвидше їх сюди партіями спровадженні.

А за тим як про це, так і про все інше, що значиться в його повідомленні, подав я на розгляд і вирішення його світлості князю Г. О. Потьомкіну [*Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 258, с. 637 – 639.*]

(2) 7.08.1778 р. Ордер графа П. О. Рум'янцева О. В. Суворову

З доданої до [рапорту](#) вашого превосходительства від 30-го минулого липня під № 59 копії маніфеста, опублікованого від духовенства, з нахиленням християн до переселення, побачив я, на жаль, досить непристойні й грубі вислови щодо татар.

Повинен вашому превосходительству зауважити, що це не тільки не відповідає нашій поведінці щодо них, але й більше того примножити може їх охолодження до нас, – а тому предписати, щоб такі грубості жодною мірою не вживались [*Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 259, с. 639; самого маніфесту в публікації нема.*]

Літопис (серпень 1778 – травень 1779 р.)

(2) 18.08.1778 р. Рапорт О. В. Суворова графу П. О. Рум'янцеву

Нашої справи стосується одне речення:

За рапортами відправлено звідси в Росію 3 896 християн обох статей [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 265, с. 652].

(2) 21.08.1778 р. Рапорт О. В. Суворова графу П. О. Рум'янцеву

Вивід християн місцевих на поселення, хоча й відбувається безупинно, але не так швидко, через угоду, не тільки між ними з татарами, але й до самого світлішого хана, у боргах тепер відкрилась явна претензія до багатьох християн, з відмовою місцевого уряду, понад 20 000 рублів.

Такої суми в мене нема, і щоб не відтрити тих християн від наміру до виходу на поселення, я змушений був наважитись обіцяти їм виплату їхніх боргів з казни. Це я зробив з необхідності забезпечити їх безупинне переселення.

Віддаю на розгляд вашого сіятельства, чи можуть вони бути забезпечені виплатою їм на місці поселення тих заборгованих грошей, оскільки не мала сума виходить і на плату татарам за ясирів; а до того ж неїмущим християнам заради бідності подається підмога – також грошима.

А тому, посилаючись на мої попередні донесення, цим ще вважаю за потрібне оголосити, з огляду на цілковиту необхідність, про доставлення мені екстра-ординарної суми [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 274, с. 670].

(2) 22.08.1778 р. Рапорт О. В. Суворова графу П. О. Рум'янцеву

Християн, що виходять звідси на поселення до Азовської губернії, до цього числа виряджено в дорогу (разом з давнішими) 10 239 душ обох статей, про що вашому сіятельству доповідано [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 275, с. 671].

(2) 31.08.1778 р. Рапорт О. В. Суворова графу П. О. Рум'янцеву

Вивід християн до Росії відбувається з найбільшим успіхом. Донині відправлено з різних місць всякого роду возами 17 575 душ. Частина Карасубазарська хоча людніша над усі, але належним старанням Тульського піхотного полку пана полковника Колюпанова найперша з виводом закінчила. Цей пан полковник відправив обох статей 9 134 душі, лишилось тільки 20 чоловік, які не закінчили ще свої борги та інші справи.

Чим далі, тим більше відкривається між кримських татар безприкладне бажання до прийняття християнського закону. У горах до 20 татарських роди прийняли від грецьких священників святе хрещення і ховаючись між християнами, відправились з ними на поселення, так таємно, що російські [начальники?] й дізнатись про те не могли. Множество таких приходять у різних місцях до начальників військ, оголошуючи своє бажання, але на те їм

мовчанням відповідають [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 313, с. 751].

Документ опубліковано з неможливою датою 31 **вересня** і не на місці, серед документів кінця вересня – початку жовтня. Насправді рапорт написано 31 **серпня**.

(2) 2.09.1778 р. Лист графа П. О. Рум'янцева хану Шагін-Гірею

Шановані листи вашої світлості з додатками від 26-го минулого липня, один з поштою, а другий з кур'єром вашим шановним капиджи-башою, обидва однакового змісту, я мав честь одержати, але через зволікання з перекладом протягнув із відповіддю; а тепер, маючи переклад, поспішаю відповісти на листа вашої світлості, аби не затримувати далі вашого посланця.

Я прийшов у крайнє здивування й жаль, дізнавшись з нього, як сильно ваша світлість журиться переселенням християн, і тим більше, що ви зі вдячністю пишете про те всевисочайше її імператорської величності всеавгустішої і всемилостивішої государині моєї до вас благовоління, істотні докази якого бачили ви при кожному випадку – як щодо вашої особи, так і щодо керованих вами народів,

і тому не можете ви ніколи очікувати ніяких наслідків, супротивних вашій користі, а тим менше мати сумнів, щоби міг від того з'явитись колись хоч найменший збиток, який не був би суцього нагороджений від всещедрої вашої добродійки.

Вашій світлості добре відомо, наскільки Російська імперія чужда завжди усьому тому, що тільки може зватися насильством чи примусом, якого вона не тільки з вільними людьми, але й з полоненими своїми ніколи не чинила і не слідувала прикладу турків, котрі не тільки своїх одновірних, але й підданих наших християн, а саме запорожців, явно закликають і приймають.

А дозволила її імператорська величність всеавгустіша і всемилостивіша государиня моя переселення християн на прохання їх і добровільне бажання, з огляду на безперервні погрози для них від впадіння турків й остаточне їх розорення, – і ваша світлість власним своїм благим розумом, так само як і шановний уряд, судити можете, чи личило б відмовити у притулку цим одновірцям?

Та оскільки ваша світлість між іншим згадує і про вживаний примус, то на відвернення цього і на доказ тієї істини, яка вище висловлена, зробив я найсуворішу заборону, і тому зовсім не бачу таких причин, щоби могли приносити вашій світлості найменший жаль.

А зі свого боку хочу запевнити, що я шукав і шукаю нагоди, да тільки міг би надати вам свої послуги і що завжди перебуватиму з цілковитим моїм пошануванням вашої світлості – доброзичливим і готовим до послуг [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 281, с. 684 – 686].

(2) 7.09.1778 р. Лист графа П. О. Рум'янцева хану Шагін-Гірею

Як і в попередньому листі – пояснює затримку перекладу.

Насільки істинне визнання вашої світлості благовоління всевисочайшої її імператорської величності всеавгустішої і всемилостивішої самодержиці моєї, – якого істотні докази бачили ви щодо вашої особи й керованих вами народів,

при всіляких нагодах її щедрості, покровительство і дарування вільності й незалежності,

то навпаки був я приведений у крайнє здивування й жаль, що ваша світлість так журиться переселенням християн і що воно могло викликати у вас таке охолодження до пана генерал-поручика Суворова і до пана резидента Костянтинова, що ви віддаляєтесь від усякого спілкування з ними, при тому що з них останній прив'язаний до вас не тільки місцем своїм та обов'язком, але й особливою до вашої особи запопадливістю [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 285, с. 697 – 698].

(2) 7.09.1778 р. Лист графа П. О. Рум'янцева А. Д. Костянтинову

Хан між іншим досить дражливо до мене пише про чинену християнам принуку до виходу на поселення, і на доказ того додав скаргу, подану від греків та вірмен, котра тут в оригіналі додана, також і з інших екстрактів [цих додатків при листі нема – прим. видавця].

Тому я предписав пану генерал-поручику й кавалеру Суворову – якщо на те особливих наказів нема, всіляко ухилитись від найменшого насильства чи примусу, а діяти у виводі християн непомітно й таким чином, як предписано в моєму ордері від 5-го числа минулого серпня, про що я вам даю знати для відомості й згідного виконання.

Додаю тут копію з мого листа-відповіді, яке надіслано ханові при поверненні його кур'єра капиджи-баші – замість повідомленого вам від 2-го числа цього місяця, котре було виготовлене ще до перекладу всіх листів хана, а тому і затримано без відсилення.

А яке він зробить на хана враження, не затримайте повідомити [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 286, с. 698 – 699].

(2) 8.09.1778 р. Рапорт О. В. Суворова графу П. О. Рум'янцеву

Число дійсно відправлених до Азовської губернії християн виноситься на 20 000 душ обох статей і як нині у возах недостачі нема й губернські щодня партіями почали прибувати, то сподіваюсь їх вивід закінчити не пізніше 20-го числа цього місяця. З них залишаються зимувати у Єні-Кале, Черкаську, також і тут тимчасово за своїми промислами і справами кілька сот.

Останнє обчислення збіжового хліба й сіна, залишеного у християн, виходить інакше: у перші дні після їх згоди на переселення до Росії, більша частина цієї провізії продана і роздана за борги, а тому кількість їх нічого важливого собою не становить.

Місцеві татари, які секретно приймають святе хрещення, виїжджають разом з християнами до Росії; у багатьох з них зростає до того бажання, в чому від мене перепон чинити не наказано [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 287, с. 699].

(2) 8.09.1778 р. Лист графа П. О. Рум'янцева князю Г. О. Потьомкіну

Цитуємо фрагмент про нашу справу:

З відправлених з цим кур'єром до двору моїх депеш побачите ви, що 17 575 душ християн переселилося, а хан, так би мовити, через те обісів і віддалився від усякого спілкування з паном Суворовим і паном резидентом.

Тепер відправив від до двору депутатів, а з чим – невідомо. Він, кажуть, розумний, а тому не можу я думати, щоби він схотів пожертвувати усім своїм становищем для такої малої частки християн [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 290, с. 702].

(2) 16.09.1778 р. Ордер графа П. О. Рум'янцева О. В. Суворову

Цитуємо фрагмент про нашу справу:

А ханові всіляко показувати пошанування і ласкавість, і за довершенням уже нині переселення християн, особливо вжити всі засоби, аби як раніше узяти його в свої руки, а надто на цей час, коли туркам ще лишається деяка зручність для допомоги татарам [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 297, с. 709 – 710].

(2) 18.09.1778 р. Рапорт О. В. Суворова графу П. О. Рум'янцеву

Вивід кримських християн закінчено!

Відправлено до Азовської губернії 31 098 душ обох статей, про що вашому сіятельству відомість додаю. Залишились зимувати в Єні-Кале і Черкаську 288 душ.

Преосвященний митрополит грецький, преподобний архімандрит вірменський – виїхали за християнами цього числа, в той же час і католицький патер Яків.

Приблизно вийшло грошей на вивід цей тут до 130 000 рублів, найбільше на прогони. Як зберу ще не надіслані відомості з різних місць, про те вашому сіятельству обов'язково донесу [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 298, с. 710].

До рапорту додано докладну таблицю – з якого місця виведено людей, якого закону, число чоловіків та жінок. Для нашої теми цікаво, що «попи» (згодом грецькі) значаться там окремими рядками: з Бахчисараю виведено двоє чоловічої статі (жінок нема). Про **ченців** ніякої згадки нема.

(2) 28.09.1778 р. Прохання кримського уряду імператриці Катерині 2-й

Цитуємо кінець (про нашу справу):

4. Що всі з нашого півострова колишні піддані християни виведені – ми не заперечуємо, бо це для нас не тяжко, але й власні, належні різним чиновникам, купівлею придбані невольники, різних націй люди – грузини, черкеси, *туми* [слово викликало знак запитання від видавця; здається це діти, народжені від рабів] і молдавани гвалтовно вислані, чим ми вкрай ображені.

А понад те війська, що стоять у нас, й інші насильства нам чинили, відбираючи у нас і з татар декого, що з надісланих від багатьох чинів відомостей можна добре побачити.

У таких обставинах, не згідних із всевисочайшим змістом пожалуваної нам грамоти вашої імператорської величності, ми наважились запитати пана генерала Суворова і резидуючого в нас міністра, які згідно нас запевняли, що ваша імператорська величність пошанує нас за те все монаршою нагородою, а понад те і його сіятельство згаданий генерал-фельдмаршал [Рум'янцев] в листі до государя нашого те саме запевняє [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 308, с. 746].

Далі ще раз повторено [пункт прохання](#) від 28.07.1778 р. про необхідність заселення Криму і домовленість зі Щербініним.

(2) 28.09.1778 р. Прохання кримського уряду хану Шагін-Гірею

Містить скаргу на примусове виселення християн та куплених татарами полонених, загалом повторюючи № 242 [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 309, с. 747 – 748]. Цьому присвячені ще листи татар [№ 310 – 312].

(2) 2.10.1778 р. Рапорт О. В. Суворова князю Г. О. Потьомкіну

2.10.1778 р. О. В. Суворов з Бахчисараю надіслав кн. Г. О. Потьомкіну звіт – скільки грошей він витратив на переселення християн. Там ми бачимо, що митрополиту Ігнатію дано 6550 рублів, далі – на перевезення грецьких церков [я думаю, рухомого майна] на купівлю возів та волів – 254 рублі. Згадано Старо-Кримський вірменський монастир – йому належало 270 рублів. Конфідентам і перекладачу заплачено 132 рублі (мабуть, роль їх була дуже незначна). Всього витрачено 75 тисяч рублів [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 314, с. 752 – 753]. Знову не бачимо згадок про грецькі монастирі і ченців.

(2) 11.10.1778 р. Лист хана Шагін-Гірея графу П. О. Рум'янцеву

Містить скаргу на незаконне (на його думку) виведення християн [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 316, с. 756 – 757].

(2) 19.10.1778 р. Рапорт О. В. Суворова князю Г. О. Потьомкіну

Після поданої вашій світлості від 16-го минулого місяця відомості залишених тут за своїми промислами вірмен, із них визволених з полону ясирів, грузин, всіх обох статей 68 душ відправлено до Азовської губернії на поселення.

Преосвященний митрополит Ігнатій та вірменський архімандрит Маргос цього 3-го жовтня прибули до Шагін-Гірейського ретраншементу, і після відпочинку 7-го числа відправились далі у свою дорогу [Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 320, с. 759].

Шагін-Гірейський ретраншемент від 1771 р. знаходився там, де в 1791 р. було засноване сучасне містечко Каховка Херсонської області. Його не треба плутати з [Шагін-Гіреєвським городком](#) (Шагін-Гіреєвським базаром) на Кубані.

(2) 25.05.1779 р. Грамота імператриці Катерини 2-ї

У відповідь на чолобитну з 17.07.1778 р. імператриця Катерина 2-га видала 25 травня 1779 р. грамоту щодо устрою переселенців:

Вірно люб'язному нам преосвященному Ігнатію, митрополиту готському і кафинському, і всій громаді кримських християн грецького закону, всякого звання усім взагалі і кожному зокрема наші імператорське милостиве слово [...]

4. Преосвященному митрополиту Ігнатію по смерть його доручаємо паству усіх тих, що з ним вийшли і далі будуть виходити з Криму; йому

перебувати безпосередньо під нашим Святішим Синодом; священикам, які нині вийшли, залишаючись кожен при своїй єпархії, залежати від нього [Ігнатія], якому і надалі за розглядом своїм і по мірі потреби призначати у пастві своїй священиків та інших церковників [Дубровин Н. Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 3, с. 196; також Полное собрание законов Российской империи, собрание 1649 – 1625 гг. – Спб.: 1830 г., т. 20, № 14 879].

Ми бачимо, що уряд затвердив цей пункт чолобитної без будь-яких змін, і як не було прохань за монастирі – так і тут про них не згадано.

Більш детальний аналіз того, що просив Ігнатій, і того, що йому було пожалувано, дав І. Лиман [Православна церква на півдні України (1775 – 1781). – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2004 р., розділ « [Готфійська і Кафійська єпархія](#)»].

С. Серафимов твердив, що ця грамота була потім підтверджена імператором Павлом 1-м, а імператор Олександр 1-й видав маріупольським грекам грамоту подібного змісту, дещо скорочену [Серафимов С. Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря. – Херсонские епархиальные ведомости, прибавления, 1862 г., № 5, с. 152]. Характерно, що він не згадав при цьому про наступних імператорів – Миколу 1-го та Олександра 2-го, котрі мали нагоду підтвердити привілей, але не зробили цього. Можна думати, що на той час уряд уже досить упевнено почував себе у Приазов'ї не вважав потрібним далі протегувати грекам.

Історія події

В 1768 році Росія розпочала чергову наступальну (агресивну) війну проти Туреччини. Бойові дії розвивались успішно для росіян, і в червні 1771 року армія В. М. Долгорукова, подолавши слабкий опір татар і турків, захопила Крим.

В той же час до Криму прибув новопризначений митрополит Ігнатій, з титулом Готського і Кафинського. Його біографія до 1771 року відома дуже мало...

На цьому місці нам треба оцінити джерела для нашого оповідання. Ці джерела чітко розділяються на дві групи. Першу становить офіційне листування російських урядовців, з якого складено повищий літопис. Ці джерела сучасні подіям, складені їх безпосередніми учасниками і найбільш достовірні. Друга група – приватні спогади. Вони писались значно пізніше самих подій і людьми мало компетентними. Джерельна цінність їх дуже незначна.

Одне з джерел цієї групи – [записки Трифілія](#) – ми включили до загального літопису і там же вказали на численні анахронізми та інші сумнівні дані. На нашу думку, вони написані не раніше 1802 року. Хоча Трифілій у цих записках представляв себе близьким помічником Ігнатія, він не подав ніяких подробиць про події 1778 року.

Друге джерело – це записка колезького радника Івана Антоновича Гозадінова, племінника митрополита Ігнатія (Антон був братом Ігнатія). Що ж він знав про Ігнатія?

З усіх відомостей, які міг я зібрати, відкрилось тільки наступне: покійний дядя мій, митрополит Ігнатій готський і кафинський, був наділений цим саном константинопольським патріархом, посланий був від нього для управління

паствою християн на Кримському півострові. Але в якому році було його призначення на митрополита і приїзд його до Криму – невідомо. Окрім того, він довгий час під ярмом кримського хана Шагін-Гірея управляв тією паствою, перебуваючи під безпосереднім начальством згаданого патріарха, – допоки (як видно з височайше пожалуваного Маріупольській громаді привілею) схилив цей митрополит свою паству перейти з ним у підданство Росії [*Серафимов С. Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1867 г., т. 6, с. 594*].

Оце стільки знав про свого дядька племінник митрополита. Але син цього Івана, Ігнатій Іванович Гозадінов (+1865), у 1864 році склав свої записки [*Гозадинов И. И. [Несколько слов о митрополите Игнатии](#). – Русская старина, 1915 г., т. 13, № 7, с. 113 – 131*]. З них видно, що Ігнатій походив з острівця [Фермія](#) (Термія, Кітнос, Кіфнос). Цей острівець настільки мало відомий, що подекуди як місце народження вказують сусідній острів [Кеос](#) (Кея) [наприклад: *Козіна Н. І. [З історії переселення греків](#) з Криму на Маріупольщину* : митрополит Ігнатій Газадінов. – “Регіональне та загальне в історії”, Дп., Пороги, 1995 р., с. 262 – 264].

Разом з тим слід знати, що ці записки, як і всякий пізній переказ – «джерело» вкрай каламутне. Так, у них читаємо, що митрополит сам завів листування із Суворовим та Рум'янцевим, а потім викрався до Петербургу для переговорів із Потьомкіним (його, як казкову царицю Мілітрису, вивезли у діжці) [*Гозадинов, с. 117*]. Все це – чиста фантастика, написана заради прославлення вирішальної ролі батька мемуариста – Янакія (Івана Антоновича Гозадінова, племінника митрополита) – у переселенні греків. Зауважимо також, що сам батько у своїй записці нічого не знав не тільки про свою «вирішальну роль», але і взагалі про переселення. Отак небезпечно буває фантазувати, не підозрюючи про існування інших джерел.

Більше того – у «мемуарах» зустрічаємо моменти, запозичені з книг, надрукованих після смерті «мемуариста». Так, оповідання про заклик Ігнатія на Пасху запозичено зі статті Ф. Хартахая, тільки датовано помилково 23 квітня 1777 року (у Хартахая – 23 квітня 1778 року). На нещастя фальсифікаторів історії, Пасха в 1777 році була 16 квітня, а в 1778 році – 8 квітня. Про суми, витрачені Суворовим, і про 6 000 возів – запозичення з Дубровіна. Напутній молебень митрополита – знову з Хартахая. Янакій не міг отримати атестат від Суворова 10 квітня 1778 р., тому що Суворова тоді ще не було в Криму. В тому атестаті не могло бути сказано, що Янакій керував переселенцями в дорозі і на місцях поселення, тому що само переселення почалось тільки восени 1778 року, а розселення – допіру в 1780 році, і так далі. Використовувати таке «джерело» немає ніякої можливості.

Час народження Ігнатія – орієнтовно 1716..1717 роки [*Калоеров С. А. [Игнатий](#) (Маріупольский). – Православная энциклопедия, М., 2009 г., т. 21, с. 89 – 91*]. Він постригся в ченці на Афоні, а потім служив в адміністрації Константинопольського патріархату. Чому його призначили митрополитом в Крим і чому саме в цей час – невідомо. Упевнено можна сказати тільки, що із Кримом він перед тим ніяких зв'язків не мав.

23.04.1771 р. Ігнатій з Константинополя приплив у Балаклаву, а 27 квітня прибув у Бахчисарай [*Записки Трифілія, дати, як на мене, сумнівні*]. За іншими

даними, він висвячений на митрополита в травні 1771 р., в прибув у Крим влітку 1771 р. [Козіна].

Зорієнтувавшись у новій політичній ситуації, він одразу ударив чолом новим панам: 29 вересня 1771 р. він через В. М. Долгорукова звернувся з листами до петербурзького Синоду та до імператриці Катерини 2-ї з пропозицією прийняти кримських християн у російське підданство; наступне його звернення до Катерини датоване 8 грудня 1772 р. [Козіна; також Калоєров С. А. [О переселении греков в Приазовье и основании греческих населенных пунктов](#)]. Якщо вірити Трифілію, митрополит увесь цей час перебував у Кафі, на території, контрольованій російськими військами (на чіємому возі їдеш, того й пісню співай).

Але ці прохання не передбачали **переселення** греків з Криму! Хоча момент для переселення був як не можна сприятливим: йшла війна, Крим був окупований і російська влада могла робити там все, щоб не захотіла, не в'яжучись ніякими умовами. Але на той час звернення Ігнатія не знайшли відгуку в Петербурзі.

В 1774 році війна буда закінчена Кючук-Кайнарджийським миром, за умовами якого Кримське ханство ставало незалежним від Туреччини. Туреччина розуміла цю незалежність так, що хана мусить призначати Стамбул, і допомагала [Девлет-Гірею](#). Росія ж розуміла незалежність так, що хана мусить призначати Петербург, і призначила [Шагін-Гірея](#). За допомогою російського війська в травні 1777 року Шагін-Гірей зайняв Крим і став ханом. Це викликало велике незадоволення Туреччини, і упродовж усього 1778 року у повітрі висіла нова війна. Турки навіть відправили свій флот до берегів Криму, але не наважились на рішучі дії.

Паралельно і незалежно від цих кримських тарапат в Петербурзі снувалися нові плани...

З одного боку, обмірковувався план ліквідації ханства і приєднання Криму до Росії. Слабкі згадки про нього ми бачимо у рескрипті Катерини Рум'янцеву від 18 лютого 1778 р. [Дубровин Н. Ф. Присоединение Крыма к России. – Спб.: 1885 г., т. 2, № 93, с. 261] та у процитованих нами рапортах Прозоровського [від 20.01.1778 р.](#) й [від 11.03.1778 р.](#)

Першим документальним свідченням про цю ідею є рапорт Прозоровського з 20 січня 1778 р., в якому він доповідав Потьомкіну про свої міркування щодо захоплення Криму і виводу християн. Посланий із Петербурга полковник Денисов, який інформував Прозоровського про ці наміри уряду, був у дорозі ніяк не менше двох тижнів (з інших документів можна бачити, що кур'єри між Петербургом і Вишеньками – резиденцією Рум'янцева – на віддалі 1000..1200 км рухались від 8 до 11 днів, а тут маємо віддаль 1700..1900 км). Отже, він був відправлений з Петербурга у перших числах січня.

Імператриця і Потьомкін бажали знати думки місцевого начальства щодо цих намірів. Прозоровський, як належить армійському чоботу, весь час висловлювався: краще захопити Крим – і край, а втім, як буде завгодно начальству.

Одночасно слід припускати якийсь обмін в цьому питанні з Рум'янцевим, але слідів його в опублікованих документах нема. Чітка особливість всіх наявних документів – вони належать до виконавчої документації, і серед них геть нема документів мотиваційних, які б нам пояснювали, чому було прийнято таке, а не інакше рішення. Про мотиви дій петербурзького уряду залишається тільки здогадуватись, висувати припущення.

З другого боку, не пізніше середини лютого імператриця прийняла рішення – відмовитись наразі від анексії Криму і нової війни. В рескрипті Рум'янцеву від 18.02.1778 р. вона дозволяла навіть вивести російські війська з Криму, кинувши Шагін-Гірея напризволяще, якщо Рум'янцев знайде це потрібним для уникнення війни.

«Уходя, гасите Крым» – вирішили в Петербурзі. Якщо ханство знову відпливає в бік Туреччини, треба цю територію принаймні пограбувати. Золота в них нема, узяти нічого... от хіба що сіль у перекопських озерах... ну, та ще піддані-християни (знаряддя, що говорять).

Чи ідея збільшити населення на півдні імперії коштом переселення християн із Криму мала якийсь вплив на прийняття державного рішення – ми не знаємо, документи про це мовчать. Новоприєднані до імперії землі на півдні України не становили ніякої цінності без населення, і проблема колонізації, заселення цього краю була головною як у цей час, так і значно пізніше, тому такі міркування могли висловлюватись, але чи були вони вирішальними – не знати.

Першим документальним свідченням про переселення християн є наказ П. О. Рум'янцева О. О. Прозоровському від 25 лютого 1778 р., тому подекуди можна прочитати, що ініціатором справи був Рум'янцев [Козіна]. Цього ніяк не могло бути з наведених вище даних. Слід припускати, що наказ Рум'янцева був відданий на підставі приватного листа Потьомкіна, посилятись на який фельдмаршалу не випадало.

Ми бачили, що ніякої цивільної адміністрації в Криму Росія не мала, і всі накази петербурзького начальства мали виконувати військовики. Прозоровському доручення підбурювати греків до переселення було вкрай немиле, і він спробував **відписатись** від нього (рапортом Рум'янцеву з 11.03.1778 р.), мотивуючи не тільки складністю схилити до того християн, але і турецькою війною, яка може від того початись.

До того ж Прозоровський у цей час добивався відпустки, яка була йому дана, і в кінці квітня 1778 р. він, передавши Кримський корпус Суворову, виїхав з Криму. Прозоровський розумів – якщо він реально візьметься за переселення, то воно протягнеться довший час і відпустки йому не бачити. Формально він виправдовувався тим, що не мав на це діло височайшої волі, а наказ Рум'янцева він вважав недостатнім.

В Петербурзі ж бюрократична фантазія летіла все далі і далі: 9 березня 1778 р. було віддано накази Катерини для Рум'янцева та Потьомкіна, в яких була формально зафіксована височайша воля – переселити християн. Ці накази, розроблені у значній деталізації, набули це більшої конкретності у листах Потьомкіна, відісланих **наступного дня** – 10 березня. Ясно, що всі ці документи є письмовою фіксацією того плану, який вироблявся в Петербурзі в 2-й половині лютого – на початку березня 1778 року.

Цей план включав навіть **надання привілею** переселенцям, котрі на той час не мали найменшої підозри, що вони «бажають» кудись «переселятись», а тим більше – «добровільно». В листі Потьомкіна з 10 березня вперше прозвучав наказ – залучити до справи переселення митрополита, який зі свого боку не мав жодного поняття про те, що він «бажає переселитись до Росії».

На цьому місці треба відзначити вкрай низьку вагу митрополита Ігнатія в очах російських урядовців – у листах його ніколи не називали на ім'я, не називали його

області, не прикладали титулів «преосвященний» чи «високопреосвященний» – лише «митрополит» чи «місцевий митрополит». Тільки в листах, адресованих самому Ігнатію, видно більшу пошану, але в листуванні між собою російські чиновники не церемонились.

Отже, в березні 1778 року про те, що кримські християни бажають «добровільно переселитись», в Криму знали тільки дві особи – Прозоровський і Костянтинов.

Потьомкін предписував їм знайти довірених осіб (конфідентів) з місцевих жителів і через них вести агітацію. Він, мабуть, не знав рапорту Прозоровського з 6.01.1778 р., в якому дуже яскраво описана неможливість знайти таких людей.

Першим і останнім конфідентом у цій справі, я думаю, був митрополит Ігнатій. 4 квітня 1778 р. Прозоровський рапортував, що Костянтинов і він говорили у цій справі з митрополитом. Отже, коло втаємничених збільшилось до 3 осіб. Митрополит дав ухильну відповідь, мовляв, він мусить порадитись про це із значнішими людьми. Але він погодився написати свої умови, які мали би бути затверджені царською грамотою.

Ще через 2 тижні Прозоровський доповів про наступну зустріч з митрополитом. Аби не дратувати Потьомкіна, котрий вимагав «конфідентів», в листі зазначені навіть дві групи «емісарів», яких розіслали окремо митрополит і окремо Костянтинов. Папір усе стерпить, але я думаю, що насправді ніяких «емісарів» не було і з жодними «значними людьми» митрополит не радився. Коли хочеш зберегти справу в секреті – є дуже простий спосіб: нікому про неї не розповідати. І так справа зберігалась у секреті ще три місяці, до середини липня. Ясна річ, це було би неможливим, якби про це дізналась ціла купа народу.

Поступ у ці два тижні полягав у тому, що митрополит таки написав свої умови, і вони були відіслані Потьомкіну. Але ніяких слідів цього листа далі нема. На цьому скінчився перший акт нашої п'єси.

Розподіл числа документів за місяцями 1778 р.

З хронологічного розподілу документів чітко видно, що після першого акту запала пауза більш ніж на два місяці. У Петербурзі, здається, збирались царювати, лежачи на боку, і Суворов, перебравши справи від Прозоровського, не поспішав шукати собі нових клопотів. Новий поштовх у цій справі було дано листом Потьомкіна від 17 травня 1778 р., котрий Суворов отримав у кінці червня.

Упродовж наступних трьох тижнів усе ще зберігалась тиша, в якій митрополит написав заново свої умови, особливо наполягаючи на видачі царської грамоти:

И прошу тебя с поклоном
 Дать мне запись по законам,
 Чтоб стояло твёрже скал
 То, что царь мне обещал.

Ігнатій навіть говорив Суворову, що греки не хочуть переселятись, допоки не побачать цієї грамоти. Та хто б їх там питав! Попри посилене листування у цій справі петербурзька бюрократична машина рухалась із заданою швидкістю, і ця грамота була підписана допіру 25 травня 1779 р. (шлюб навздогін, як подекуди кажуть). Але все ж таки переселенці із царською грамотою почували себе якось гоноровіше, ніж без неї.

І ось 17 липня 1778 року бомба прискореної дії, яку заклала диверсійна група у складі імператриці Катерини, Потьомкіна, Рум'янцева і Суворова, вибухнула! Почалося зі скарг місцевої татарської влади, що їх підданих християн змушують переселятись, а вони не хочуть (маємо таку скаргу з Гезлева-Євпаторії). Далі почали ворухитись придворні чини в Бахчисараї, і нарешті скарга була донесена до хана.

Хан розлютився до краю, і ми точно знаємо, коли саме це сталося: 25 липня 1778 р. Костянтинов рапортував, що уже восьмий день не може добитись аудієнції у хана, тобто від 17-го числа. Ця лють виявилась у формах, належних державному діячеві: 1, хан почав плакати; 2, нарікати на свою гірку долю; 3, відмовився зустрічатись з російськими представниками і спілкувався з ними тільки листовно; 4, виїхав із Бахчисарая у польовий табір; 5, збирався особисто їхати до Петербурга.

Між сльозами і наріканнями на долю хан намітив дві лінії оборони від москалів. Перша лінія полягала в тому, що це лихі люди звели наклеп на російських представників і їхнім іменем підбурюють до переселення, а самі росіяни тут ні причому. Але Суворов і Костянтинов, маючи письмові накази від імператриці, зовсім не збиралися на цій позиції битись – вони цілком відверто заявили, що ніякого непорозуміння чи наклепу тут нема, а вони мають наказ переселити християн і виконують його.

Друга лінія оборони полягала в тому, що такий наказ було віддано якимись інтриганами з російського уряду (ну, ми знаємо, хто в Російській імперії інтриган... Не хто більше як Потьомкін...), а імператриця про це не знала і не санкціонувала такого порушення свого імператорського слова, даного Кримському ханству.

Найбільш виразно ця позицію простежується у листі Шагін-Гірея до Рум'янцева з 26.07.1778 р. та з прохання кримських вельмож хану від 28 липня. В останньому документі є навіть згадка про **лист Рум'янцева**, в якому нібито містилось пояснення, що ані імператриця, ані він, Рум'янцев, не давали наказу про переселення.

Не маючи того листа, ми не можемо вирішити, чи справді Рум'янцев мав намір побавитись у «гібридний мир» на цій другій позиції, чи так – тенденційно – його зрозуміли в Бахчисараї. Якщо період таких коливань справді був, він був дуже короткий і ні на що не вплинув.

Російські ж представники в Криму діяли відносно хана методом пирога і батога. Пиріг полягав у традиційній цілком прагматичній обіцянці виплачувати ханові данину. Ця данина була обгорнута у цілком пристойні зовнішні форми – обіцянок відшкодувати всі втрати, які поніс хан через переселення, і надати

подальші милості. Батіг полягав у нагадуванні, що хан «незалежного» ханства усім зобов'язаний імператриці, і тому має виконувати усі її накази як підданий. Хан і сам добре розумів, що без підтримки російського війська він не висидить на своєму престолі й п'яти хвилин, і тому дипломатичне нагадування про «милості імператриці» (читай: надання престолу і подальша підтримка) діяло на нього дуже сильно.

Як наслідок уже 26 липня 1778 року опір хана було подолано і він під тиском росіян віддав наказ каймаканам – не заважати переселенню християн.

Так було вирішено справу переселення. Далі події потекли вже згори вниз по цьому новому руслу – російським начальникам залишалось тільки клопотатись возами і грошами, грошами і возами; ну, ще треба було охороняти християн від стихійних нападів татар... Митрополит Ігнатій уже 24 липня утік до табору російського війська, і, як виявилось – саме вчасно, бо дуже скоро до його бахчисарайського помешкання завітали татари – і мабуть не для того, щоби дискутувати про божественну природу Ісуса Христа...

От тепер, коли справа переселення перейшла в публічну фазу, стали можливими дії якихось «емісарів» чи «конфідентів» на користь переселення. Так біда була в тому, що російські представники ніяких таких людей не мали (читаємо ще раз рапорт Прозоровського з 20 січня 1778 р.). Чи мав їх митрополит – невідомо, наші джерела про це мовчать. Маленьку зачіпку подає грошовий звіт Суворова з 2 жовтня. Там зазначено витрати на конфідентів і перекладача – цілих 132 рублі! В загальному балансі це становило аж 0.17%. Це означає, що роль їх була вкрай мала. Для порівняння – Ігнатію біло заплачено 6 550 рублів, що становило 8.7% загальної суми. Тобто його роль цінувалась високо.

Більше надій можна було покладати на попів – їх у відомості з 18 вересня 1778 р. зазначено 60 чоловіків. Четверту частину (16 чоловіків) було виведено із села «Большая Карагуба» (згодом – сучасне [с. Балки](#) в Білогірському районі). Із самого Бахчисараю виїхало аж двоє «попів» (ну, як атеїст з великим стажем, я знаю, що ніяка церковна служба не буває без диякона... Тому я думаю, що відомість подає в групі «попи» всіх церковних людей). Але роль попів в переселенні у наших документах також не відбита, і її слід вважати незначною.

Найбільш значна роль належала російській армії, котра діяла методом калача і палача. Калач полягав в обіцянках всіляких вигод для переселенців на новому місці; роль палача належала татарам і туркам, котрі-ді збирались винищити християн, яких би вони запопали. Слід відзначити, що ці погрози – віддати християн на поталу мусульманам – не були безпідставними, як ми бачили вище в огляді загальної політичної ситуації.

Чи було переселення добровільним, чи примусовим? А що в цій каторжній імперії колись робилось добровільно? Коли в Росії когось засилали на Сибір, то дуже пильно дбали за кайдани, аби «переселенці» дорогою не повтікали. В нашому випадку про кайдани ніякої мови не було, що й фінансовий звіт підтверджує – такої статті витрат там нема. Разом з тим:

1, кримські християни були обтяжені боргами, і ніяк не могли би виїхати, якби Суворов не наказав ці борги сплатити. Причому оплачувалась не тільки кредиторська заборгованість християн татарам, але й дебіторська заборгованість татар християнам (останні цілком слушно вважали, що виїхавши з Криму, вони цих боргів від татар ніколи не отримають). Дуже значна сума – аж 4 500 рублів –

була заплачена за сади, які християни полишали і на яких, слід здогадуватись, вони не могли знайти покупців. Росіянам, ясна річ, ці «куплені від греків» сади були ні до чого, це просто форма матеріальної допомоги.

2, переважна більшість християн були людьми незаможними, і без сторонньої (читай – російської) допомоги підняти на переселення не могли.

3, в усьому Криму, мабуть, не було стільки возів, щоби перевезти самих тільки людей з мінімумом хатніх речей. На вози Суворов витратив до 40 тисяч рублів (53% загальних витрат), без яких нічого б не було.

4, вирушаючи кудись «до Росії», переселенці мали б узяти харчів на дорогу. З розрахунку 350 кг хліба на людину на рік, потрібно були тільки на перший рік 1050 тон (а виявилось, що до свого нового хліба пройшло кілька років), що в свою чергу вимагало знову возів і возів. Без постачання хліба з російських військових складів переселення було б неможливим.

Тому вирішальна роль в переселенні належала петербурзькому уряду, котрий усе це розпланував і не зважав уже на ніякі витрати, аби досягти задуманого.

Все це добре, – скаже читач, – але навіщо все це розповідається у статті про Бахчисарайський Успенський монастир? Яка була роль монастиря у цьому переселенні?

От для того я й списав цілу волячу шкіру документами, щоби показати – ніякої ролі він не відіграв, бо й ніякого монастиря на той час не існувало:

1, про цей «монастир» немає жодної згадки в документах 1778 року;

2, так само немає жодної згадки про чорне духовенство (єпископів / архімандритів / ченців); немає такої категорії переселенців і у звітній таблиці, є тільки «попи», про яких ми вже згадали. А що ченці – то не попи, Суворов знав дуже добре, краще за нас.

3, ані в проханні Ігнатія до російського уряду, ані в жалуваній грамоті для греків немає ніяких згадок про ченців, про їх бажання заснувати монастир на новому місці. Забігаючи наперед, можна сказати, що ніякого монастиря маріупольські греки таки не утворили, хоча були **грецькі** монастирі в Києві та Ніжині. Тобто нічого надзвичайного в утворенні ще одного грецького монастиря не було, і переселенці могли б його утворити, якби самі того захотіли.

Тепер, з висоти досягнутого розуміння, ми можемо з легким усміхом дивитись на вигадки Ф. Хартахая:

В березні 1778 року, квітня 23 числа, в день св. Пасхи [так в тексті!], після літургії в **Успенському Бахчисарайському скиту**, Ігнатій запропонував християнам вихід [*Хартахай Ф.* Християнство в Криму. – “ [Памятная книжка Таврической губернии на 1867 г.](#)”, Сф., 1867 г., т. 1, с. 107].

«Не маєш хисту – не бреш», попереджав Тарас Шевченко, і Хартахай про це мабуть знав (він же виступив із промовою на похороні Т. Г. Шевченка [*Основа*, 1861 р., № 3, с. 13 – 14]). Нагадаю ще раз – Пасха в 1778 році була 8 (восьмого, мої любі!) квітня – не в березні і не 23 квітня. Зловивши «історика» на одній фантазії, ми маємо відповідно ставитись і до наступних.

В Криму було два єрусалимських архімандрити-пролетарі, які прийшли сюди імовірно для збору милостині – вони з користю ужиті на справу пропаганди [с. 108].

А в документах нема про них згадок, і нагороди їм ніякої не дано. Думаю, їх і зовсім не було.

28 вересня відправилась остання партія християн. У Салачицькому яру, в **Успенському скиту** [...] в останній раз зійшлися змучені, одягнені в рубище сини Пантікапея, Феодосії і знаменитого Херсонеса, щоб назавжди полишити країну суму і зітхань. Тут митрополит Ігнатій служив подячний і напутній молебень [с. 112].

І про молебень документи нічого не згадують, теж фантазія.

Слід знати, що зі статті Хартахая ці фантазії поширилися в популярній і навіть в «науковій» літературі, де вони гуляють і досі [Популярно: [Крым: православные святыни](#) (путеводитель, сост. Е.М. Литвинова). – Симферополь, Бинькин, 2003 г.; *Герцен А. Г., Могаричев Ю. М. Свято-Успенский бахчисарайский монастырь*. – Православные монастыри: Симферопольская и Крымская епархия Украинской православной церкви Московского патриархата, Симферополь, Сонат, 2006 г., с. 244; «науково»: *Тур В. Г. Православные монастыри Крыма в 19 – начале 20 вв.* – К.: Стилос, 2006 г. Раздел « [Бахчисарайский монастырь Успения Богоматери](#)»].

Ціна такої «популяризації», рівно як і такої «науки» – гріш.

Загальним місцем в історіографії питання є діяльність «агентів» російського уряду та / або митрополита Ігнатія.

Переселення православних Криму в Азовську губернію стало можливим завдяки наполегливій агітації останнього Гото-Кефайського митрополита Ігнатія і наближених до нього священників, наляканих утисками з боку кримських татар [*Сухарев М. В. [Становище православного населення в Криму в 70-і — на початку 80-х рр. XVIII ст.](#) — Культура народов Причерноморья, 2004 г., т. 50, вып. 2, с. 184 – 186*].

На це слід зауважити, що Трифілій та Янакій (Іван) Гозадинов – близькі до митрополита люди – нічого у своїх записках про переселення греків не згадують. Повторю ще раз: нічого не згадують про переселення, а тим більше про свою агентурну роботу.

Натомість маємо цілком виразний рапорт Прозоровського з 20.01.1778 року, де він яскраво пояснює, чому неможливо завербувати таких агентів. «Історики», складаючи свої «історії», мали б рахуватись як з цим документом, так і з мовчанням потенційних «агентів».

Ще одна православно-конспірологічна теорія переселення була сформульована зовсім недавно:

Водночас у Петербурзі вирішували ще одну проблему. У випадку приєднання Криму до Росії (а це було справою часу) у складі Російської держави опинилася б православна Гото-Кефайська епархія, підпорядкована Константинопольському патріархату. Російська влада напевно спробувала б підпорядкувати цю епархію Синоду РПЦ. У перспективі міг виникнути конфлікт між двома православними церквами. Переїзд же всього грецького православного духовенства з Криму в Росію в 1778 р. автоматично ліквідував Гото-Кефайську епархію Константинопольського патріархату. В Азовській губернії грецькі священнослужителі ставали вже підданими Росії і Російської

церкви. Константинопольський патріарх внаслідок цієї комбінації позбавлявся податкових надходжень з Криму [Сухарєв М. В.].

З цим поглядом не можна погодитись з двох причин:

1, переведення митрополії / єпархії з підпорядкування однієї церкви до іншої не було великою проблемою. В 1686 р. переведення Київської митрополії з Константинопольського до Московського патріархату відбулось без особливих зусиль, чого б петербурзький Синод мав так того боятись?

2, виїзд митрополита за межі митрополії сам по собі не скасовував цю митрополію. Константинопольський патріарх міг би призначити на місце вибулого Ігнатія когось іншого, якби він схотів це зробити.

До речі, мені невідомі ніякі документи про «податкові надходження з Криму» до патріархату упродовж 16 – 18 ст. Натомість мені відомий документ рівно протилежного змісту: фірман султана Мустафи для митрополита Гедеона (1760), з якого видно, що митрополит не міг сплатити султанові гроші, належні за поновне затвердження, і ці гроші за нього заплатив патріарх Серафим. Якби «історики», замість фантазій, та читали історичні документи, як це роблять фізики-теоретики – і вони б побачили, що патріархат із Криму не те що нічого не отримувал, а витрачав на його підтримку свої кошти.

Разом з тим приємно відзначити зважене й мотивоване оповідання про цю подію у роботах А. В. Гедьо [наприклад: Гедьо А. В. [Переселення греків з Криму до Приазов'я у 1778 р.](#) – Український історичний журнал, 2001 р., № 1, с. 73 – 85].

Відвідини Успенської скелі височайшими особами

Перелік височайших осіб, які відвідали Успенську скелю (скит), подав Ф. Ліванов [Ліванов Ф. В. Путеводитель по Крыму с исторически описаним достопримечательностей Крыма. – М.: 1875 г., разд. паг.; глава «Бахчисарайский Успенский скит в Крыму», с. 26 – 27]. Він запозичив його з першого видання брошур Діонісія «Панагія», не внівши туди ніяких поправок. Я своїм звичаєм критично переглянув цей перелік, наскільки було можливо.

(3) 1787 р. Імператриця Катерина 2-а

Цю фальшиву звістку запустив на орбіту А. Уманець:

На другий день [21.05.1787 р.] государиня з [імператором] Йосифом молилась у печерному храмі Успенського монастиря і відвідала з ним Чуфут-Кале [Уманец А. Исторические рассказы о Крыме. – Севастополь: тип. «Севастопольского листка», 1887 г., [с. 207 – 208](#)].

Оскільки при цьому не було подано ніякого джерела, я зазирнув у статтю Широкова [Широков В. А. [Путешествие Екатерины Великой в Крым.](#) – Культура народов Причерноморья, 1998 г., № 3, с. 283 – 293], в якій автор пообіцяв звести до купи і критично перевірити усі джерельні звістки про перебування Катерини в Криму.

Результат перевершив усі мої найсміливіші сподівання: за Широковим, Катерина таки відвідала Успенську скелю, і посилення при цьому дано... на популярну книгу Уманця! Таке-от «першоджерело»!

Оскільки від «істориків» пожитись нема чим, спробуємо з'ясувати справу самотійно.

1. В **проекті маршруту**, надрукованому в 1786 р. (в нашому літописі), відвідини скелі не планувались.

2. **Олександр Васильович Храповицький** (1749 – 1801), особистий секретар імператриці, який знав її справи, мабуть, краще за неї самої. Читаємо в його записках за 1787 рік:

20 травня. Приїхали ночувати у Бахчисарай [...]

22 травня. В Інкермані [...] Ночували в Севастополі [...]

24 травня. Проїжджали через долину Байдарську і ночували в Бахчисарай [Памятные записки А. В. Храповицкого, статс-секретаря Екатерины 2-й. – М.: 1862 г., с. 30 – 31].

Як бачимо, ніякого Чуфут-Кале ніже «монастиря» нема.

3. **Австрійський імператор Йосиф 2-й** (1741 – 1790), котрий подався мандрувати Україною разом з Катериною. У листі до графа Лассі (1 червня (21 травня) 1787 р. з Бахчисарая) він писав:

J'ai aussi été voir une ville voisine de Bakschisarai uniquement habitée par des juifs de la secte Caraïtes. [Я також бачив сусіднє з Бахчисараєм місто, де живуть самі тільки євреї із секти караїмів. – *Arnoth A. Joseph II und Katharina von Russland.* – Wien: 1869, [S. 362](#)].

Про Чуфут-Кале згадав (не називаючи його), а про «монастир» – ні.

3. **Граф Луї-Філіп Сегюр** (1783 – 1830), французький посол при російському дворі, супроводжував імператрицю в поїздки і залишив докладні спогади:

A un quart de lieue de la ville, on aperçoit sur une montagne un bourg exclusivement peuplé de juifs karaïtes, qui sont comptés au nombre des plus anciens habitants de cette presqu'île. Ces karaïtes étaient les seuls juifs qui, s'en tenant à la loi de Moïse, ne croyaient pas au Talmud. [Mémoires, souvenirs et anecdotes par M. le comte de Ségur. – Paris: 1859, t. 2, [p. 65](#)].

За чверть льє від міста [Бахчисарая] видно на горі містечко, населене виключно євреями-караїмами, які числяться серед найстарших жителів цього півострова [Крима]. Оці караїми були єдиними серед євреїв, які дотримувались закону Мойсея, але не вірили у Талмуд.

Знову бачимо згадку про Чуфут-Кале, знову без власної назви, і ні слова про «монастир».

Сегюр згадав навіть про Терехтемирів [там само, р. 35], що я пропустив був у своєму літописі Терехтемирова.

4. **Принц Шарль-Жозеф де Ліль** (1735 – 1814), австрійський посол при російському дворі, супроводжував імператрицю в поїздки. Він писав з поїздки листи у Париж до маркізи де Коньї (marquise de Coigny). Зокрема, великий лист він написав до неї 1 червня (20 травня) 1787 р. з Бахчисарая [The prince de Ligne: his memoirs, letters and miscellaneous papers. – Boston: Hardy, Pratt and Co., 1899, vol. 2, [p. 17 – 22](#)], в якому, прецінь, нема жодного слова навіть про караїмів, не те що про «монастир».

5. **Принц Карл-Генріх Нассау-Зіген** (1743 – 1850), адмірал російської служби, супроводжував у поїздки імператрицю і писав у Криму щоденник. 30 травня і 1 червня (19 – 20 травня) 1787 р. він записав свої враження від Бахчисарая [B. B. T.

Императрица Екатерина 2-я в Крыму. – Русская старина, 1893 г., № 77, [с. 293 – 294](#)]. Про екскурсії на Чуфут-Кале і Успенську скелю принц нічого не згадав.

6. Офіційний щоденник поїздки пише: 20 травня 1787 р. імператриця прибула до Бахчисарая, 21 травня – слухала літургію у поставленій у наметі церкві Старооскольського піхотного полку [ось де молилась Катерина – у похідній церкві, а не в Успенській, мої любі!], дала прийом, 22 травня вранці виїхала в Інкерман [Журнал высочайшему ее императорского величества путешествию... 1787 года. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1853 г., т. 3, с. 281 – 282].

Ну як вам здається – переконливо? Достатньо, щоб спростувати фантазію Уманця і більше ніколи її не повторювати? Ось що я хотів би побачити в статтях «істориків», але дуже рідко на це натрапляю.

До речі, напис на Катерининський милі в Бахчисараї повідомляє, що вона була тут 14 травня 1787 р., що, як ми бачили не відповідає дійсності.

(2) 1816 р. Великий князь Микола Павлович

В 1816 р. великий князь Микола Павлович, молодший брат імператора Олександра 1-го і майбутній імператор Микола 1-й здійснив поїздку по Росії. Мати наказала йому вести в цей час щоденник, і він його дійсно вів. М. К. Шильдер зазначив, що князь виїхав з Петербурга 9 (21) травня і повернувся 26 серпня (7 вересня) 1816 р. Його маршрут передбачав проїзд через Симферополь – Севастополь – Південний берег Криму [Шильдер Н. К. Император Николай Первый. Его жизнь и царствование. – Спб.: Тип. А.С. Суворина, 1903 г., т. 1, [с. 68](#)]. Він також навів кілька виписок з цього журналу, але в них нема згадки про Бахчисарай.

В Бахчисараї князь був безперечно, бо іншої дороги просто нема; чи їздив він по околицях – невідомо, але цілком можливо. Треба, щоби хтось спеціально подивився цей рукопис, якщо він уцілів.

Ліванов зазначив його візит до Успенської скелі 26 червня 1817 року. Рік неможливий (читайте Шильдера).

(1) 1818 р. Імператор Олександр 1-й

18 травня [1818 р.] зранку було представлення [представників татар у Бахчисарайському палаці], потім імператор поїхав у Чуфут-Кале [...] Із Чуфут-Кале государ поїхав у грецький Успенський монастир, надвечір прибув у Симферополь [Записки А.И. Михайловского-Данилевского. 1818 год. – Исторический вестник, 1892 г., т. 48, [№ 5, с. 371](#)].

Після прийому представників татар у Бахчисарайському палаці государь відвідав Чуфут-Кале та Успенський монастир і 19 (31) травня знову прибув до Перекопа [Шильдер Н. К. Император Александр Первый. Его жизнь и царствование. – Спб: тип. А. С. Суворина, 1898 г., [т. 4, с. 104](#) – тут, як і в багатьох інших місцях, слідує за записками Михайловського-Данилевського].

(1) 1825 р. Імператор Олександр 1-й

29 жовтня (10 листопада) [1825 р.] Олександр оглянув Севастополь і потім поїхав у Бахчисарай, де зупинився у ханському палаці [...] Попри початок

нездоров'я государ не дав собі спокою і між іншим здійснив поїздку верхом у Чуфут-Кале і на зворотньому шляху відвідав Успенський монастир. 1 (13) листопада Олександр виїхав на нічліг до Євпаторії [*Шильдер Н. К.* Император Александр Первый. Его жизнь и царствование. – Спб: тип. А. С. Суворина, 1898 г., [т. 4, с. 371](#)]. За спогадами Д. К. Тарасова – в [нашому літописі](#)].

Зі спогадів Тарасова ми бачимо, що імператор прикладався до ікони в 1825 році, і Гермоген (1887, в [нашому літописі](#)) даремно датував цю подію 1818 роком – «оплошно и не справясь с делом». Колоритні деталі у Гермогена вигадані – свідки візитів нічого такого не побачили.

(2) 1837 р. Імператор Микола 1-й з родиною

Цінна праця німця Шильдера уривається на превеликий жаль на 1831-у році, і нічого рівноцінного «русский мир» до сьогодні не виставив. Ліванов зазначив візит Миколи 1-го та цесаревича Олександра (1818 – 1881) та великої княжни Марії (1819 – 1876) 13 вересня 1837 р., імператриці Олександри Федорівни (1798 – 1860) – 14 вересня того ж року. Я знайшов цьому тільки слабе підтвердження:

Осмотрев 13 сентября Черноморский флот, государь посетил Бахчисарай и Симферополь и проехал отсюда через Артек и Массандру по Южному берегу до Алупки. [*Полиевктов М. А.* Николай I. Биография и обзор царствования. – М.: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1918 г., [с. 192](#)].

Але це – реферат історика, а не першоджерело. Співставляючи наші відомості, бачимо: якщо 13 вересня імператор оглядав флот, то не міг у той же день бути в Бахчисарай та Успенській скелі, хіба на наступний день. Чи справді, як подає Ліванов, імператриця відвідала скелю окремо?

(2) 1838 р. Велика княгиня Марія Павлівна

Ліванов зазначив візит великої княгині Марії Павлівни (1786 – 1859) 26 травня 1838 р. Потрібно документальне підтвердження.

(2) 1838 р. Велика княгиня Олена Павлівна

Ліванов зазначив візит великої княгині Олени Павлівни 1 вересня 1838 р. Тут треба зауважити, що це – не дочка Павла 1-го, померла ще у 1803 р., а дружина великого князя Михайла Павловича, власне, [принцесса Фредерика](#) (1806 – 1873). Потрібно документальне підтвердження.

(2) 1845 р. Великий князь Костянтин Миколайович

Ліванов зазначив візит великого князя Костянтина Миколайовича (1827 – 1892) 2 вересня 1845 р. Потрібно документальне підтвердження.

(2) 1850 р. Великий князь Костянтин Миколайович

Ліванов зазначив візит великого князя Костянтина Миколайовича 19 травня 1850 р. Потрібно документальне підтвердження.

(2) 1855 р. Великі князі

Ліванов зазначив візит великих князів Миколи (1831 – 1891) та Михайла (1832 – 1909) Миколайовичів 1 жовтня 1855 р. Потрібно документальне підтвердження.

(2) 1855 р. Герцог Мекленбурзький

Ліванов зазначив візит герцога Мекленбурзького 1 листопада 1855 р. Правлячим герцогом на той час був [Георг](#) (1779 – 1860), але може бути, що й його син [Фрідріх-Вільгельм](#) (1819 – 1904) теж титулувався герцогом. Потрібно документальне підтвердження.

(2) 1861 р. Імператор Олександр 2-й з родиною

Ліванов зазначив візит імператора Олександра 2-го з імператрицею Марією Олександрівною (1824 – 1880) та дітьми: великим князем Сергієм (1857 – 1905) і великою княжною Марією (1853 – 1920) 1 листопада 1861 р. Про цей візит була замітка у «Таврических губернских ведомостях» (1861 г., № 40), але я її не бачив. Потрібно документальне підтвердження.

(2) 1863 р. Цісаревич Микола Олександрович

Ліванов зазначив візит цісаревича Миколи Олександровича (1843 – 1865) 13 вересня 1863 р. Про його смерть не згадано, що дає нам орієнтовний час укладання всього переліку.

Про його поїзду була надрукована ціла книга « [Письма о путешествии](#) государя наследника цесаревича по России от Петербурга до Крыма» (М.: 1864 г.), але останнє речення її змісту говорить: «Плавання по Чорному морю [від Керчі] до Ялти». Ясно, що цісаревич не залишився жити у Ялті назавжди, а поїхав далі, тільки ця частина, яка мала б містити наш Успенський скит, не описана.

Потрібно документальне підтвердження.

(2) 1886 р. Імператор Олександр 3-й з родиною

Брошура «Панагія» (1908) зазначає:

Его императорское величество государь император Александр Александрович [1845 – 1894], императрица Мария Федоровна [1847 – 1928], наследник цесаревич Николай Александрович [1868 – 1918], великие князья Георгий Александрович [1871 – 1899], Алексей Александрович [1850 – 1905] и великая княжна Ксения Александровна [1875 – 1960] посетили скит 4 мая 1886 г.

Потрібно документальне підтвердження.

(2) 1913 р. Імператор Микола 2-й з родиною

Імператор Микола 2-й відвідав скит 30 серпня 1913 р. разом з сестрою – великою княгинею Ольгою Олександрівною (1882 – 1960) та дочками Ольгою (1895 – 1918), Тетяною (1897 – 1918) та Анастасією (1901 – 1918). Про це писав журнал «Караимское слово» (1913, № 5, с. 20). Я однак його не бачив, цитую з [викладу](#).

Микола від 1882 до 1918 років вів щоденник, який зберігся і навіть опублікований. Тільки цієї паперової публікації я не бачив, тому залишаю справу майбутнім дослідникам. Також вони мусять перевірити повідомлення про давніші візити Миколи 2-го до скиту.

Таким чином, з певною обережністю можна говорити про традицію відвідань Успенської скелі правителями Російської імперії, яка тривала близько 100 років (1816 – 1913). Але обставини більшості з цих візитів ще потребують документального підтвердження.

Бахчисарайська / Маріупольська ікона

Справа Бахчисарайської ікони Божої матері ніколи ще не була предметом розгляду. Що говорить нам наш літопис?

1598 р. – цар Борис Годунов наказав надіслати у церкву на Салачику ікону Пречистої богородиці. Слід думати, що це було виконано.

1681 р. – російські посли, від'їжджаючи з Криму, молились перед **чудотворною** іконою Богородиці й цілували її. Ми не маємо чіткої вказівки, чи це була та сама ікона, надіслана від Годунова, але це уповні можливо.

1681 р. – через чотири місяці ктитора церкви на Салачику написав до Москви чолобитну, де також назвав ікону **чудотворною**.

1825 р. – за свідченням Д. Тарасова, імператор Олександр 1-й приклався до ікони Божої матері.

1836 р. – М. Мурзакевич бачив у церкві дві давніх ікони – Успіння та св. Іоана Воїна.

1848 р. – архієпископ Гавриїл відзначив над входом до церкви **зображення** Успіння (слід здогадуватись – намальоване на камені, не ікону як таку), яке він вважав копією Маріупольської ікони.

1849 р. – М. Родіонов записав від Г. Спіранді легенду про явлення ікони **Успіння**. Цю ікону митрополит Ігнатій забрав до Маріуполя. На скелі на місці явлення намальовали зображення Божої матері. З Маріупольської ікони була знята копія і поставлена в Бахчисарайській церкві. Чудеса від ікони Успіння.

1851 р. – план забудови монастиря передбачав опорядження місця явлення чудотворної ікони, де нині є зображення Богородиці.

1901 р. – «У скиту зберігається чудотворна Успенська ікона божої матері, подарована в 1781 р. полковником Тотовичем» (Л. Денісов). [Я думаю, тут об'єднано дані про дві ікони.]

1908 р. – в церкві зберігаються ікона Успіння, подарована Тотовичем, та копія чудотворної ікони «Панагії», явленої на цій скелі.

Ми бачимо, що свідоцтва джерел досить розпливчасті. По-перше, в них плутається власне ікона (зображення на окремій дошці) та зображення, намальоване прямо на скелі. По-друге, плутається тип Успіння з типом «Богородиці» (якимось із варіантів поясного зображення Марії з немовлям). По-третє, плутається місце – чи це зображення усередині церкви, чи над печерою. По-четверте, подекуди ікона називається чудотворною, але до офіційних переліків чудотворних ікон, визнаних російською церквою, вона не потрапила.

Додаткову плутанину вносить перенос ікони з Бахчисарая до Маріуполя.

О. Л. Бертъс-Делагард зазначив, що дуже докладний опис Маріупольської ікони зроблено в 1836 р. і зберігається в колекції рукописів архієпископа Гавриїла (т. 2, № 67) в бібліотеці Одеського товариства історії і старожитностей [К истории христианства в Крыму. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1910 г., т. 28, с. 14]. Оpubліковано наступний опис:

Успенська або Маріїнська церква [у Маріуполі] також мурована, примітна давньою іконою пресвятої Богородиці, писаною не на дошці з дерева, а на мастиці. Щорічно в серпні місяці прибуває до неї велика кількість поклонників. Риза на іконі нова срібна, позолочена й обсипана дорожочинним камінням. Вона виготовлена і пожертвована супругою генерал-лейтенанта Війська Донського Євдокією Мартиною. Давня риза, зроблена ще в Криму, і звідти разом з іконою вивезена, зберігається у церкві і має грецький напис «Приношення усіх благочестивих християн, [зроблене] допомогою і пильністю жителів міста Марієн 1774, квітня 20» [Гавриил А.Х.Т. Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархий. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1844 г., т. 1, с. 202].

Ці відомості і до того ще переклад грецького напису подані в статті С. Серафимова [*Серафимов С.* Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря. – Херсонские епархиальные ведомости, прибавления, 1862 г., № 5, [с. 155 – 156](#)].

Для цієї ікони ми маємо зображення під ризою з 1869 року та дві статті [Айналов Д. В. О мариупольских восковых иконах. – Труды 14-го археологического съезда в Чернигове, М.: 1911 г., т. 3, отд. V: Древности церковные. с. 60; Кондаков Н. П. Иконография Богоматери. – Пг.: 1915 г., т. 2, с. 221 – 223. Реферат справи: Пивоварова Н. В. [Бахчисарайская](#) [Мариупольская] икона божей матери. – Православная энциклопедия, М., 2002 г., т. 4, с. 398 – 399.].

Кондаков упевнено написав, що це – саме та ікона, про яку йшлося в 1598 і 1681 роках, але як ми бачимо, ніяких твердих підстав для цього нема. Він мав фотографію цієї ікони без ризи і зауважив, що живопис її зберігся дуже фрагментарно. На його думку, ікона дуже давня, десь 14 ст. (зауважимо в дужках, що це повністю виключає можливість її передачі з Москви в Крим в 1598 р. Я не маю сумніву, що до Криму була надіслана новонаписана ікона).

Якщо ікона ця справді така старовинна, то її походження треба вести з Константинополя, звідки її митрополит Ігнатій перевіз у Крим. Безспірно свідчення її перебування в Криму – оклад 1774 року. В Маріуполі вона була поставлена в церкві Успіння, звідки з'явилися чутки (як вище), що й сама ікона зображала Успіння. Слід її, згідно Пивоварової, губиться після 1918 року (хоча

мені здається, ікону знищили «русские» під час вилучення церковних цінностей, тобто в 1921 – 1922 роках. Мабуть її згубив срібний оклад).

Література

Основна маса використаної літератури процитована безпосередньо у тексті статті. В цей перелік як включив лише ті роботи, які вважаю найважливішими.

Герцен А. Г., Могаричев Ю. М. Свято-Успенский бахчисарайский монастырь. – Православные монастыри: Симферопольская и Крымская епархия Украинской православной церкви Московского патриархата, Симферополь, Сонат, 2006 г., с. 237 – 250.

Гуркович В. Н. Успенский монастырь. – [Матеріали до тому](#) «Звід пам'яток історії та культури України. Автономна республіка Крим», К., 2015 р., с. 846 – 850.

Калоеров С. А. [Игнатий](#) (Мариупольский). – Православная энциклопедия, М., 2009 г., т. 21, с. 89 – 91.

Катунин Ю. А. Монастыри Крыма в XIX – XX веках (по материалам крымских архивов). – Симферополь: Культура народов Причерноморья, 2000. – 240 с.

Кочетов Д. Б. [Бахчисарайский](#) в честь Успения пресвятой богородицы мужской монастырь. – Православная энциклопедия, М., 2002 г., т. 4, с. 399 – 400.

Могаричев Ю. М. [«Пещерные города» Таврики](#). – Киев: 2009 г.

[Панагия](#) или Успенский Бахчисарайский в Крыму скит. – Одесса: 1908 г.

Пивоварова Н. В. [Бахчисарайская](#) [Мариупольская] икона божьей матери. – Православная энциклопедия, М., 2002 г., т. 4, с. 398 – 399.

Тур В. Г. Православные монастыри Крыма в 19 – начале 20 вв. – К.: Стилос, 2006 г. Раздел « [Бахчисарайский монастырь Успения Богоматери](#)»